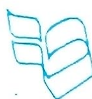
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 4, ינואר 1985, טבת תשמ"ה

התוכן

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

״יד טבנקין״, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל

העורך: אשר מניב
תרגום: רות הדס, חיים בהנא
מס׳ 4
ינואר 1985, טבת תשמ״ה

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע״מ

Die Neue Gesellschaft

וילי בראנדט

סוציאליזם ושלום

הרצאה בפני מכללת המפלגה הקומוניסטית בסין העממית, יוני 1984

הנני אסיר תודה על ההזדמנות שניתנת לי לדבר כאן על בעיות השלום. הערותי תגענה בשלושה תחומים: המחשבה על שלום ומלחמה במסורת ההשכלה והסוציאליזם; היבטים של המצב הנוכחי; מסקנות אחדות, עקרוניות ומעשיות.

"המלחמה הצודקת" של ראשית הסוציאליזם

כאשר הבורגנות האירופית היתה עדיין צעירה ומתקדמת - כלומר, בימי המהפכה הצרפתית של 1789 - היה השלום בין העמים אחד מרעיונותיה המדריכים. המהפכנים הבורגנים היו משוכנעים, שהגשמת החרות, השוויון והאחווה בבית תביא עימה בהכרח את ההתפייסות הבינלאומית - משמע, את השלום בין העמים. הרעיון נראה פשוט: חברה ואומה שסילקה מתוכה כפיה ודיכוי ויישמה את ההומניזם ואת זכויות־האדם, לא תפעיל דיכוי וכפייה כלפי חוץ, ולא תרמוס את התבונה ואת כבוד־האדם. הרעיון הזה, שהיינו מנסחים אותו היום כבכורת מדיניות הפנים על מדיניות החוץ, חוזר ועולה בתיאוריה הסוציאליסטית. עוד אשוב לענין זה.

במציאות הופיעה הבעיה באופן אחר - לא בפעם הראשונה ואף לא בפעם האחרונה: כדי להבטיח את נצחונה, היתה המהפכה הבורגנית צריכה להתגבר בכוח הזרוע על "המשטר הישן" - כלפי פנים וכלפי חוץ. אך מלחמותיה לא זיעזעו את אמונתם של המהפכנים בשלום העמים לעתיד לבוא; הם האמינו, כי הוא יבוא מיד עם נצחון המהפכה הבורגנית בכל הארצות, עם ההתפייסות הלאומית והתבססות הרפובליקה. המלחמה הדרושה להשגת היעד היתה אולי בגדר פורענות - אך לטווח ארוך היא נראתה כמעשה של קידמה ושחרור.

אלא שהמלחמה לא נעלמה מעולמנו גם אחרי המהפכה הבורגנית - וכמו במשטרים הפאודליים בימי הביניים נמצאו נימוקים להצדקתה. אם בעבר המלחמה נחשבה ל"צודקת", כי "אלוהים רצה בה", הרי עתה המלחמה המהפכנית היתה צודקת, כי

מתוך Die Neue Gesellshaft, ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה המערבית, יולי 1984, כרך 31, חוברת 7.

שירתה את "הקידמה". הואיל והעמים (גם באירופה) לא התפתחו בקצב שווה, לא נבחנה מעולם השאלה, אם שלום העמים יובטח לאורך ימים כאשר קהילית הרפובלי־קות הדמוקרטיות תחלוש על כל הזירה הבינלאומית.

באשר למעצמות הגדולות, הרי עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (ופה ושם גם לאחר מכן) נשתמרו תבניות פאודליות, או שרידים מהן במערכותיהם הפוליטיות והמשפטיות. כך ביפן, ברוסיה, בגרמניה ובאוסטרו־הונגריה. עם גמר המלחמה נעלמו אמנם המשטרים המלוכניים ממרכז אירופה, אך לעומתם נוצר בברה"מ מבנה של מדינה בתר־בורגנית ראשונה.

אכן, מסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 התרבו הספקות, אם השלמת המהפכה הבורגנית אמנם תבטיח שלום עולמי. והספקנים הקיצוניים ביותר נמצאו בשורות הסוציאל־דמוקרטיה הבינלאומית. תנועת השחרור הפרולטרית – ובמרכזה, מסוף המאה ה־19, הסוציאל־דמוקרטיה – נטלה על עצמה במובנים רבים את מורשת הקידמה והמהפכה של הבורגנות.

כמו המהפכנים הבורגניים של 1789, כן התייצבו הסוציאל־דמוקרטים של 1889, אנשי האנטרנציונאל השני, על בסיס הגשמת החרות, השוויון והאחווה; וכמו קודמיהם האמינו, שמימוש אותן המטרות הנעלות יכשיר את הקרקע לשלום יציב בין העמים. אולם בניגוד ליעקובינים לא ציפתה תנועת הפועלים הסוציאל־דמוקרטית כי הרפובלי־קה לבדה תביא להתפייסות בין־לאומית, אלא לשם כך דרוש היה, לדעתה, הסוציאליזם.

למעשה, קדמה ההכרה הביקורתית, שגם החברה הבורגנית היא חברה מעמדית וגם המדינה הבורגנית היא מדינה מעמדית, לחשדנות באשר לכוונות השלום של המדינה הבורגנית. כל עוד שלטה אנגליה בעולם ובשוק העולמי, והקפיטליזם דגל בסחר חופשי, האמין גם השמאל בכוונות השלום כלפי חוץ של המשטר הבורגני – לפחות בקווים כלליים. מצב זה השתנה רק עם עליית האמפריאליזם הקלאסי לקראת סוף המאה ה־19 – במלים אחרות, לאחר עיצוב מערכת מדינית על־ידי מעצמות־על מעטות, שלא הכירו עוד במעמד בכורה מכריע של מעצמה אחת ואשר שלטו במרכזים של דיכוי לאומי ישיר ובקנה־מידה גדול, הן בארץ־האם והן במושבות. לגבי דידן, ההתייחסות אל המלחמה כאל המשך המדיניות באמצעים אחרים נעשתה עתה לגישה השלטת.

לנוכח האמפריאליזם של העולם הקפיטליסטי בראשית המאה, התחזקה בסוציאל־דמוקרטיה התורה של בכורת מדיניות־הפנים וראתה יותר ויותר את הסכנה לשלום בעולם בתור פואל־יוצא מהמבנה המדיני הפנימי. בתנאי המשטר העולמי האמפריא־ליסטי היה ברור, שרעיון "המלחמה הצודקת", שהיה מקובל על מהפכני 1789 ועוד על מארכס ואנגלס, עבר זמנו. ואמנם החתירה הראשונית של האנטרנציונאל השני לארגון בעל כושר פעולה נבעה מן הצורך הדחוף לרכז את כוחה של תנועת הפועלים מעבר לגבולות לאומיים: רק תוך שיתוף בינלאומי ביניהן אפשר היה לטפל במניעת המלחמה. מעתה הפכה מניעת המלחמה למוקד של כל מדיניות חוץ מתקדמת, ובכלל זה מדיניות החוץ של תנועת הפועלים הסוציאליסטית.

הכשלון המחפיר למנוע מלחמה ופאשיזם

ידוע, שהמאמצים למנוע את המלחמה הגדולה נכשלו ביולי 1914. אפשר גם לומר – נכשלו כשלון מחפיר. הן תנועות השחרור של עמים וקבוצות אתניות משועבדים

והן תנועת השחרור הסוציאלי של מעמד הפועלים היו חלשות מכדי לרסן את שאיפות ההשתלטות הלאומנית או האמפריאליסטית ולכפות את שמירת השלום.

וכשם שהשלום נפל קרבן למלחמת העולם הראשונה, כן גם אחדות תנועת הפוע־לים והאנטרנציונאל שלה. הפירוד המתמשך בתנועת הפועלים בעת המלחמה ובעקבו־תיה פילג גם את חשיבתו של השמאל בדבר המלחמה והשלום.

עם תום מעשי־האיבה ב־1918 התברר, שהושמדו משאבים חומריים עצומים. תשעה מיליון לוחמים שילמו בחייהם, ועוד כמספר הזה בבריאותם. מיליונים נוספים ניספו ברעב ובמגפות. העולם כולו הידלדל. אמנם, אם אצטמצם לחלק העולם שלי, הרי שהצ׳כים זכו להגדרה עצמית, וכן הפינים והפולנים. הגרמנים והאוסטרים נפטרו מהקיסרים שלהם, עמי הממלכה הרוסית - מן הצאר. ואם כן, האם היתה המלחמה בכל־זאת כדאית, ולו באופן חלקי? האם גם סוציאליסט (מגוון זה או אחר) צריך היה להתייחס למלחמה בבל־זאת כאל אמצעי פוליטי - אמנם מסוכן אבל יעיל? האם ״המלחמה המתקדמת״ היתה עדיין, או שוב, לדרך מחשבה אפשרית? בוודאי, אפשר היה לשאול ולשפוט גם בצורה אחרת: מה טעם בכל חישובי האסטרטגיה הפוליטית מסוג זה, שעה שהתועלת כה זעירה והנזק כה גדול?

העובדה שתנועת הפועלים ברובה הגיעה בין שתי מלחמות העולם לעמדה דומה לזו שלפני המלחמה הראשונה מעידה על חוש המציאות שלה. רובה המכריע, על כל פנים, העניק עדיפות מוחלטת למניעת מלחמה. ההתנגדות לעוד מלחמה כללית השתר־שה כה עמוק עד שאפשר היה לחוש, כי מנוי וגמור עם המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות לא להידחף פעם נוספת להרפתקת מלחמה אמפריאליסטית, יהיה המסווה שבו תופיע כאשר יהיה.

למעשה, תנועת הפועלים של שנות השלושים הצליחה למנוע את מלחמת העולם השניה לא יותר משהצליחה למנוע את הראשונה. מותר להניח, שמפלגות אחדות גם לא רצו עוד למנעה בכל מחיר סמוך לשעת האפס, וזאת בתקווה ״להלך בין הטיפות״. על מפלגות אחרות ידוע, שעם פרוץ המלחמה חשו כמעט בהקלה, מתוך הנחה שעדיף קץ איום על אימת אין־קץ. עוד אחרות לא נטשו את הפציפיזם העקרוני של הימים שבין שתי המלחמות אפילו נוכח הפאשיזם הרצחני נוסח־היטלר, שייצג דרגה אמפריא־ליסטית חדשה ביחסים בין האומות. אין כאן צורך להבהיר את הדרך הסינית המיוחדת - אתם הלא בקיאים בה יותר ממני.

אפשר לקבוע, שרובה המכריע של תנועת הפועלים הבינלאומית ראה את מפלת הפאשיזם של היטלר ובני־בריתו כהכרחית, תמך בברית האנטי־נאצית ותרם את חלקו לנצחון.

האבדות של מלחמת העולם השניה בחומר ובחיי־אדם היו גדולות פי כמה מאלו של הראשונה. אכן, אפשר לפתוח חשבון חדש ולשאול אם המלחמה לא קידמה את העולם כברת דרך למרות הכל. התשובה לשאלה זו תישאר, כנראה, שנויה במחלוקת. וכי מה מהמציאות בסוף המלחמה אפשר היה להעריך בתור התקדמות ומה לא? - בכך אין אחדות דעים. כמובן, המלחמה שברה את המשטרים הפאשיסטיים; היא החלישה את האחיזה של המעצמות הקולוניאליות במידה מכרעת, בניגוד לציפיותיהם של אחדים מן הנוגעים בדבר - סביר להניח שלא רק הסוציאל־דמוקרטים הגרמנים מתבר־כים בשינויים אלה. וכמובן, אתם כאן בסין רואים את המוקד בהקמת הרפובליקה העממית שלכם.

אולם בפרספקטיבה היסטורית, התוצאה החשובה ביותר של מלחמת העולם השניה היא, לדעתי, הזינוק האיכותי בפיתוח הנשק, שבה לידי ביטוי בייצורן ובהפעלתן של פצצות האטום. מכאן שום דבר שוב איננו כפי שהיה קודם לכן. אלא שחלף זמן ניכר, עד שהבשילה הכרה זו. לעתים נוצר הרושם, כי פה ושם לא הובנה איכות החידוש עד היום, או שמא כבר חזוה ונשכחה. בכל אופן, אין זה משנה את העובדה, כי עקרונית מאז הירושימה ונגזאקי, ומעשית מאז שנות ה־60 המוקדמות, בעיית המלחמה והשלום מתייצבת לפנינו באור חדש לחלוטין.

בצל מאזן האימה

''הבעיה הגדולה והדחופה ביותר היא לשמור על השלום ולהבטיח את החרות''. משפט זה תופס מקום בולט במצע העקרונות, שהתקבל על־ידי המפלגה הסוציאל־דמוקרטית של גרמניה בוועידתה בגודסברג ב־1959. מחבריו הכירו את מלחמת העולם מנסיונם המר, ונחרדו מן האפשרות של מלחמת עולם שלישית, אטומית. חרדתם גברה, שכן היו מודעים לכך, כי אותו אסון עלול להתחולל בכל עת ''כתוצאה מטעות אנוש'', ויש בו כדי להביא ל''השמדה עצמית'' של האנושות.

אם ב־1959 היה בניסוח זה משום חשש יותר מאשר וודאות, הרי כיום שוב אין מערערים על אותה ''השמדה עצמית'' כתוצאה ממלחמה עולם כללית, נוספת. המומחים הצבאיים מדברים על ''השמדת גומלין מובטחת'' (mutual assured destruction) ביחסי שתי מעצמות־העל; והם מתכוונים אל וודאות ההרס כתוצאה ממכת־הנגד. המדענים מבהירים לנו, כי אחרי הפעלת הנשק האטומי על־ידי ארה''ב וברה''מ לא יישאר הרבה מן העולם שלנו שיהיה בר־שימוש. אם יתכן, שמלחמת העולם הראשונה והשניה עוד השיגו משהו חיובי, למרות כל ההרס והמצוקה – הרי ממלחמת עולם שלישית אין לצפות דבר חוץ מהרס והרג.

''השמדת גומלין מובטחת'' – היכולת להפוך את כדור הארץ למקום, שאין בו כלל, או כמעט שאין בו, אפשרות של חיים, היא האיכות החדשה שדיברתי עליה. המסקנה היא,שיש מעתה עדיפות מוחלטת למניעת מלחמה כללית.

הואיל ומלחמה כללית תגרור חורבן כללי, הרי מניעתה היא משימה לכל – משמע, משימה המוטלת על כל העמים ועל כל המדינות. אנו רשאים וחייבים לתבוע זאת מכל הממשלות. אלא שההכרזה על הנכונות לשמירת השלום כשלעצמה, לא די בה עוד בתנאים הנתונים

הלא גם את זאת יש לכלול בניתוח הנסיבות: נוכח המלחמה הקרה המחודשת, שמעצמות־העל מתעקשות עליה, יש בהבעת הרצון לשלום לכל היותר סימן מעודד; אך אין היא עוד עונה על דרישות הזמן. דרושה לנו מדיניות שקולה בכל המדינות ובכל המשטרים שתגייס די כוח ורצון טוב – במחשבה ובמעשה, בתכניות ובהגשמתן – כדי לבצר את השלום העולמי, עד שלא ניתן יהיה עוד לקעקעו.

היחס בין עוצמה ואחריות

ברצוני לשרטט כאן קווים אחדים למדיניות כזאת, הגם ללא יומרה של שלמות: כדי להגיע לפיקוח על החימוש, או אפילו לפירוקו, דרוש בראש וראשונה הרצון לכך אצל אלה, שכוחותיהם שקולים בערך. אם לא הושגו תוצאות בשטח זה בחמש השנים

האחרונות, אין לתלות את הקולר בהיעדר כישרון אצל הדיפלומטים, אלא בהוראות שניתנו להם. הסכם ״סאלט־2״ היה האחרון, שהיו בו סיכונים ויתרונות באופן שווה לשני הצדדים. מאז, כל צד מנסה לצמצם את חולשותיו ולהגביר את אלה של היריב. המשך מדיניות הכוח ליד שולחן הדיונים – או אפילו מו״מ כתמרון פוליטי־פסיכולוגי להסוואת חימוש נוסף – לא יוכלו להביא הסכמים על הגבלת החימוש, אפילו לא הפסקת הניסויים. מה שחסר אצל המשליכים את יהבם על חיזוק כוחם עד־בלי־די, הוא הרצון. שכן דווקא כוחות מאוזנים, פחות או יותר, הם נקודת־מוצא לא רעה לרצון לפקח על החימוש.

המפלגה שאני עומד בראשה – להבדיל ממפלגתכם הלוחמת – לא פיתחה במסורתה יחס מיוחד אל הכוח הצבאי בתור מכשיר פוליטי. אפילו במקרים שהיא עצמה היתה קרבן של הכוח השליט, לרוב נמנעה משימוש בכוח. אף על פי כן, אם אנו מתבוננים היום במצבה של אמריקה המרכזית או באזורים אחרים, לא נבוא בטענות אל מי שהול־כים בדרך המאבק הלוחם, אם נחסמו בפניהם דרכים שלוות יותר. ברם, הואיל ויש למנוע מלחמת עולם חדשה, כי היא תביא את הקץ, יש גבול למאבק של תנועה כלשהי – והגבול הוא במקום שבו מתחילה האחריות לקיומה של האנושות.

עם זאת, אין לחפש את הסכנה לשלום בשאיפות הבלתי־מוגבלות של עמים מקופ־חים מאד, ואף לא באי־רציונאליות הבלתי־מובנת באזור זה או אחר. מקור הסכנה הוא אצל אחרים – אצל הנוטים להתערב בענינים לא־להם, או לייצא את הסכסוך בין מזרח למערב. על כן, מדיניות שלום עולמית צריכה להצטייד גם במחסן כלים בעלי אופי פוליטי ומשפטי, כלומר – התחייבויות בנות־פיקוח, שבאמצעותן ניתן לחסום התערבות חיצונית, או לפחות להגבילה.

לצד המניעים האנוכיים, הלאומניים ו״ההגמוניסטיים״, קיימות גם השקפות מוסריות, כנות מבחינה סובייקטיבית, והמצדיקות כביכול מבחינה אובייקטיבית התערבות למען סיוע למעונים בשעת מצוקתם – אפילו באמצעים קיצוניים. אף על פי כן, הנסיון והתבונה מחייבים את ריסון ההזדהות האנושית והפוליטית לטובת השיקול המדיני, את הפעלת ההזדהות לא על־פי הרגש בלבד, אלא גם על־פי התבונה. ויש לזכור: אחריותה של מדינה גדלה ביחס ישיר לעוצמתה. אי־ההתערבות אינה רק רעיון נאה, אלא צו התבונה המדינית. אפשר להוכיח, שלהבלגה יש תכופות הצלחה רבה משמבק־ריה מוכנים לקבל.

אצביע בקצרה על מרכיב נוסף, הדרוש לעיצוב מדיניות מתקדמת: הקשר הבעייתי בין מירוץ החימוש לבין קידום המשק העולמי, בייחוד בנוגע לאזורים הנחשלים של עולמנו. קשר זה הוא כאילו מובן מאליו, ובכל־זאת הוא טעון הבהרה מדעית. השכל הישר אומר לך מיד, שהעושר החברתי נבלע על־ידי החימוש ולכן ממילא הוא חסר במקום אחר. אף הניתוח המדעי לא יוכל לגלות דברים שונים ביסודם. אף על פי כן, שאלות רבות נשארות פתוחות – במיוחד ביחס לכלכלה של מירוץ החימוש, השפעתו על יציבותן או אי־יציבותן של מערכות המשק הלאומיות, על היקף ההתקדמות הטכנית, על אופיה ועל מהלכה. שאלות אלו ואחרות טעונות תשובות מפורטות; אם לשפוט על־פי הידוע לנו עתה, נזכה מצד זה בנימוקים חדשים ומרובים למען פיקוח על החימוש ופירוקו ולמען מערכות בטחון בינלאומיות ברמת חימוש נמוכה יותר.

למכלול זה יש להוסיף גם את הסבת דרכי החימוש מבחינה טכנית וכלכלית. במלים אחרות, לא די רק במדידת הבזבוז הנגרם על־ידי מירוץ החימוש, לא די רק בהצבעה על המשגים הטכנולוגיים והכלכליים הנובעים ממנו – חשוב יותר להמחיש את ההסתלקות ההדרגתית מהחימוש המירבי, להדגים את התועלת שבה ולהראות

שהיא ניתנת לביצוע. שהרי בני־אדם רבים מוסיפים לנהות אחרי המוטעה בחברה, גם כאשר מזמן עמדו על חסרונותיו. הם משתכנעים מן ההכרח בשינוי רק אחרי שיוכלו להאמין שהוא גם ניתן לביצוע.

ביטחון משותף

בוועידתה בעיר אסן אימצה ה־ס.פ.ד. השקפה, שמציבה את רעיון הביטחון המשותף במקום הביטחון החד־צדדי. במקום לחשוב רק על ההתנגדות ליריב האפשרי ולתכנן אותה, יש להגיע למאמץ משותף יחד איתו כדי למנוע מלחמה. בזה מתייצבת ה־ס.פ.ד. לימין האנטרנציונאל הסוציאליסטי, שקבע (בישיבת הלשכה שלו, בבריסל ב־1983): את מאזן האימה הנוכחי חייבים להחליף במאזן תבונה ובהשקפה המחייבת ביטחון משותף. ברור לנו כי דרוש מהפך מחשבתי לפני שיתקבל רעיון המנוגד לנסיון העבר – שעלינו לא לחפש ביטחון בפני היריב, אלא יחד עימו.

''השמדת הגומלין המובטחת'' סיכלה את האפשרות שאחד ''הגדולים'' יוכל לנצח. כל נסיון להיחלץ ממצב זה על־ידי מאמצי חימוש של אחד הצדדים מערער את בטחון כל האומות. זה נכון גם לגבי רעיון של מעצמת־על אחת להיות לבלתי־פגיעה על־ידי השניה באמצעות מערכי הגנה בחלל החיצון. אין להניח כי מעצמת־העל השניה תסכים ליהפך לפגיעה.

ידוע – ואני אומר זאת כידיד של ארה''ב ועמה – עד כמה קשה להם לקבל את הביטחון המשותף בעיקרון. וידוע עד כמה קשה לברה''מ להסתלק מדוקטרינת המלח־מה הצודקת. אלא שאין להסתפק בפחות מזה. אם האנושות, שהשכילה לייצר את הכוחות המסוגלים להביא לשקיעתה, לא תשתלט על כוחות אלה, היא אכן תשקע.

מטרתה של מערכת הביטחון המשותף היא לחסל את סכנת המלחמה הכללית ובכך את סכנת החורבן הכללי. בתהליך שנמשך שבע שנים הוצבה אסטרטגיית ''המענה הגמיש'' במקום האסטרטגיה של ''התגמול המאסיבי''. היא כבשה לה את מקומה לאחר שברה''מ פיתחה יכולת לשגר טילים בין־יבשתיים בעלי ראש־חץ גרעיני עד ארה''ב – למרות האוקיאנוסים המקיפים אותה – ולפגוע בה, בפעם הראשונה בתולדותיה, פגיעה אנושה. האמריקנים הבינו, כי לא תהיה עוד אמינות להעמדת פנים, כאילו הם מוכנים לסכן את קיומם על־מנת למנוע מראש מלחמה מוגבלת באירופה.

בית ספר לקאדרים ליד פקין

היום מעלים את שאלת האמינות באירופה. הרצון להרתיע את היריב הרתעה מוחלטת, כביכול, בלי להזדקק לשימוש בטילים בין־יבשתיים, הוליד מצד אחד כלי־נשק גרעיניים שהלכו ונעשו זעירים יותר – תוך מחשבה, שהשימוש בהם יאפשר את הגבלת המלחמה לאירופה בלבד. אך מצד שני עלתה השאלה, אם נשק זה עדיין סביר ועשוי להתקבל על הדעת, כאשר ברור, כי היעדים שעליהם אמור להגן, ייהרסו מלכתחילה. כפי שכבר רמזתי, הרתעה עצמית אינה מתקבלת על דעת רבים. מכאן צמחו ההצעות בדבר פרוזדורים מפורזים מנשק אטומי, וכתוצאה הכרחית מכך – יציבות החימוש הקונבנציונלי על בסיס של איזון משוער. איזון מעין זה יטיל על התוקף־בכוח גם סיכון קונבנציונלי גבוה מדי, ולכן גם ירתיע אותו מהסלמה גרעינית. אולי אפשר לומר: בדרך המוליכה אל הביטחון המשותף קיים שלב־ביניים של סיכון הדדי מופחת.

אנו מודע לכך, שהשקפה זאת צמחה על רקע המצב במרכז אירופה; באזור זה נמצא ריכוז הנשק הגדול ביותר, והוא אובייקט המריבה בין שתי מעצמות־העל. כאן יש להטעים פעם נוספת ובאורח ברור, שאי־אפשר להשוות בין הרפובליקה הפדראלית הגרמנית לבין הרפובליקה העממית הסינית.

ההיסטוריה של עמי – כולל שגיאותיו והפשעים שבוצעו בשמו – חצתה את עמנו; ביתר דיוק – אשמתנו היא אשר גרמה לכך, שהכוחות המזויינים של מזרח ומערב נפגשו בגרמניה ונשארו שם. אך אנו, הגרמנים, איננו אשמים באנטגוניזם שהתפתח בין שני הגדולים; ואם נמנע התפרצותו האלימה של אותו סכסוך, בכך יש לנו חלק מסויים. מניעת התפרצות כזאת בעתיד היא מענינינו החיוניים ביותר.

באשר לסין, גודלה ומצבה הגיאוגרפי אפשרו לה דרך מדינית שאין להעתיקה לתנאים של מדינות אירופה; אוכל להבין, שיש ביכולתה לשמור על מרחק שווה בערך משני ״הגדולים״. באירופה, המערבית כמו המזרחית, אין אפשרות לשמירת מרחק כזאת.

אולם לא כן באשר לדחיית ההגמוניזם: אם יש לדחות את ההגמוניזם הפוליטי מטעם זכות ההגדרה העצמית של העמים, הרי את ההגמוניזם הצבאי יש לדחות כי אינו מתיישב עם רעיון הביטחון המשותף. חוששני, שלא ניתן לבטל את השאיפה להגמוניזם פוליטי. על־פי השקפתי הסוציאל־דמוקרטית, הטוב ביותר צריך להתפתח באופן הדרגתי מתוך עצמו – בהנחת היסוד ההכרחית וההגיונית, שהטוב ביותר יורשה להתפתח, כלומר, בתנאי שהשלום יישמר.

השאלה היא, אם ניתן ליישם את רעיון ״הביטחון המשותף״ גם מחוץ לבריתות העימות, נאט״ו וברית ווארשה. הדבר נראה ברור למדי באירופה ובמזרח התיכון. העולם הערבי יודע למעשה, כי ערבויות יעילות לקיומה של ישראל הן הכרח המציאות. וישראל לא תוכל להימלט מן ההכרה, שבטחונה יובטח לאורך ימים רק תוך שיתוף עם מדינות־ערב ולצידן. הביטחון המשותף עשוי לשמש מפתח לפתרון בעיותיו של אזור זה.

בכל הצניעות ארשה לעצמי לומר, כי גם סין זקוקה לשלום, כדי לממש את המשימות העצומות הניצבות לפניה; במקרה של התנגשות בין מה שמכונה מזרח ומערב, היא לא תהיה מסוגלת לשמור על השלום שלה בלבד. מעמדה של הרפובליקה העממית הסינית כמעט אינו ניתן להשוואה לשום מדינה זולתה – בגלל מרחביה העצומים בעיקר, אך לא בגללם בלבד. אולם במקרה של סכסוך אטומי בין מעצמות־העל גם היא לא תוכל לשמור על בטחונה; אדרבה, הנשורת הרדיו־אקטיבית אינה מכירה בגבולות מדיניים. הוא הדין, מטבע הדברים, ביחס לשינויים האקלימיים הנוראים, שיתפתחו בעקבות מלחמה גרעינית כוללת. בתור מי שעומד מן הצד אוכל לומר, כי אובייקטיבית גם

הרפובליקה העממית של סין מעונינת בביטחון משותף. מכל מקום, יש להניח, שרק מערכת של ביטחון כולל, המקיף גם את מעצמות־העל, יבטיח עתיד של שלום.

לגבי ההווה עלינו לקבוע: שתי מעצמות־העל אינן מודעות לאחריות המוטלת עליהן בנושא הפסקת מירוץ החימוש – אף כי הן מחוייבות לכך על־פי סעיף 6 של ההסכם להגבלת החימוש הגרעיני. המו"מ לפיקוח על החימוש נכשל – לא במעט בגלל העמדות הקשוחות של הצדדים ובגלל ההנחה, שהצד השני ישלים בדיעבד עם הצבת טילים גרעיניים. בטוחני, שלאורך ימים לא יושג דבר, אם המעצמות תהיינה גם להבא נעולות על הרעיון, שחימוש נוסף יבטיח להן יתרונות; המציאות המנוגדת תשיג אותן תמיד מחדש.

הקפאה והפחתה הדרגתית של הנשק הגרעיני

בראשית הסתיו אשתקד העליתי בפני אחת מוועדות הקונגרס בוושינגטון הצעה, הבאה להפחית את החימוש הגרעיני, כדי לצאת מן המבוי הסתום הגרעיני. הצעתי:

1. תחילה להקפיא את הניסויים וההצבה של הנשק הגרעיני והמערכות לשילוחו; צעד כזה אפשר בלי מו"מ ממושך וללא בעיות בקרה גדולות.
2. עם החלתו של הסכם מעין זה, ארה"ב צריכה לוותר על הצבה נוספת של טילים לטווח בינוני באירופה; בו בזמן, ברה"מ צריכה להתחיל בהפחתת הטילים שלה לטווח בינוני. גם הסדרים אלה – וויתור על הצבה והפחתת מספר הטילים – ניתנים לאימות באמצעים שברשות המדינות הנוגעות בדבר.
3. בשלב הבא יפתחו במו"מ על הקפאה מוחלטת, הניתנת לפיקוח, על ייצור הנשק הגרעיני ומערכות השילוח שלו.
4. במו"מ מאוחד, במסגרת הסכמי סטאר"ט ואי.אנ.אף., יש לעבד קודם כל תכנית להפחתת מערכות הנשק הגורמות למירוץ החימוש הפרוע ביותר.

באוקטובר 1983 התקבלה הצעה זאת – תחת הכותרת "בטרם נאחר את המועד" – על־ידי תנועות שלום ואישים שונים בארה"ב ובאירופה המערבית. אפשר לחדש את הטיפול בה ללא שינויים מכריעים.

עד כמה שהשעה דורשת מאמץ מחודש ברוח זו מוכח ב"יוזמה לפירוק החימוש בארבע יבשות", שהתבשרנו עליה עתה מפי ראשי מדינות בלתי־מזדהות בעולם השלישי ומצד מדינות בלתי־מזדהות או נייטראליות במערב־אירופה. הם אינם מוכנים עוד להניח את האחריות למו"מ על פיקוח החימוש למעצמות הגרעיניות לבדן. במקום זאת, הם יעשו מאמצים משלהם להניע את המעצמות הגרעיניות להקפאת חימושן הגרעיני ולאחר־מכן – למו"מ על צמצומו. יתכן, שעל־ידי פעילות משותפת כזו מצד ה"לא־גרעיניות" יצליחו לצאת מן הקפאון.

באשר לאמצעי ההשמדה הגרעיניים, הרי עיקר האחריות מוטלת על שתי מעצמות־העל, בעלות הנתח הגדול ביותר של מערכות נשק אלו. אבל גם לסין יש נשק אטומי, ומסתמא היא מודעת למשמעות הדבר. אפילו החימוש האטומי של הרפובליקה הסינית אינו בר־משקל במונחי העימות בין מזרח למערב, הרי הנשק הזה קיים ומשפיע בעצם קיומו. ואין אני מתכוון לעסוק כאן גם בנושא תביעותיהן של המדינות "הלא־גרעיניות" מן המעצמות הגרעיניות – תביעות שהן מוצדקות בהקשר גלובלי. בכל אופן, לא נוכל להישאר אדישים לסכנות ההולכות וגדלות. שכן באשר לשלום גרעיני – כולנו שכנים בפלנטה הקטנה שלנו.

new left review

גוראן תרבורן

השמאל - לנוכח התמורות בקפיטליזם

גם בעין קצרת־ראות עד מאד ניתן לגלות את הלך־הרוח השורר כיום בשמאל - בפרט בשמאל הסוציאליסטי בארצות הקפיטליזם המפותח. התמונה הכללית קודרת. מעל לאיים הבריטיים, השמים שחורים במיוחד; הם קצת וורודים יותר במקומות שבהם מתנהלים קרבות בלימה ויש לפחות תקווה שהסוציאל־דמוקרטים יחזיקו מעמד עד לבחירות הבאות - ואפשר גם לראות כמה קטעים של ירק בחלקים של גרמניה המערבית.

המצב שבני־אדם מגדירים אותו כמציאות, הוא לעולם חלק לא־מבוטל מהמציאות. בהחלט מותר לראות בתחרשת הקדרות ותוסר־הוודאות השוררת עתה, עדות למשבר עמוק הפוקד את השמאל בקפיטליזם המפותח. עם זאת יש לזכור, כי במסורת של השמאל כלול מרכיב ביקורתי, רציונליסטי, מדעי, שמעולם לא הסתפק בדיון האידיאולוגי המקובל ובהגדרות המציאות הרווחות. השמאל תמיד הניח אפשרות של פער בין תמונת העולם כפי שהיא מצטיירת לאור צירוף נסיבות נתון, לבין אותה תמונה בפרספקטיבה היסטורית חדה יותר.

מתוך new left review מס. 145, יוני 1984. הכותב הוא מההוגים האידיאולוגיים הבולטים של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בשוודיה. בגלל אורכו הרב, קוצר מאמר זה בהרבה, בעיקר בחלקו הראשון, והושמטו טבלאות רבות (ומענינות כשלעצמן). לעומת זאת, נשמר אותו החלק המנתח את מצבו של הקפיטליזם המודרני ומעמדו של השמאל בתוכו (בעיקר בחלק השני).

1. עליות וירידות של תנועת העבודה

בהתייחסותנו להלן למצב הפוליטי בקפיטליזם המפותח, הכוונה היא ל־23 המדינות הריבוניות באירופה המערבית(1), צפון־אמריקה, אוסטרליה, יפן וניו־זילנד. בשמונה מבין אותן הארצות (אוסטרליה, אוסטריה, פינלנד, צרפת, יוון, פורטוגל, ספרד, שוודיה) פועלת עכשיו ממשלה סוציאל־דמוקרטית, או ממשלה ששולטים בה הסוציאל־דמוקרטים; באיטליה, ראש ממשלה סוציאליסטי מנהיג ממשלה בעלת רוב דמרנוצרי. אין זה הרבה, בסך הכל. יתר על כן, חוץ מצרפת הארצות שתנועת העבודה שולטת בהן הן קטנות או שוליות (או שני הדברים גם יחד) בקפיטליזם המפותח. עם זאת, דגם כזה של מימשל בארצות אלו הרשג רק פעם אחת לפני־כן בהיסטוריה הפוליטית - בשנים 47-1945.

בקווים גסים התמונה נראית כך: בארצות המהוות את ליבו של הקפיטליזם התנסתה תנועת העבודה בשתי תקופות של צמיחה כללית, בשני זינוקים אדירים, בשתי תקופות קיפאון או נסיגה, ובפרשת דרכים אחת - שהביאה לתבוסה מידי הפאשיזם או מידי נציגים

פחות אלימים של הריאקציה בכמה ארצות, ולהצלחות ראויות לציון של הרפורמיזם, באחרות. כיום אנו נמצאים במהלך אחת משתי תקופות הצמיחה, או בסופה. הראשונה נמשכה משלהי המאה ה־19 עד למלחמת העולם הראשונה. באותו פרק זמן התגבשה התנועה של מעמד הפועלים המודרני במפלגות פוליטיות המוניות במתכונת ארצית, וקונפדרציות של איגודים מקצועיים הצטרפו לאנטרנציונאל השני. במרוצת אותה תקופה התארגן מעמד הפועלים החדש והפך לכוח פוליטי משמעותי.

מלחמת העולם הראשונה עצרה את מסע ההתקדמות הראשון של תנועת העבודה. האנטרנציונאל התפלג והלאר מנות חידשה את אחיזתה. אולם הטבח של המלחמה לא קיעקע את היסודות: רק בארץ אחת, בארה"ב, ספגה תנועת העבודה מהלומה, שממנה לא החלימה במהרה. שנת המלחמה האחרונה והימים שלאחריה הביאו לפריצת דרך בהתארגנותו של מעמד הפועלים ובמימוש תביעותיו. גל ההצטרפות לאיגוד המקצועי ולמפלגות השמאל גאה כמעט בכל מקום; לעומת זאת, ההצלחה בבחירות בארצות השונות היתה פחות דרמטית. ברוב הארצות התקבלו שתי הדרישות הראשיות של האנטרנציונאל השני: זכות בחירה לכול ויום עבודה של שמונה שעות. ברוסיה, פינלנד והונגריה התחוללו מהפכות של מעמד הפועלים, בכמה ארצות במערב אירופה כוננו הסוציאל־דמוקרטים ממשלות, או עמדו בראש של ממשלות קואוליציוניות.

אולם הגיאות שככה תוך זמן לא־רב. ההתקוממות המהפכנית הובסה בכל מקום, להוציא את רוסיה ההרוסה והמבודדת; המדיניות הבורגנית והכלכלה הקפיטליסטית שוקמו במהרה. כללית, קפאה תנועת העבודה על שמריה בין שתי מלחמות העולם. התקופה הסתיימה במפלות הרות־אסון באיטליה, גרמניה, אוסטריה וספרד. היו גם כמה הישגים בשנות ה־30: המוני הפועלים בארה"ב הגיעו לשורות האיגוד המקצועי; ובנקודות כה מרוחקות זו מזו כמו סקנדינוויה וניו־זילנד השיגה הסוציאל־דמוקרטיה פריצת דרך ביישום מדיניותה הרפורמיסטית.

עם סיום מלחמת העולם השניה חל זינוק חדש, פחות רדיקלי בתוכנו, אך גדול בהיקפו מזה שבשנים 1917–19. שוב עלה וגאה גל ההצטרפות לארגוניו של מעמד הפועלים והתרחב חוג בוחריהם. רפורמות סוציאליות בעלות משקל ומדיניות תעסוקה תואמת התקבלו בארצות רבות; באחדות הורחבה גם הבעלות הציבורית בהיקף ניכר. מאזן העוצמה העולמית השתנה שינוי דרסטי עם עליתה של ברה"מ למעמד של אחת משתי מעצמות־העל.

גם הפעם היתה תקופת ההתקדמות והתגברות הציפיות של השמאל קצרה. עד 1947–48 כבר הספיק הקפיטליזם המפותח לשוב ולהתייצב על בסיס חדש; ואגרוף הברזל של הסטאליניזם אחז היטב ב"דמוקרטיות העממיות". בארצות הקפיטליזם המפותח נמצאה תנועת העבודה במצב של מגננה בתחום הארגוני, האלקטורלי והרעיוני במשך כשני עשורים. עד 1965 היו רק חמש ארצות בעולם כולו שבהן תנועת העבודה קיבלה רוב מוחלט בבחירות ארציות חופשיות: לסירוגין באוסטרליה וניו־זילנד, 1946 בצ'כוסלובקיה, 1945 בנורווגיה, ומאז 1936 בשוודיה. מאמצע שנות ה־60, לעומת זאת, חזרו תנועות העבודה בשוודיה ובנורווגיה וקיבלו מעל 50% מן הקולות בבחירות לפרלמנטים שלהן, כשמצטרפות אליהן מפלגות־אחיות בעוד שש ארצות.

ארצות שתנועות העבודה קיבלה בהן מעל 50% מהקולות בבחירות לפרלמנט מאז 1965.

אוסטריה	1971, 1975, 1979
פינלנד	1966
צרפת	1981
יוון	1981
נורווגיה	1969
פורטוגל	1976
ספרד	1982
שוודיה	1968, 1970, 1982

לאור העובדה שארבעה מאותם אירועים היסטוריים נדירים התרחשו ב־1981 וב־1982, ושמספר הממשלות שבהן שלטת תנועת העבודה הוא עתה באחד משני שיאיו, מוקדם עדיין לומר שאנו נמצאים בתקופת נסיגה. יתכן שקוראים רבים יהיו מופתעים מתמרנה ורודה זו. אך בטרם נבחן את היבטיה האפלים יותר, ראוי להוסיף שמספר תנועות עבודה נוספות הצטיינו בפרק זמן זה בצמיחה ובהתקדמות.

היכן, אם כן, לא התקדמה תנועת העבודה? בארה"ב היא נשארה מחוץ למעגל המדיניות הלאומית, מלבד תפקידה כקבוצת לחץ. בשווייץ נשארו קולותיהם המצורפים של הסוציאליסטים, הקומוניסטים והסוציאליסטים השמאליים בגבול ה־25–30%. בניר זילנד ובנורווגיה הסתמנה מגמת ירידה; כך, ובאורח דרמטי, גם בבלגיה.

גם את ההתפתחות בבריטניה, בפרק זמן זה, אפשר לראות כדרמטית: בבחירות של 1983 קיבל הלייבור 26%, שהוא האחוז הנמוך ביותר מאז 1918, וב־20% מתחת לתוצאות של 1966. ראוי לשים לב, כי בשתי הארצות התעשייתיות הוותיקות ביותר, בריטניה ובלגיה, נמצאת תנועת העבודה הפוליטית במצב של אי־סדר והתפוררות; הסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית, לעומת זאת, קיבלה ב־1983 38.2%, ובכך חזרה למעמד שהיה לה באמצע שנות ה־60.

רדיקליזציה ושינוי ביחסים מעמדיים

אין ספק שסוציאליסטים רבים יתקשו, או לא יהיו מסוגלים כלל, לראות בממשל הזועף של הלמוט שמידט, או בהסדרים המפוקפקים של הארולד ווילסון, סימן להצלחת תנועת העבודה. אבל בפרספקטיבה היסטורית עומדות לפנינו שאלות אחרות, חשובות הרבה יותר. מה אירע לה, לתנועת העבודה, בתקופת הצמיחה וההתקדמות הכללית באחרונה – מאמצע שנות ה־60 עד ראשית שנות ה־80? האם החלה להשלים, פחות או יותר, עם הסטאטוס־קוו בקפיטליזם המפותח? מה אירע לשלטון ההון באותו פרק זמן? האם הוא התחזק, התגבש – או שדווקא הצטמצם?

כללית נראה, שתנועת העבודה השלימה **פחות**, ונעשתה רדיקלית ותובענית **יותר** בתקופה זו. הסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית תומכת היום בהרבה פחות התלהבות ב"כלכלת־השוק־החברתית", משעשתה זאת ב־1959 במצע גודסברג. המפלגה הסוציאליסטית הישנה בצרפת, על רעיונותיה אודות "הכוח השלישי", שבקה חיים. במקום זאת, דגלה המפלגה הסוציאליסטית החדשה ב"איחוד השמאל", והפיצה אידיאולוגיה שכללה במפורש (לפחות בשנות ה־70') "ניתוק מהקפיטליזם". ההצלחות האלקטוראליות חסרות התקדים של הסוציאל־דמוקרטיה האוסטרית, הניעו ב־1978 את מנהיגותה ואת הקונגרס שלה לחדד את הביקורת העקרונית של הקפיטליזם; כן הם אישרו מחדש, ביתר בהירות, את מחוייבותה של המפלגה ליצירת חברה חדשה, נטולת מעמדות.(2) בשוודיה גיבשה תנועת העבודה הסוציאל־דמוקרטית, לאחר 44 שנות נסיון שלטוני, את התכנית הרדיקלית, המחושית והמעודכנת ביותר בתולדותיה: את מה שהם מכנים "קרנות השכירים", האמורות להביא לקולקטיביזציה הדרגתית של כל אמצעי־הייצור העיקריים. מפלגת הלייבור הבריטית שמאלית היום במידה ניכרת מכפי שהיתה בימי אטלי, גייטסקל, ווילסון וקאלאהן. יוצאת מן הכלל יחידה בתהליך זה היא המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית, שפנתה פניה חדה ימינה, אך היא קטנה עתה בהרבה משהיתה בעבר.

גם ביחס למדיניות הבינלאומית חלו תמורות בסוציאל־דמוקרטיה. האנטרנציונל הסוציאליסטי – שמאז 1976 התעורר לחיים חדשים בהנהגתו של

ווילי בראנדט - אימץ לעצמו קו חדש, מתקדם, במיוחד ביחס לאמריקה הלטי־נית; הוא תמך במהפכה בניקארגואה ובמאבקי השחרור במרכז אמריקה. פשוט לא נכון לטעון שהסוציאל־דמוקרטיה, ככלל, התברגנה והשתלבה בקפיטליזם. עם זאת יתכן, שהרדיקלי־זציה הצנועה בכמה מפלגות סוציאל־דמוקרטיות מתאזנת - אם לא למעלה מזה - על־ידי היחלשות או תזוזה ימינה במפלגות קומוניסטיות.

התוקף הגובר של תנועת העבודה, המתבטא בהיקף מעורבותה בסכסוכי עבודה, עומד אף הוא בניגוד לטיעון של השתלבות יתרה בקפיטליזם. הסקר ארוך־הטווח המאלף ביותר בנושא זה הוא של הסוציולוג הישראלי, מיכאל שלו.(3)

בשנות ה־70 וה־80 חלו שינויים בעלי משקל ביחסים הישירים בין מעמד הקפיטליסטים למעמד הפוע־לים השכירים. התמורות הללו הביאו להגבלת סמכות המנהלים ביחס לקבלת עובדים ולפיטוריהם, ארגון העבודה, צורות תשלום והתפלגותו. נוסף על כך הוחמרו תקנות הבטיחות והבריאות במקומות העבודה, וסמכויות האיגוד המקצועי או מועצות העובדים הורחבו במידה ניכרת.

התקדמות העובדים בתחום חלוקת הערך המוסף מקבילה להתקדמות בת־חום הייצור. חלקו של השכר בערך המוסף של הייצור בארה"ב, יפן, גרמניה, צרפת, בריטניה, איטליה וקנ־דה, עלה מ־68% ב־1972 לשיא (שטרם היה דוגמתו) של קצת מעל ל־73% ב־1982. צופים שב־1983 הוא ישוב וירד אל מעט מתחת ל־72%.(4)

מפלות, התפכחות ומשבר

אולם לרוח הקודרת השורה בתנו־עת העבודה יש בוודאי בסיס במציאות, אלא שאין במציאות זו בלבד כדי להס־ביר את המשבר או את המבוכה הפולי־טיים והרעיוניים של השמאל הסוציא־ליסטי; את אלה צריכים לראות במסגרת היסטורית מקיפה יותר. המבוכה נובעת במידה רבה מן העובדה שההיסטוריה התפתחה, כמו תמיד, בקו מפותל; ההתקדמות וההצלחות היו בלתי־מתוכ־ננות, וכך גם המפלות וההתפכחות. למעשה, אף לא אחת מתכניותיו של השמאל (תכניות, על־פי הגדרה נדיבה) משנות ה־60 וה־70 התגשמה.

שביעות־רצונה של הסוציאל־דמוק־רטיה מצמיחתה של "הכלכלה המעור־בת", שחגגו במצע גודסברג ובמצעים אחרים בסוף שנות ה־50 וראשית שנות ה־60, נתקלה מהר מאד בקריאת תגר קולנית; היא נישאה בפיהם של תנועות סטודנטים, שכבות ביניים ופועלים צעירים, שדחו את ההגיון של הצבר־ההון ואת ההתייחסות לעבודה כאל סחורה. לאחר מכן הנחיתו שנות ה־70 הראשונה מהלומה ניצחת על השיטה הקיינסיאנית לטיפול במשברים; זו הניעה את הסוציאל־דמוקרטיה הגרמ־נית, בהנהגת שמידט, לפנות החל מ־1974 למסלול חדש, ואת מפלגת הלייבור להפיכת כיוון מוחלטת. ההג־מוניה הפוליטית של הסוציאל־דמוקרט־יה השוודית והנורווגית התערערה בשנות ה־70, נוכח עלייתם של נושאים חדשים לסדר היום - בעיות הסביבה, הביזור, ובמקרה של נורווגיה, החברות בשוק המשותף.

הצלחת ההתנגדות הוויטנאמית למלחמת האמריקנים בארצם, ו"התפוצ־צות האוכלוסיה" בחינוך הגבוה, עודדו את היווצרותה של תנועה שמאלנית, ששאבה את כוחה מגלי הפגנות הסטו־דנטים, ממאורעות מאי בצרפת ומהאנ־טי־אימפריאליזם בעולם השלישי; כל אלה העניקו אמינות לתפישה פוליטית מהפכנית. רעיונות מהפכניים התפשטו כמו אש בשדה־קוצים בקרב מגזרים משמעותיים של סטודנטים, אינטלק־טואלים צעירים ולפעמים פועלים צעי־רים. הרוח המהפכנית ניזונה מתהלי־

כים נרחבים של תמורה תרבותית, השתחררות הנוער מסמכות ההורים, שחרור מיני, תרבות מוסיקאלית חדשה - ואפילו מהערכה־מחדש כוללת יותר לגבי תפקידה של ארה"ב בעולם וערכה של הגיאות הבתר־מלחמתית.

מבחינה פוליטית, לא היתה הפרס־פקטיבה השמאלית־קיצונית אף פעם מציאותית ביותר. נוכל לומר, לפחות כחכמים שלאחר מעשה, כי עובדה זו כבר התבהרה ב־30 במאי 1968, על־פי הקלות שבה הצליח דה־קול לחסל את התעוררות האופוזיציה. השמאל הקיצו־ני המהפכני היה חלש אפילו מכדי שתינתן לו הזדמנות להיות מובס. הוא פשוט חלף עם הרוח. ירושתו הארגונית של הגל המהפכני של 1968-1970 דלה ביותר. רק בצרפת, בפורטוגל ובאיטליה קיימות היום מפלגות זעירות המסוגלות לגייס אחוז או שניים בבחירות ארציות. לעומת זאת, הוליד הרפורמיזם השמאלי הנייטרליסטי, שהופיע בתקופת הדטאנט של סוף שנות ה־50, מפלגות פוליטיות בעלות כושר צמיחה בדנמרק ונורווגיה, ולזמן מסויים גם בהולנד ובצרפת.

גם הכוחות הפוליטיים שפעלו במר־חב שבין הסוציאל־דמוקרטיה הקלאסית לשמאל המהפכני נחלו מפלות מכאי־בות. באמצע שנות ה־70 היה נדמה לשעה קלה, כי העוצמה הממשלתית ותחילתו של מעבר הדרגתי לסוציאליזם נמצאים בהישג־ידו של האירו־קומוניזם הלאטיני.(5) בסוף 1977, או ב־1978, התברר, שגם פרספקטיבה זו חלפה ואיננה עוד. לזמן־מה נוצר הרושם, שהסוציאליזם השמאלי - המכונה לפע־מים בשם אירו־סוציאליזם - ירש את שליחותו ואת סיכוייו של האירו־קומו־ניזם. אולם גם כאן החל במהרה תהליך של נסיגה, שתוצאותיה הראשונות נראו בבחירות לפרלמנט הצרפתי ב־1978. מכאן ננטשו שרידי האירו־סוציאליזם הלאטיני לטובת טיפול במשבר בדרג של תקנות־צנע(6) ומדיניות בורגנית־לאומית ברוח גוליסטית. הרדיקליזציה במפלגת הלייבור הבריטית, שהחלה בעקבות מפלתו המבישה של הלייבוריזם הימני ב־1979, נעצרה עוד לפני התבוסה המוחצת ב־1983. הלייבור סבל אבדות בכל מגזרי מעמד הפועלים - וזאת נוכח ממשלה עויינת בגלוי למע־מד הפועלים ולאיגוד המקצועי, המנצ־חת על אבטלה גוברת ועל כשלון כלכלי כולל. הברית החדשה בין ליבר־לים ו"סוציאל־דמוקרטים" לא היתה גורם מכריע יחיד.(7)

אנו רואים, איפוא, שכל הזרמים בתנועת העבודה - ימין, שמאל ומרכז - נחלו מפלות קשות בתקופה האחרונה; השמאל הקיצוני חוסל למעשה. אין פלא שהדמורליזציה מתפשטת. אפשר לשאול, כמובן, כיצד המפלות מתייש־בות עם הישגיו של מעמד הפועלים, כפי שהוצגו בקטעים הקודמים. התשו־בה תוביל אותנו אל מעבר לתחום הפוליטיקה האלקטורלית, במובן הצר של המושג. ואולם תחילה יש לומר כמה מילים על הצלחותיה המזהירות של תנועת העבודה בבחירות של התקופה האחרונה.

שלושה סוגים של הצלחה אלקטו־רלית ראויים במיוחד לתשומת־ליבנו. האחד מיוצג בדוגמה האוסטרית, של סוציאל־דמוקרטיה מתונה, קלאסית. על־פני השטח, זהו נצחונה של גירסה רפורמיסטית זהירה בהרבה אף מהסו־ציאל־דמוקרטיה השוודית, למרות מידה של רדיקליזציה אידיאולוגית מאז 1977 -1978.

את הסוג השני מייצגים הסוציא־ליסטים (ובמידה מסויימת השמאל כולו) בצרפת, בספרד, ביוון ובפורטוגל. המע־רכת המפלגתית בארצות אלו התגבשה לאחר תקופות של דיקטטורה או, בצרפת, לאחר שינויים שהוכנסו על־ידי ממשל סמכותי, לא־דיקטטורי. הגוליזם והדיקטטורות שברו או עצרו את התפתחותן של מפלגות מרכז קלאסיות: ליברלים־מתקדמים, נוצרים־דמוקרטים שוחרי רפורמות, רפורמיזם זעיר־בורגני,

בעל תודעה מעמדית; כן הותירו משטרים אלה סדר־יום של רפורמות דחופות ומודרניזציה הכרחית, שבדרך כלל כבר הונהגו בצפון־אירופה. המפלגות הסוציאליסטיות החדשות יכלו, אכן, לנצל מצב זה; תוך הסתייגות מן הקומוניזם ומפתרונות רדיקליים, הן תופסות את מקום הסוציאל־דמוקרטיה והמרכז הזעיר־בורגני גם יחד.

הסוג השלישי של נצחון פועלי מרשים פחות משני הקודמים; אך יתכן שהוא חשוב מהם ביחס לעתידה של תנועת העבודה בקפיטליזם המפותח, שכן הוא התרחש בקו קדמי ביותר. כושר ההתאוששות של הסוציאל־דמוקרטיה הצפון־אירופית ופתיחותה הגוברת לגבי כוחות שמאליים ממנה, מצאו ביטוי דרמאטי ביותר בעליה המחודשת של תנועת העבודה הדנית בשלהי שנות ה־70 ובשובם לשלטון של הסוציאל־דמוקרטים ב־1982. אך ההתאוששות המשמעותית ביותר אירעה בגרמניה: פירוק הקואוליציה עם הליברלים בסתיו 1982 השפיע על הס.פ.ד. כמו זריקת ויטמין.

ההחלמה והשיקום התבססו בכל המקרים על אישורם המחודש של עקרונות הרפורמיזם המודרני, המתקדם. הסוציאל־דמוקרטים הידקו את הקשר לאיגוד המקצועי, הירבו להדגיש את ההגנה על התעסוקה ועל מדינת הרווחה, ופתחו צוהר לתנועות שלום ושימור הסביבה. במערב־גרמניה אף חיפשו בסיס לשיתוף פעולה עם ״הירוקים״. נסיונות הידברות דומים נעשו ביחסים עם מפלגת־העם הסוציאליסטית בדנמרק ועם המפלגה הקומוניסטית בשוודיה.

מגמות חברתיות והשלכותיהן הפוליטיות

אין לחפש את הסיבות להצלחות ולמפלות של תנועת העבודה במישור האלקטורלי – ביחס שבין נוסחאות אלקטורליות מצליחות וכושלות. לא ניתוח היסטורי מודרני ולא אומדן סיכויי העתיד יכולים להתמקד בפוליטיקה של ממשל ואופוזיציה. הצלחותיה העיקריות של תנועת העבודה שייכות לתחום המגמות החברתיות המשתנות; המפלות, וכן הנצחונות האלקטורליים, שייכים לצירופי הנסיבות המשתנים. האפשרות של נתק בין שני התחומים תמיד קיימת, ועל התיאוריה הסוציאליסטית לאתרה ולהתמודד איתה. אולם בימינו קיים נתק, שנוכל לנתחו כאן בקווים כלליים בלבד:

אם נמדוד את התקדמות תנועת העבודה בעשרים השנים האחרונות במונחים של ארגון תכויות שהושגו בפועל, הרי היא קשורה לשורת תהליכים היסטוריים בתוך החברה. הקלאסי מכולם הוא תהליך הפרולטאריזציה. ההנחות והתחזיות המארכסיסטיות התגלו אמנם כפשטניות מדי; אך סקרי הבחירות מאשרים בדרך כלל את קיומו של מתאם חיובי חזק בין היותו של אדם עובד עצמאי או מועסק בעסק משפחתי לבין תמיכה פוליטית בימין. מכאן שחשוב מאד לציין, שבצרפת, למשל, עלה אחוז הפועלים והשכירים בכלל (בלי מנהלים בדרגות הגבוהות) בקרב האוכלוסיה הפעילה בתחום הכלכלי מ־57% ב־1954 ל־73% ב־1975. באוסטריה עלה חלקם מ־65% ב־1961 ל־80% ב־1971. הארצות הקפיטליסטיות המפותחות, שבהן המעסיקים, העובדים העצמאיים והעובדים בעסק משפחתי מהווים עדיין אחוז משמעותי באוכלוסיה, הן יפן ואיטליה בלבד: 28% ו־26% ב־1981.

תהליך שני התבטא במתח בשוק העבודה ובהתבססות של תעסוקה מלאה; התפתחות זו הושלמה בין 1955 ל־1965 בכל תחומי הקפיטליזם המפותח.(8) אירופה הגיבה בייבוא מאסיבי של פועלים מדרום היבשת, צפון־אפריקה וטורקיה. באזורים אחרים התחדשה תופעת הנדידה הקבועה של פועלים (למשל מאמל״ט לארה״ב).

לפחות באירופה לא החליש המאגר החדש של פועלים שכירים את מעמדה של תנועת העבודה; הם השתלבו במסגרת האיגוד המקצועי הקיים.

שלישית, שורה של תמורות תרבותיות **הרפו או ביטלו נוהגים מסורתיים בתחום השליטה החברתית ויחסי חסות.** התהליך קרוב באופיו לשני הקודמים, אך יש לו גם מימדים משלו – כך למשל בסוגיית **החילון**, שאגר תאוצה בשנות ה־60 וה־70 (הרבה יותר מאוחר משחזו המארכסיסטים), במיוחד במקרה של הפיכת איגודים מקצועיים לארגונים לא־דתיים.

רביעית, קיים קשר הדוק בין התקדמות תנועת העבודה לבין תמורות מורכבות בקפיטליזם המפותח – תמורות שהניבו תוצאות מנוגדות. להתפשטותם של יחסי הייצור הקפיטליסטיים, המשתקפת בירידת אחוז התעסוקה העצמית והמשפחתית, התלווה תהליך של תמורה רבת־משקל במבנה הפנימי של התעשיה. שעה שהתעשיות המסורתיות כגון טקסטיל, מכרות פחם, פלדה ובניית אניות נמצאו כולן בנסיגה, עלו במקומן האלקטרוניקה, הנדסת החשמל, התעשיה הפטרוכימית ואחרות. בארצות רבות – במיוחד בארה"ב, בבריטניה ובגרמניה – הביאה התפתחות זו לתזוזה גיאופוליטית של השקעות ואוכלוסיה, ממרכזי הכוח של תנועת העבודה בצפון אל הדרום, שבו היא חלשה יותר. לעומת רוח הנכאים שלא פעם התלוותה לתהליך זה בקרב מעמד הפועלים המסורתי, עלו רובדי עובדים חדשים, מיליטנטיים פחות. אולם באירופה, לפחות עד לתקופה האחרונה, התקזז תהליך זה על־ידי מגמה אחרת של הקפיטליזם המודרני: ההתרחבות המהירה של מעורבות המדינה והתמורה המהירה לא פחות בתפקידיה השגרתיים של המדינה הקפיטליסטית המפותחת.

כאן הגענו לחודו של הוויכוח הפוליטי העוטה את המשבר הכלכלי הנוכחי. לדעתנו, כל הראיות העומדות לרשותנו מוכיחות, **שעליית הקפיטליזם של מדינת הרווחה** מייצגת התפתחות בלתי־הפיכה, ושהיא תהווה את היסוד לכל מאבק של מעמד הפועלים בעתיד. אם כן, הישגיה של תנועת העבודה בעת האחרונה הם בעלי מימד היסטורי, שלא ניתן יהיה לבטלם באמצעים דמוקרטיים: ההתקפות המתנהלות עתה על מדינת הרווחה יוכלו לכל היותר לכרסם בשוליה, כל עוד יישמרו כללי המשחק של הדמוקרטיה הליברלית – וסביר, כי אכן יישמרו.

2.

הקפיטליזם המפותח משנה צורה

בשנות ה־60 וה־70 עבר הקפיטליזם המפותח שינוי צורה שקט אך מכריע; היקפו המלא במישור הכלכלי, החברתי והפוליטי טרם נחקר. השינוי התבטא באורח הברור ביותר בצמיחה המזורזת של אותו חלק מההכנסה, שנקבע ומווסת על־פי החלטות פוליטיות – וכן בשינוי מבני בפעילות המדינה. למונח "קפיטליזם של מדינת הרווחה" יש, ללא ספק, חסרונות. הוא לא זכה עדיין להכרה מלאה בדיון מארכסיסטי, שבו מעדיפים "בתר־קפיטליזם", או "קפיטליזם של מונופול ממלכתי", או "קפיטליזם של מעורבות המדינה". אני מקווה שהמושג כפי שאני משתמש בו כאן, אכן, מדגיש את החידוש שבתופעה.

המגמה הגלומה בקפיטליזם של מדינת הרווחה מתבטאת בשתי תופעות: נתח הולך וגדל מהכנסתם של הבריות נקבע על־ידי כללים וזכויות פוליטיים; ופעילותה השגרתית של המדינה מוקדשת במידה גוברת לאספקה ולוויסות של ביטוח סוציאלי, שרותי בריאות, רווחה וחינוך. המגמה הראשונה משתקפת במיוחד בהיקף ההוצאה הציבורית ובגידולו של אותו חלק ממנה, המועבר כהכנסה למשקי בית. אך מן הראוי להשקיף על תהליך זה גם מנקודת ראותם של מקבלי ההכנסה, במונחים

של הגודל היחסי של מקורות הכנסה שונים. את פעילות המדינה אפשר לאמוד בקלות יתרה על־פי הרכב ההוצאה הציבורית, אם כי מדד נכון ולא מסובך מדי אפשר למצוא גם במידת התעסוקה הציבורית.

ההוצאה הציבורית מתחלקת, כמו בן, לקטגוריות שונות: השקעה ציבורית, רכש ציבורי של נשק, סחורות אחרות ושרותים, שכר המועסקים בשרות הצי־בורי, סובסידיות, והעברות הכנסה למשקי בית (המנוהלות ומשולמות לעתים קרובות באמצעות קרנות ביטוח ציבוריות, שמבחינה משפטית נפרדות ממנגנון המדינה הישיר). עיקר הכנסות המדינה באות מהכלכלה הקפיטליסטית, ובעיקרן הן חוזרות ומתרמות אליה. במובן זה, קיומו של מגזר ציבורי אדיר כשלעצמו אינו משנה את הדינמיקה הקפטליסטית הבסיסית; אך בגלל השפ־עתו המאסיבית על חלוקת ההכנסה, יש לו תוצאות מכריעות ביחסי המעמדות בקפיטליזם המודרני, המפותח. הניתוח המארכסיסטי הקונוונציונלי של התער־בות המדינה במשק מתמקד ביחסים שבין המדינה להון ובהשלכות המעור־בות על ההתחרות, המונופולים ועל מהלכם של מחזורי העסקים; ניתוח זה שוב איננו מספק. נתבונן תחילה בכמה מספרים גלובאליים.

ב־1982 התחלקו ארצות המערב לשלוש קבוצות ברורות: 1) ארצות שבהן הוותה ההוצאה הציבורית חלק דומיננ־טי מהתוצר הלאומי (שוודיה, הולנד, דנמרק, בלגיה, צרפת); 2) ארצות שבהן היא הוותה קצת פחות ממחצית התוצר הלאומי (קנדה, אוסטריה, גרמניה, אירלנד, איטליה, נרווגיה, הממלכה המאוחדת); 3) ארצות שבהן היא הוותה כשליש (ארה"ב, יפן, אוסטרליה, ניו־זילנד, פינלנד, ספרד, שווייץ, יוון, פורטוגל).

תמונה זו אינה ניתנת להסבר פוליטי קל, סוציאל־דמוקרטי או אחר. שוודיה אולי תואמת סטריאוטיפ כזה, אבל דירוגן הגבוה של הולנד, בלגיה וצרפת איננו מתאים. פינלנד, בעלת ממשלה פועלית חזקה, אינה רחוקה מארה"ב ברמת ההוצאה הציבורית. אוסטריה וגרמניה קרובות לאירלנד ולקנדה, שבהן מפלגת העבודה היא מיעוט. וכך גם ביחס לארצות אחרות.

ההוצאה הציבורית בארה"ב של רייגן עלתה מ־35.4% מן התוצר־המקומי הגולמי (התמ"ג) ב־1980 ל־38% ב־1982; באנגליה של תאצ'ר היא עלתה מ־42.6% ב־1978 ל־46.1% ב־1982. עובדות אלו מצביעות על עוצמת הכוחות הדוחפים בכיוון זה. ממשלותיה הבורגניות, המתקדמות הרבה יותר, של שוודיה, שעלו לשלטון אחרי 44 שנות ממשל סוציאל־דמוקרטי, ניצחו על הצמיחה המואצת ביותר בהוצאה הציבו־רית בתולדות שוודיה בימי שלום: מ־51.9% ב־1976 ל־64.4% ב־1981. שוב אנו עדים לנתק בין מגמות ההתפתחות בחברה לבין הפוליטיקה של ממשלה ואופוזיציה.

אם נחרוג מניתוח סטאטיסטי רגיל ונתבונן בגודלם היחסי של שלושת מקורות הכנסה (שכר ומשכורות מתע־סוקה ציבורית, הכנסה מהון ומרכוש, ביטוח סוציאלי ותשלומי העברה), ניווכח שלמבנה ההוצאה הציבורית יש השפעה משמעותית על היחסים המעמ־דיים. בתור מדד יכולה לשמש "ההוצ־אה הממשלתית הסופית לצריכה", בניכוי "צריכת הביניים", שמתבטאת ברכישת ציוד אזרחי וצבאי ובשרותים מחו"ל.

חמישית עד שליש מכל ההכנסה של משקי הבית בארצות קפיטליסטיות מפותחות נובעת היום מקופת הציבור ולא מרכוש או מעבודה בשרות ההון הפרטי או הציבורי (אומדן זה מביא בחשבון את כל המקרים של רישום כפול שנגרם על־ידי הכללת תשלומי הביטוח הסוציאלי של המעסיק הציבורי בסט־טיסטיקה הרשמית של ההכנסה). רק ביפן עולה ההכנסה מרכוש ומהון על

זו מהתקופה הציבורית. אפשר, כמובן, להשקיף על מספרים אלה מזוויות ראיה שונות: כביטוי לתמורות חשר בות בקפיטליזם המודרני, כסימן לצמי חה המרשימה של המדינה, או כעדות לגמישותו המדהימה של הקפיטליזם. בשוודיה, למשל, קיים עדיין קפיטליזם פרטי פעיל מאד, מונהג על־ידי שודים ידוע־שם, בעלי חברות רב־לאומיות - ובכל־זאת, ההכנסה מרכוש המצטברת במשקי הבית של המעמדות בעלי הרכוש מגיעה רק למחצית ההכנסה המתקבלת מהמוסדות המופקדים על הבטחון הסוציאלי של מדינת הרווחה.

הניתוח הפוליטי והחברתי - המארכסיסטי והלא־מארכסיסטי כאחד - לא הבחין בתמורה פנימית חשובה ביותר שחלה לאחרונה במצבו של הקפיטליזם המפותח. שכן, אף כי כושרו לדכא ולקטול הוסיף לצמוח, תמונת ההוצאה והתעסוקה הציבורית מצביעות על כך, שהפעילות השגרתית של המדינה מתרכזת בעיקר בבטחון סוציאלי, ברווחה ציבורית ובחינוך ציבורי. אם נשווה זאת לתקופת אנגלס, שבאחד הימים תיאר את המדינה בצדק בתור ״כוח משימה של גברים חמושים״, הרי זוהי תמורה משמעותית ביותר. במרוצת שנות ה־70 הפכו רוב מדינות הקפיטליזם המפותח למדינות רווחה - משמע, הוצאתן לרווחה הפכה לסוג ההוצאה הממלכתית השלטת.

במונחים של מחוייבות תקציבית, נרתמה המדינה הקפיטליסטית המפות־ חת מעל לכל להבטחת ההכנסה והחי־ נוך. מושג ה״אטאטיזם״, אכן, קיבל משמעות חדשה.

אין בכוונתנו כאן לנתח את מדינת הרווחה או להסביר את עליתה, אלא רק להדגיש את חשיבותה החברתית והפו־ ליטית. כיעד מידי, ראוי להשתמש במגמות שהוצגו לעיל כפרספקטיבה היסטורית לדיון ב״משבר של מדינת הרווחה״: אותו משבר (אם אפשר בכלל לכנותו כך) בא לאחר תקופה של התפשטות מאסיבית, חסרת־תקדים, בהי־ קף ובעוצמת התאוצה; ולפחות עד עתה, להתקפות על מדינת הרווחה יש משמ־ עות שולית בלבד, לאור הצמיחה שקדמה להן. אכן, מותר להסתכן בחיזוי אי־הפיכתה של המגמה הבסיסית.

המאבק הפוליטי בקפיטליזם המפר תח מתנהל עתה בזירה שעוצבה במידה רבה על־ידי מדינת הרווחה. מכאן, שהיסוד הראשוני במאבק זה איננו קבוצת נושאים אלא **כוחות חברתיים** חדשים. קפיטליזם של מדינת רווחה, פירושו שמסחור היחסים החברתיים מתבטל חלקית. כתוצאה מסתבך ומצ־ טמצם באורח מכריע טווח תפקודו של הקשר בין עבודה להון. אולם הדגם החברתי־פוליטי הנובע ממצב זה יש לו קשר מועט בלבד לפרספקטיבות המת־ מקדות בחברה הבתר־תעשייתית, בבתר־ מטריאליזם[9] וב״תנועות חברתיות חדשות״.

מדיניות ״הקפיטליזם של מדינת הרווחה״

ראשית כל, אסור לשכוח שקפיטלי־ זם של מדינת רווחה הוא עדיין קפיטלי־ זם. לא בלבד שסימני השאלה הקלאסיים לגבי המדיניות הקפיטליסטית בעינם עומדים, אלא שהמשבר הכלכלי הנוכחי מאיים על הישגי הקפיטליזם הזה (תעסוקה מלאה, בטחון סוציאלי, שוויון מוגבר בין המינים), וכך הם הופכים לנושאים פוליטיים מרכזיים. נטעה טעות חמורה, אם נאמר שמדינת הרווחה המפותחת ביטלה במלואה - ולו למראית עין - את היעדים היסודיים של המאבק הפועלי, כגון על שכר, תנאי עבודה, תעסוקה ובטחון סוציאלי.

אילו נושאים עמדו להכרעה במא־ בקי הבחירות האחרונים במערב־אירו־ פה? אין ספק, שמערכת הבחירות שהביאה לנצחון מיטרן ב־1981 נסובה על אבטלה ו״צדק סוציאלי״ (קרי, שוויון); שיראק אימץ לעצמו באורח

מופגן את הנושא הראשון - אך כמובן לא את הפתרונות המוצעים. אפשר לייחס גם את העליה המחודשת של הסוציאל־דמוקרטים השוודיים, בספ־טמבר 1982, לארבע הבטחות בתחום הרווחה, שניתנו במערכת הבחירות: הצמדת קצבאות הזיקנה, ביטול תקופת ההמתנה שהונהגה לאחרונה לגבי ביטוח הבריאות, הגברת התמיכה בבי־טוח אבטלה והגדלת הסובסידיה הממ־לכתית לשרותי רווחה מוניציפליים. עדות חותכת עוד יותר אפשר למצוא בניתוח התבוסות האלקטורליות של תנועת העבודה בבריטניה ובגרמניה המערבית.

אין, איפוא, ספק שציבור הבוח־רים המערב־אירופי ממשיך לייחס חשי־בות לנושאים הקלאסיים של מעמד הפועלים ומדינת הרווחה. באקלים האנטלקטואלי הרווח עתה יש גם צורך להדגיש, שלפי שעה לא יתכן נצחון של השמאל בלי תמיכתם של עובדי הכפיים השכירים. בסיבוב השני בבחירות לנשיאות ב־1981 זכה מיטרן ב־72% מקולות הפועלים; הסוציאל־דמוקרטים השוודים קיבלו 60-75% מקולות הפועלים בכל מערכת בחי־רות מאז מלחמת העולם השניה. הקולות ההפכפכים יותר בסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית באו יותר מקרב שכבות הביניים מאשר מציבור הפוע־לים, ובכל־זאת, הגורם הישיר למפלתם ב־1983 היה שינוי דרמאטי בהצבעה הפועלית. תבוסת מפלגת הלייבור הברי־טית נבעה בעיקר מהפסד של 12% מכלל קולות הפועלים המקצועיים (שרובם הצביעו עבור השמרנים), והפ־סד של 11% מכלל קולות הפועלים הפשוטים והמקצועיים־למחצה (המה־ווים, בניגוד לעמיתיהם בגרמניה, את הגרעין הקשה של התמיכה בלייבור).

לא - הקפיטליזם של מדינת הרווחה אינו מבטל את הפוליטיקה המעמדית, או את הטווח המסורתי של נושאים מעמדיים שעל סדר היום. לעומת זאת, הוא משנה את הפראמט־רים של הפוליטיקה המעמדית.

התוצאות הפוליטיות הממשיות של קפיטליזם הרווחה הן מורכבות ומלאות ניגודים. אחת מהן היא שהפוליטיקה נעשית יותר הפכפכה. אופיין הבלתי הפיך, לכאורה, של תקנות הבטחון הסוציאלי ומחוייבות הממשלות לרמת תעסוקה גבוהה ככל האפשר, הביאה לכך שהבוחר חדל לראות בנושאים אלה את עניינה הבלעדי של הסוציאל־דמוק־רטיה. ברור עתה, שרוב ציבור הבוחרים הגרמני והבריטי האמין, שממשלה שמרנית או דמוקרטית־נוצרית תוכל להילחם באבטלה ביתר הצלחה מממשלת לייבור או סוציאל־דמוקרטית. בו בזמן התנגדו 80% מהבוחרים, שהחזירו את מרגרט תאצ'ר לשלטון, לקיצוצים בשרותי החינוך, הבריאות והרווחה.

דומה שהפכפכנות אלקטורלית זאת תלויה בגורמים מייצבים מבניים ובי־כולתם להפוך בעיות מסויימות לשוליות. יתכן שהגורם המייצב החזק ביותר הוא הסדר הגמלאות והשרותים לאוכ־לוסיה המזדקנת בקפיטליזם של מדינת הרווחה - לא רק בגלל היקפם הכלכלי (10.7% מן התל"ג המערב־גרמני ב־1980), אלא גם בגלל משקלם הפוליטי של הגמלאים. גמלאים נוטים פחות ממצביעים צעירים להחליף מפלגה, אך יש להם ענין רב בקיום מדינת הרווחה. לכן אפילו מימשל רייגן נמנע מלפגוע בביטוח הסוציאל שקיים בארה"ב, כלומר בגמלאות זיקנה.

מנגנון מייצב נוסף בקפיטליזם של מדינת הרווחה הוא יכולתה להפוך את המצוקה ואת כוחות ההתנגדות מלמטה לשוליים. דמי אבטלה והמו"מ הקיבוצי צמצמו את הלחץ שחיל־מילואים של מובטלים מפעיל על שכרם הריאלי של המועסקים; למעשה, בשנות ה־70 היה המתאם בין השכר הריאלי לשיעור האבטלה חיובי.(10) בדומה לכך, הגי־דול הדרמאטי באבטלה (מ־5.1% מכלל האוכלוסיה הפעילה מבחינה כלכלית ב־1979, ל־12% ב־1982) היה מלווה

בעליה קלה בהוצאה הפרטית (במחירים קבועים).

הקפיטליזם של מדינת הרווחה גם מקיים ומטפח נוגדן פוליטי בעל חשיבות ניכרת: את **הליברליזם הימני**. את הביטוי לכך נמצא בממשלות רייגן ותאצ'ר, ואולי באורח הבולט ביותר בהתפתחויות האחרונות בסקנדינוויה. בשוודיה, ב־1982, זכו מי שמכנים אותם "מתונים" לאחוז הקולות הגבוה ביותר מאז 1928 – לפני תחילת השלטון הסוציאל־דמוקרטי (שנמשך מ־1932 עד 1976). בנורווגיה מכהנת עכשיו הממשלה השמרנית הראשונה מאז 1930, ולדנמרק יש ראש ממשלה שמרני ראשון מאז 1901. אין זאת, כמובן, תחיה של הימין הישן. למעשה, אחד הקווים הפוליטיים הבולטים ביותר במשבר הנוכחי הוא במצבו החדש של הליברליזם הימני: בעוד שבשנות ה־30 הוא היה תמיד במגננה – הסוציאל־דמוקרטיה, החזיתות העממיות והליברליזם השמאלי של הניו־דיל השיגוהו משמאל, והפאשיזם והריאקציה מימין – הרי ההתפתחות שאנו עדים לה היום באה בעקבות ייסודו מחדש של הימין.

ימין חדש זה הוא תוצר הגיאות הכלכלית, השינויים המתחוללים בדרכי הצבר ההון, והתמורות התרבותיות של קפיטליזם הרווחה. זהו כוח נייד וחילוני של שלטון המנהלים והחזרת היוזמה הפרטית, הקשור אך במעט לסממנים ולסמלים המסורתיים של הסמכות – ולכן הוא מצטיין גם בכוח משיכה לחלקים של מעמד הפועלים ושכבות הביניים, שניתקו מן הקהילה השכונתית ומן המסורות הפוליטיות והתרבותיות של העבר הלא־רחוק.(11) עליתה של מרגרט תאצ'ר לראשות השמרנים ונדידת הימין האמריקני בראשות רייגן לדרום־מערב אופייניים לתהליך זה. דוגמאות נוספות אפשר למצוא בנצחונו של ג'יסקר ד'אסטין על יורשיו הלגיטימיים של הגוליזם, ובעליתן של מפלגות ימניות־ליברליות בהולנד ובבלגיה.

הליברליזם הימני החדש הוא טפיל בגוף מדינת הרווחה. התקפותיו עליה ניזונות אמנם מן התסכול הנפרץ מעלותה ומכמה מן החוקים הנורמטיביים של מדינת הרווחה – אך התמיכה העממית בימין החדש נובעת מההנחה, שגם ממשלה ימנית לא תפרק את מדינת הרווחה, ושקיצוצים שוליים אך מכאיבים נעשו גם תחת שלטון סוציאל־דמוקרטי.

כוחות חדשים בשמאל

עד כה הציגה סקירת המדיניות בקפיטליזם של מדינת הרווחה תמונה קודרת למדי לגבי השמאל: הסדרי הגמלאות ייצבו 25–30% מקולות הבוחרים סביב לסטאטוס־קוו; מנגנונים ממלכתיים הפרידו את המובטלים והעניים משאר האוכלוסיה; דווקא הצלחותיו של מעמד הפועלים איפשרו לימין להגדיל את מרחב התמרון החברתי־פוליטי שלו, על־מנת להתקיף מתוכן את הישגיה של תנועת העבודה.

הקריקטורה הקלאסית של הקפיטליזם השתנתה – דרושות דרכים חדשות לשמאל.

אולם השלב החדש של הקפיטליזם המפותח הוליד גם כוחות חדשים בשמאל - בפרט באיגודים שבמגזר הציבורי ובשרותים שהועברו לרשות החברה.

העליה בתעסוקה הציבורית נובעת בעיקרה מהתרחבות שרותי הרווחה הממלכתיים. בשוודיה, בעלת מגזר קטן למדי של מפעלי ייצור ציבוריים, ובדנמרק, שבה מגזר זה קטן עוד יותר, מועסקים יותר עובדים בשרות הציבורי מאשר באוסטריה או בצרפת, בעלות תעשיה ציבורית ענפה. בצרפת, אחרי ההלאמות ב־1982, העסיק המגזר הצי־בורי 29% מתוך האוכלוסיה הפעילה מבחינה כלכלית. בארצות כגון בריטניה ושוודיה מהווים המועסקים במגזר הציבורי והגמלאים יחדיו למעלה ממח־צית אוכלוסיית הבוחרים, ובגרמניה המערבית הם קרובים לרמה זו. אפילו בארה"ב היוו אזרחים שעיקר הכנסתם באה מן הממשלה - כמועסקים או כמקב־לי ביטוח או סיוע סוציאלי - כ־35% מהאוכלוסיה הבוגרת ב־1975.(12) ברוב הארצות - מיפן עד אירופה המערבית, למעט ארה"ב - מאורגנים עתה עובדי מגזר הציבורי באיגודים חזקים וטובים יותר מהמועסקים במגזר הפרטי (להר־ציא יוצאים־מן־הכלל בכמה תעשיות). מגמה זו נמשכת אף בארה"ב, שבה האיגוד המקצועי במגזר הפרטי נמצא בנסיגה ומנהל מאבקי התגוננות.

השתרשות האיגוד המקצועי במגזר הציבורי גרמה לכך, שרוב המועסקים על־ידי המדינה שוב אינם רק חלק ממנגנון ממלכתי או מביורוקרטיה נוסח־וובר בלבד. במקום זאת הם קשורים יחדיו בצורה הארגונית הכל־לית ביותר של מעמד הפועלים, ועומ־דים בעימותי אינטרסים קיבוציים עם המדינה כמעביד. המוני המועסקים בדרגים הנמוכים של השרות הציבורי שייכים לקבוצות הנאלצות לספוג את חודן של התקפות הימין החדש. אולם בניגוד לקורבנות אחרים, כגון מקבלי דמי־אבטלה, עומדים לרשותם משאבים ניכרים להתנגדות מאורגנת; גם ג'יימס קאלאהן וגם מרגרט תאצ'ר נאלצו להכיר בעובדה זו בשרות הבריאות באנגליה, וכך גם ממשלתה הימנית של בלגיה, בימי שביתת הענק במגזר הציבורי, בספטמבר 1983. טעות היא להניח, שתביעותיו המסורתיות של מעמד הפועלים, מאבקיו ודרכי הארגון שלו, חייבים להצטמק במקביל למספר הפועלים בתעשיה.

בדרך כלל לא היתה התרחבות התעסוקה במגזר הציבורי כרוכה בהר־חבת הבעלות הציבורית על אמצעי הייצור, אף כי בשורה של ארצות הולאמו תעשיות בעלות משקל לאומי אך כושלות מבחינה כלכלית. אכן, מן הדוגמאות ההפוכות של אוסטריה ושוודיה אפשר ללמוד, שאין קשר אוטומטי בין היקף התעשיה המולאמת לרמת התעסוקה הציבורית. תהליך החיברות נגע מעל לכל לעבודות בתחום הייצור המשני - חינוך, בריאות, הדאגה לקטינים ולקשישים וכו'. באמ־צע שנות ה־70 התרכזו בתחום זה קרוב למחצית המועסקים במגזר הציבורי בבריטניה ובארה"ב, כ־40% באיטליה, ובהחלט מעל 50% בשוודיה. ב־1980 עלה מספר המועסקים בתחומים אלה בשוודיה ב־20% על מספר פועלי התעשיה.

העובדים והמועסקים בתחומים אלה אינם עומדים בעימות ישיר ומידי עם ההון - שלא כמו הפרולטריון הקלא־סי. לעומת זאת, הם ממלאים תפקיד מכריע במימד החדש של המאבק המעמדי, הנמצא אמנם מחוץ להקשר של הון־ושכר, אך תלוי בו; ואלה יחסים שונים מהמקובל במסחר או בחקלאות המשפחתית הפטריארכלית, בנטייתם לקעקע לפחות חלקית את התמיכה ההמונית בהון. אין קשר ישיר בין נושאי דאגתם של פועלים ומועסקים אחרים בעבודות אלו לבין הצבר ההון: הם צמודים יותר ליחסי אנוש מאשר לסחורות. השלכה נוספת ומכרעת מתג־לה בעובדה שמגזר השרות הציבורי

מספק לנשים מפלט חלקי מהסמכות הפטריארכלית.

מדיניות השמאל בקפיטליזם המפותח

המונח "קפיטליזם מפותח" כולל מדינות בעלות פראמטרים פוליטיים שונים זה מזה. הוא כולל בתוכו מעצמת־על אחת ומספר מעצמות מדרגה שניה, העוסקות מעל לכל בנושאי המפתח של הקונפליקט בין מזרח למערב ושהחלטותיהן הצבאיות קובעות את גורלם של עמים שלמים. מדינות אחרות הן שותפות זוטרות במשחק העוצמה הבינ־לאומי. ארצות אלו שונות מאד זו מזו גם מבחינה כלכלית. ההוצאה הציבורית למטרות חברתיות מהוות 10% מהתל"ג ביפן, 14% בארה"ב, 26% בצרפת (תקרפת ג'יסקר), ו־31% בשוודיה - ואילו חלקו של המגזר הציבורי בתעסוקה נע מ־37% בשוודיה ו־30% בבריטניה, ל־6–7% ביפן. ב־1982 הועסקו בגרמניה 43% מהאוכלוסיה הפעילה מבחינה כלכלית בתעשיה, אך בארה"ב רק 28%.(13) התעסוקה האזרחית של גילאי 15–64 נעה ב־1982 בין 79% בשוודיה, 46% בספרד ו־52% בהולנד. (14) ברבות מהן קיימת מפלגה סוציאל־דמוקרטית חזקה או שלטת, וכן יש בהן מפלגות קומוניסטיות - אחת גדולה ואחדות בעלות משמעות. תנועת העבודה הפוליטית באירלנד ובקנדה חלשה מאד, ובארה"ב למעשה אינה קיימת. אין כל סימן לכך שתמונה מגוונת זו תשתנה בעתיד הקרוב.

הסוציאליזם אינו עומד על סדר היום המידי של אף לא אחת מארצות הקפיטליזם המפותח - אם כי יש להבין, שעליתה של מדינת הרווחה הגבילה את תחום שלטונו של ההון. עיקר השפעתן של תנועות המחאה מ־1968 ניכרת בעלית הסוציאל־דמוקרטיה בארצות לטיניות וביוון, ובהתקדמות צנועה יותר של המפלגה הקומוניסטית האיטלקית. התנועה הפמיניסטית כפתה שינויים משמעותיים על הדיון הפוליטי; היא סייעה להאצת התחיקה המתקדמת בנושאים כגון הפלות, גירושים, מניעת אפליה במקומות עבודה וכו' - אך השפעתה הפוליטית התמסמסה בדרך כלל. גם עתה השמאל מורכב ברובו מגברים, והתקפותיו המחודשות של הימין על מדינת הרווחה מנסות להחזיר את הנשים לבית ולמשפחה. שימור הסביבה הפך לנושא פוליטי בעל משקל מסויים בשנות ה־70, אך דומה שהמשבר הכלכלי הנוכחי צמצם עוד יותר את ההד שנושא זה עורר ושהיה מוגבל ממילא.

ההטרוגניות בתנאים בקפיטליזם המפותח ונסיון העבר של תקוות־שוא מטילים על השמאל חובת זהירות וצניעות בהצהרותיו הפוליטיות. ברם, מי שמבקש לבסס את הטקטיקה והאסטרטגיה שלו על מעשים ועל ראיות אמפיריות, אל לו להתקפל נוכח רעשנרתן של אופנות מתחלפות. נסיון העבר, אכן, מעניק לנו כמה קווי תדרוך למדיניות השמאל בעתיד. לקח אחד, מובן מאליו, הוא, שיש לשים לב לא רק לצירופי נסיבות פוליטיים, אלא גם למגמות חברתיות. שאלת יסוד, שתקבע את הבנתנו של המשבר הנוכחי ואת האסטרטגיה לעתיד, היא: האם הקפיטליזם של מדינת הרווחה הוא שלב בלתי־הפיך בהתפתחות הקפיטליזם המתקדם - או שמא הוא מייצג צירוף נסיבות חולף, מעין הבהוב אחרון של הכלכלה הקיינסיאנית? כפי שראינו, כל הראיות העומדות לרשותנו מצביעות על האפשרות הראשונה. אפילו משרד האוצר של ממשלת תאצ'ר, שהיא כיום הריאקציונית ביותר בקפיטליזם המפותח, צופה שהתוצאה הגרועה ביותר (לפי השקפתה, הטובה ביותר) תהיה רמה של הוצאה ציבורית בשנים 1990–91 הדומה לזו של ממשלת קאלאהן בשנים 1977–1978.

שמאל, שפניו לעתיד, חייב ללמוד מן העבר הקרוב כדי לעמוד איתן כנגד אופנות ההווה. יש להילחם בתקפות באידיאולוגיות של אנטי־מדינת־הרווחה, אנטי־האיגוד־המקצועי ואנטי־

מפלגות פוליטיות - גם כאשר הללו עוטות אדרת "שמאלנית" ומשתמשות בביטויים ובנימוקים שאולים מלשון תקופת האמנציפציה. תהיינה כוונות מעצביהן כאשר תהיינה - עתה, כמו בעבר, אלה הם קולות הריאקציה ונקמנות הימין. ואין זאת המשימה העיקרית בהווה או בעתיד הנראה בעין לבטל את הקפיטליזם על־ידי צמצום הזמן המוקדש לעבודה. לעמול בשרות ההון איננו הפגם הגרוע ביותר - אפילו בארץ כמו הולנד (שבה המובטל מקבל 80% משכרו הקודם בשנה הראשונה ו־70% בשנתיים שלאחר מכן) מתייחסים בדרך כלל לאבטלה כאל תופעה פסולה או כאל אסון. החזון של צמיחת־אפס, צמיחה שלילית או צמיחה איטית כבר נבחן די־הצורך במשבר הנוכחי - ובהחלט לא לשביעות רצון הכול ...

תהליך הבחינה־מחדש של השמאל צריך להתמקד בשני יעדים ברורים: ראשית, גיבוש פרספקטיבה סוציאליס־טית שתקצה מרחב מחיה ליצירתיות ולמאמץ בעל משמעות אנושית - בניגוד להישגים המוקדמים יותר של תנועת העובדה ותנועות הנשים, שהתרכזו בתחומו השוויון והבטחון הקיבוצי. היום כבר לא ברור כלל, שלמען התקד־מות נוספת כלשהי של כוחות הייצור דרושה מידה גדולה של חיברות בתהליך העבודה. שעה שחברת אי.בי.אם. יצאה למאבק נגד חברת "אפל, מחשבים אישיים", היא ניסתה במתכון לשנות את דימויה כתאגיד ענק ולחקות את המבנה של קבוצת עבודה קטנה בניהול עצמי. תכנון מאקרוכלכלי חדל לשכנע; והסוציאליסטים צריכים היום לא רק להוכיח שתאגידי ענק רב־לאומיים וספקולציה בבורסה מזיקים לפרודוק־טיביות יוצרת ובעלת דמיון, אלא הם חייבים גם להראות שלסוציאליזם יש הצעות חיוביות משלו בנושא זה.

היעד השני הוא הסקת המסקנות ההכרחיות ממקרים בעבר של נתק בין מגמות בהתפתחות המעמדיות לבין תכניות פוליטיות. הסוציאליזם לא יתקדם על־ידי ניסוח המצע הנכון - ואחר־כך גיוס ההמונים לתמיכה בו. בארצות הקפיטליזם המפותח המשימה הדחופה ביותר היא הבנת המגמות החברתיות המורכבות, שהצבענו עליהן לעיל, אך שעד עתה הוזנחו על־פי־רוב על־ידי השמאל; יש לנצל מגמות פולי־טיות חולפות על־ידי גיבוש נוסחה להצלחה אלקטורלית, המכירה בעובדה שלא ניתן לצמצם קוניונקטורות פולי־טיות לבחירה פשוטה בין סוג זה או אחר של חברה עתידה.

השמאל היטלטל יותר מדי בין הצהרה להוקעה, בין אשליה להתפכחות. הגיעה עת הניתוח, והדמיון היוצר על בסיס הניתוח.

הערות

1. מלטה לא נכללה מטעמים של גודל ורמה כלכלית. אפשר להביא נימוקים בעד ונגד הכללתן של ישראל ודרום־אפריקה. במאמר זה הן לא נכללו.

2. סוציאליסטים שמאליים, בתוך המפלגה הסוציאל־דמוקרטית האוסטרית, וגם מן העויינים אותה בחוץ, מסכימים ביניהם בהערכת הקונגרס של 1978. ראה־
R. Loew's contribution to *Profils de la social-democratie europeénne*, Paris 1982, p. 118; and J. Hindel's article in Hindels and Pelinka, eds., *Roter Anstoss*, Vienna 1980, p. 29.

3. Industrial Conflict and Unemployment in the Western Nations, *Economic and Industrial Democracy* Vol. 4, No. 4, Nov. 1983.

4. OECD Economic Outlook, No. 33, July 1983, p. 52

5. כדי לקבל תמונה של תקופה זו ראה.
M. Bosi and H. Portelli, eds., *Les P.C. espagnol, francais et italien face au pouvoir*, Paris 1976.

6. P. Lewis, 'Southern Europe's Socialist Leaders Move to the Right on Economic Affairs', *International Herald Tribune*, 6 December 1983.

(המשך בעמ' 23)

economic and industrial democracy

קאסטן ון אוטר

מדינת הרווחה מול הביקורת השמרנית

רעיונות מדינת הרווחה ומדיניותה הכלכלית והחברתית יצרו בסיס לרמת רווחה כללית, ללא אח ודוגמה, לכל המגזרים בחברה. מדיניות החלוקה־מחדש של ההכנסה ותכנון הצריכה והייצור העלו באורח משמעותי את הבריאות ואת רמת החרות האישית.

מתוך economic and industrial democracy, כתב־עת בינלאומי, מוצא לאור על־ידי Arbetslivcentrum, שטוקהולם, שוודיה, כרך 5, מס. 2, מאי 1984.

הכותב הוא חוקר ב־ Arbetslivcentrum, "המרכז השוודי לחיי עבודה".

אולי לא כך מתרשמים, אם מקשיבים לוויכוח הציבורי הנוכחי - אך בחינה מדעית של רמת החיים לאורך זמן ובארצות שונות מאשרת מסקנה זו. נכון, רבים ממבקריו של המגזר הציבורי מצביעים גם על בעיות חשובות ועל ליקויים במערכות הרווחה. אולם בגלל נטייתם לפאר את מודל ההתחרות החופשית, חסרה בניתוח גם הבנה כוללת של אופיים המיוחד של שרותים ציבוריים ושל ערכי התהליך הדמוקרטי.(1)

התיאוריות המוצגות בוויכוח הניאו־שמרני על מדינת הרווחה נמנעות

(המשך מעמ' 22)

7. I. Crewe, 'The Disturbing Truth behind Labour's Rout', *The Guardian*, 13 June 1983.

8. Cf. N. Apple, 'The Rise and Fall of Full Employment Capitalism', *Studies in Political Economy*, No. 4, autumn 1980, p. 29.

9. Cf. R. Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton 1977.

10. S. Bowles, 'The Post-War Accumulation Process: The Keynesian Welfare State and the Capital-Labour Stalemate', paper presented to the Basso Foundation colloquium, *le trasformazione del welfare state tra storia e prossezione del futuro*, Turin, December 1981, pp. 14ff.

11. השמרנים הבריטיים התחייבו לכך במפורש במערכת הבחירות. ראה, למשל, הצהרתו של השר לשרותים סוציאליים, נורמן פאולר, שדווח עליה ב"סאנדי טיימס", 8 ביוני 1980, ע' 5.

12. R. Rose, 'Changes in Public Employment', Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow 1980, p. 91.

13. OECD, Employment Outlook September 1983, p. 87.

14. G. Therborn, 'States, Gender and the Rate of Unemployment', unpublished paper, 1983, p. 5. Data taken from OECD and Eurostat sources.

בדרך כלל מלהסביר את תפקודם הממשי של השרותים הציבוריים. נותנים לנו תשובות לשאלה מדוע ענינים מסויימים אינם פועלים כהלכה; אך כיצד להסביר, שבסך־הכל, ארגונים ביורוקרטיים ופוליטיים מתפקדים טוב יותר, או באותה הרמה, כמו שרותים בניהול פרטי? בכל אופן, צורת הבעלות או תפקיד הרשות הממונה רחוקים מלשמש הסבר ממצה להעדר יעילות מספקת. לא ההתחרות ולא הניהול הפרטי הם אמצעים מספיקים להשגת יעילות.

שווקים או הירככיות?

כאלטרנטיבה להבטחת הבטחון הקולקטיבי על־ידי תכנון חברתי ושרותים לכול של מדינה הרווחה, הניארשמרנים מנסים לפתות את הקהל להאמין בחרות חדשה, האפשרית בחברה משוחררת מן ההשפעות המדכאות של מיסים גבוהים ושלטונות מפקחים. המצע הניאר־שמרני (מודל השוק החפשי) שונה בכמה היבטים יסודיים ממודל סוציאל־דמוקרטי או מודל הרווחה. השוני נוגע לשתי סוגיות: מה התפקיד הנכון והאמצעים של תכנון ומדיניות כלכליים בחברה דמוקרטית? ומה הן הנחות היסוד לצידוק קיומם של שרותים ציבוריים?(2)

חסידי השוק החפשי סבורים, שקיים ניגוד ברור בין החרות לבין הרחבת הדמוקרטיה והשוויון. לפי תפישת מדינת הרווחה, הדמוקרטיה היא כעין אידיאולוגיית־על והמטרה היא להחילה על כל מגזרי החיים החברתיים והפוליטיים; חרויות חכויות־יסוד מסויימות משמשות כלים הכרחיים לדמוקרטיה. לאור היחס המורכב בין חרות, שוויון ובטחון, הפרגמטיזם משמש כתפישה מדריכה בתחום הפוליטיקה והוא מאפשר להבין את מעגל המשוב של מושגים אלה, הקשורים בינם לבין עצמם.

מדינת הרווחה מוצאה שדה פעולה בתיקון עיוותים בתפקוד מערכת השוק. התחומים המצדיקים פעולה כדי להגן על אינטרסים קולקטיביים ולאזן השפעות שליליות של המערכת הכלכלית כוללים בין השאר: אי־שוויון רב בחלוקת שכר והטבות, ריכוז הון, וכן הזיהום וסכנות סביבתיות נוספות.

הביקורת הניאר־שמרנית מקדישה תשומת־לב מעטה בלבד למגמות אלו של פיקוח על מונופולים וצורות אחרות של ליקויי השוק; היא מעדיפה לתקוף את התהליך הפוליטי של קבלת החלטות והליכים מינהליים (ביורוקרטיה) במגזר הציבורי. אינטרסים עצמיים של הפעילים בשטח (פוליטיקאים, ביורוקרטים, איגודים מקצועיים ונציגים אחרים של אינטרסים חלקיים) אמורים להוות את הכוח המניע בתפקוד המגזר הציבורי, ולכן הם אמורים לחתור תחת מאמצי היעול.

הניאר־שמרנים רואים בשוק מכשיר מרכזי לקביעת ההעדפות ולהפקת המגוון העצום של סחורות ושרותים הדרושים כדי לספק את הצרכים והאינטרסים של בני־אדם שונים. אידיאולוגיית הרווחה החברתית, לעומת זאת, בונה על ההנחה שצרכיהם של ייצורי־אנוש דומים במידה רבה, וכי משימתה הראשית של המערכת הפוליטית והכלכלית היא לפתח מוסדות, שיספקו את הצרכים המשותפים - דיור הוגן, חינוך, בריאות, בטחון לקשישים. כדי להשיג את התוצאות היעילות ביותר דרושות החלטות פוליטיות. היעילות מתייחסת במקרה זה לסיפוק צרכים אנושיים; היא אינה זהה עם יעדי היעילות בתיאוריה הכלכלית של הצריכה. היעדר יעילות במדינת הרווחה מוגדר כצריכת־יתר או כחסר־צריכה ביחס לתיאוריה של צרכים אנושיים. ואילו מודל כלכלת השוק (או המודל הניאר־שמרני) כמעט שאינו מכיר במושגים אלה.

יש גם שוני בהשקפות על המוטיבציה האנושית - מה גורם לבני־האדם לרצות לקחת חלק בתפקוד החברה

ובחיי העבודה, ולתרום להם תרומה משמעותית? מנגנון הפיקוח השולט במודל השוק מתבסס על מערכת תגמו־לים הניתנים לפרט. התמונה הכוללת של העולם והחברה מתבססת אצלם על מושג ״האדם הכלכלי״, הפועל תוך היענות לתמריצי חישוב. חסידי השוק הקנאים ביותר טוענים שתיזת ״האדם הכלכלי״ היא בכלל חוק טבע. לעומת זאת, מודל הרווחה הניח בדרך כלל, שניתן להכפיף את מערכת התגמולים הכלכליים לתמרון חפשי למדי, בהתאם ליעדים של הגינות, יושר וכדו׳. דווקא ההשפעה על מבנה־ההזדמנויות באמצ־עות חינוך, אספקת־מידע ושרותים סוציאליים היא אשר משמשת גורם מרכזי בקביעת תחומי חופש הבחירה והמוטיווציה של בני־אדם.

הטבלה הבאה מסכמת את הפרא־דיגמות המנוגדות:

	מודל הרווחה, תנועת העבודה	מודל השוק, ניאו־שמרנים
מטרה סופית	דמוקרטיה (פוליטית, חברתית, כלכלית)	חופש
מטרות פוליטיות: חרות, שוויון, אחווה	חיזוק הדדי של המטרות הללו	המטרות סותרות זו את זו
הארגון הכלכלי	צרכים בסיסיים דומים	מגוון אין־סופי של צרכים
דינאמיקה חברתית באמצעות	הזדמנויות ורפורמה מבנית	תמריצים בלתי־שווים
החברה מאורגנת באמצעות	הפוליטיקה – תהליכים קולקטיביים	יחסי שוק בין פרטים חפשיים

ביקורת שקולעת למטרה

בוויכוח הניאו־שמרני המתנהל עכשיו הודגשו מספר סוגיות הנוגעות לניהול במגזר הציבורי, שיש להתייחס אליהן ברצינות רבה. למשל, ידוע אמנם היטב שהמחירים אינם אינדי־קטור משביע רצון לצרכים חברתיים או להקצאת משאבים אופטימלית בתחו־מים כגון בריאות וחינוך.(3) אולם לא פותחו מערכות חלופיות וגם התהליך הפוליטי, כפי שהוא קיים עד עתה, יכול אך בקושי לשמש תחליף יעיל. נקודות ביקורת נוספות, שיש להכיר בהן, כוללות את הסעיפים הבאים:

הדינאמיקה הביורוקרטית: הדחף להרחיב את פעילות המינהל והתכנון על חשבון היעדים והרצון להרבות בתקנות ובפעילויות תיאום משתלטים על המערכת - אם אין כוחות מאזנים, חזקים די הצורך.

עובדי ציבור הפועלים לקידום אינטרסים של עצמם: הטיעון שבתי־חולים ושרותים מוניציפליים התרחבו רק כדי לספק לעובדיהם משכורות נאות ועיסוק נעים, אינו, כמובן, אלא הגזמה למטרות פולמוס. אבל יש להכיר בכך, שקבוצות עובדים תובעות, או נמנעות מלהציע, פתרונות המשפיעים על האינטרסים האישיים שלהם. כדאי להביא רק דוגמה אחת: אינטרסים מקצועיים תרמו להתמחות־יתר (ולכן לפיצול) של הטיפול בנזקקים.

אבדן היצירתיות והדחף לפעילות: מערכות החינוך והבריאות נחשבות בדרך כלל לנוקשות ובלתי־ניתנות לשי־נוי. בהשוואה לתהליכי החידוש והעד־כון במגזר השוק, ההליכים הנדרשים כדי לשכנע מספר גדול במידה מספקת של אזרחים או פוליטיקאים בעמדות מפתח שיש צורך בשינוי, נראים כבדים ומסורבלים; במאמץ קטן יותר אפשר לפתוח עסק משלך או קואופרטיב קטן. אכן, התהליך הפוליטי נראה כבד־תנועה ופתוח פחות לרעיונות חדשים, הבאים מקבוצות אינטרסים בלתי־ממוסדות ומפרטים, ממה שקורה במק־רים רבים במערכת השוק.

חלק ניכר מביקורת זו רלוונטי לא רק לגבי הוויכוח על תפקיד הבעלות הציבורית לעומת הפרטית: הביורוקרטיה כשיטה וכמערכת כוללת; הקשיים המיוחדים שבאופיים של שרותים אנושיים או חברתיים בהשוואה לייצור תעשייתי; בעיות של התמקצעות וכו׳. סוגיה מכרעת כרוכה בהגדרת יעדים בצורה שתאפשר שימוש בתוצאות כמכשיר הנחיה מדויק. לפיכך יש לפתור את הבעיה המכרעת של ניסוח יעדים פוליטיים ריאליסטיים, בטרם אפשר יהיה לנסח דרישות ספציפיות ביחס ליעילות בשרותים ציבוריים. ההנחה, שהפוליטיקאים חייבים ליטול על עצמם את האחריות לכל סוגי הבעיות, אינה סבירה.

בחיפוש אחר תשובות לבעיות שונות, מנהיגי המגזר הציבורי מנסים עתה למצוא פתרונות טכניים מקצועיים, כעין מודלים – במקום לעודד את אחריותם ויוזמתם של בני־אדם עצמם. מעשי אנוש הופכים להיות בעיות טכניות־מקצועיות וראיית הפתרונות נשארת שגרתית: ועדת חקירה, חוקים נוספים, מרכזי סמכות חדשים, תקנים נוספים לעובדים.

קיימת אמונה עיוורת כלשהי באמצעים מסורתיים. מקדישים פחות מדי תשומת־לב לנושאים של מבנה ושיטות. האם אי־אפשר לבצע את הפעולות הדרושות בדרך שונה לחלוטין? האם בקרב העובדים והנזקקים לשרות אין פועלים כוחות דינאמיים, קונסטרוקטיביים? במקום להשתמש במשאבים אלה, מעודדים לעתים קרובות אמביציות החותרות להרחבת התכנון, הפיקוח והמינהל היעיל. לא אחת התוצאה היא שהבעיות מחמירות, במקום שייקל למצוא פתרונות הולמים.

ביקורת שמחטיאה את המטרה

המבקרים, שהיטיבו להצביע על חלק מן הבעיות הכרוכות בניהול ציבורי, נוטים בכל־זאת שלא להבחין ביתרונות מסויימים. מלבד ליתרונות הרעיוניים, שאפשר לייחס למוסדות מקומיים או ארציים כמספקי שרותים, הם נוטים להיות יעילים מן ההיבטים הבאים:

- מוסד ציבורי בעל מעמד מונופוליסטי מוריד בדרך כלל את העלויות למינימום בנושאי שיווק, חובות, גביית מיסים והיבטים אחרים של היחסים עם הנזקקים לו.
- בדרך כלל, הוא מסוגל לנצל בצורה טובה יותר הון מיועד להשקעות; רמת התיאום בין המערכת הטכנית והמערכת הכלכלית גבוהה מזו הקיימת במצב של התחרות.
- רק מוסד בעל זכויות של מונופול מסוגל לקיים שרותים באזורים מרוחקים ובקרב מיעוטים מסויימים.
- לעתים קרובות, נוח מאד לציבור להזדקק לשרות ציבורי, הואיל ו״הוצאות העיסקה״ – כגון, סקר שווקים, מו״מ עם המוכר וכו׳ – כבר טופלו באמצעות המערכת הפוליטית. יש כמובן, גם חסרונות לשיטה, אך הנזקק הפרט נוח לו מאד, כאשר אינו חייב להחליט בעצמו בכל אותן סוגיות.
- אף כי מוסדות ציבור הם לפעמים איטיים יותר בהנהגת חידושים, הרי ברגע שחידוש כלשהו התקבל, הם זריזים בהפצתו עד לפינות הארץ הנידחות ביותר. (וגם לא תמיד הם איטיים כל־כך; לא במקרה נוהגת הטענה הניארשמרנית לפסוח על המחקר שנעשה באוניברסיטאות ובבתי־החולים הציבוריים).
- כללית, מוסדות ציבוריים גדולים מיטיבים גם לשמור על ממוצע סביר באיכות השרותים, לעומת ארגונים המתחרים ביניהם באמצעות החלת המחירים בשוק החפשי.

• באמצעות ארגונים המתבססים על תמריצי השוק קשה ליישם את השאיפה לחלוקה חדשה של טובות ההנאה הכלכליות והחברתיות, המקובלות במדינת הרווחה.

אם כן, המגזר הציבורי מייצג תופעה יחידה במינה, לא בלבד בתור מבנה רעיוני, אלא גם כמערכת ייצור. אל נשלה את עצמנו: לא העקרונות הברורים, ולא הרטוריקה הרעיונית יצילו אותו מאיומיהם של שוחרי "החופש", אלא רק תוצאות שאפשר להוכיחן. התנסותם הממשית של בני־האדם במפגש עם בתי־חולים ציבוריים, בתי־ספר, לשכות עבודה, המשטרה, פקידי ממשלה וגורמים אחרים כמוהם – היא שתכריע את הכף.

מדידה, ניהול, גיוס

את סקירת המחקר המתמקד ביעי־לותם של מפעלים ציבוריים אפשר לארגן על־פי שלוש קטגוריות. הראשו־נה מדגישה את **תורת ההכרה**, או כיצד להשיג ידע. על־מנת לשפר את רמת ההחלטות במגזר הציבורי ובמערכות ניהול, להדריך את ייצור השרותים ולעקוב אחריו, נחוץ יותר ידע. כיצד, למשל, יש להגדיר את היעילות?(4) כיצד מודדים ייצור שרותים, וכיצד מחשבים את העלויות ואת טובות־ההנאה?(5) דיון זה אינו חדש. אך כדי להתקדם קצת, חשוב לחשוף את שורשי הבעיה: כיצד להסביר את מערכת היחסים המורכבת בין הביקוש כפי שהוא משתקף בשוק, לבין הצרכים הממשיים של השרותים הציבוריים?(6) ואיך להסביר את מורכבותו של סוג ייצור זה ואת חשיבותו מנקודת הראות של צדק סוציאלי?

חלק אחר בספרות של היעילות במפעלים ציבוריים עוסק **בתהליך קב־לת ההחלטות** – בניגודים האפשריים בין המנהיגות המינהלית לבין הפולי־טיקאים. שורה של עבודות מחקר מתמקדות בבעיות הניהול ובדרכים לייעל קבלת ההחלטות כשלעצמה. תרומת העובדים במסגרות שבהן נהוג שיתוף בקבלת החלטות שייכת לסעיף זה, אך גם לסעיף הבא.

הקטגוריה השלישית עוסקת בתה־ליך הייצור עצמו: מה מניע את המועס־קים, כיצד מפעילים את נסיונם ואת כושר היצירה שלהם – הווה אומר, **אסטרטגיות של גיוס**. מחקרים אלה מתחלקים בעיקרם לשני סוגים: סוג אחד מציע דרכים ל"שחרורם של כוחות חברתיים";(7) הסוג השני חותר ליישום אמצעי לחץ פסיכולוגיים וכלכ־ליים מתוחכמים יותר מן המקובלים בדרך כלל.(8) האחרון כולל הפעלה שיטתית יותר של השפעה על גישות ופיתוח תמריצים כלכליים. הראשון בוחן כיצד האינטרסים בנויים, באילו דרכים ניתן לפתח השפעה ולעודד זרימת מידע בתוך ארגונים שונים.

שלוש הקטגוריות השונות אינן, כמובן, מנוגדות זו לזו. אולם זה עלול לקרות, אם מיישמים אותן באורח גרוע. אי־אפשר גם להמליץ המלצה כללית על אחת מהן. משקלן היחסי יוכרע על־ידי שיקולים מקומיים.

מבחינות רבות יכול המינהל הציבו־רי ללמוד מן היוזמה הפרטית. חברות רבות הגיעו לרמת גמישות וכושר התחדשות שראוי לקחתם לדוגמה. רוב הרעיונות המוצעים – תחרות, מערכת תמריצים חזקה, גיוון רב יותר – אינם מחייבים לשנות את אופי הבעלות. כדאי גם לשים לב לעובדה, שהמגזר הפרטי, כאשר הוא נתקל בכוחות חברתיים מפריעים, כפוף במידה רבה לאותם הקשיים והבעיות כמו המגזר הציבורי.

יש בהחלט סכנה, שבתקופות של קיצוצים יראו צורך בהידוק הפיקוח או בהשגחה ביורוקרטית צמודה יותר. נכון שקשה להגיע לקיצוצי־עלות מסויי־מים באמצעות תהליך קבלת החלטות

ממושך מאד; אולם בטווח הארוך תלויה הפחתת העלויות במציאת דרכים לגיוס העובדים למען המפעל. השגחה קשוחה אינה מעודדת כוחות פרודוקטיביים – אדרבה, היא עלולה להאיט את פעילותם.

אמצעי שזכה לתשומת־לב ניכרת כרוך בפיתוח למידה להגברת הפעילויות ״הפרודוקטיביות״ על חשבון מה שמכונה. ״מוסדות עזר״. פעילות פרודוקטיבית, פירושה מגע ישיר עם תלמידים, פציינטים ונזקקי שרות אחרים. כמובן, תפקידי העזר השונים חשובים גם הם, אך לעתים קרובות קשה להגיע לאיזון עדיפויות בין שני התחומים. המטרה צריכה להיות לתת עדיפות גבוהה יותר לצרכים הנובעים מפעילות פרודוקטיבית ופחות לתפקידי עזר, פיקוח או טיפול במנגנון.

כדי שמוסד יוכל לשמור על רגישות לצרכי הנזקקים לו, ועל פתיחות בעיצוב דרכי הארגון, עליו לפתח מערכת יחסים חיצונית מתאימה עם קבוצות ופרטים־נזקקים. לעתים קרובות תורם ארגון בלתי־רשמי מעין זה יותר ליעילות מאשר הארגון הרשמי.(9)

בטבלה הבאה ניסיתי לסכם את ההצעות שנדונו כאן. מי שמצפה לפתרונות ולתרופות־פלא, יתאכזב; יתכן אף שאינו מבין את דרך תפקודם של גופים עסקיים ומינהליים. הנושאים העומדים לדיון מורכבים מאד ופתרונות מבניים פשוטים לא יועילו כאן.

	בעיה	סיבה	אמצעי לתיקון
מדידה	מחסור בקני־מידה טובים; קני־מידה גרועים או מטעים.	חסר הבסיס הפוליטי והתיאורטי לאימוץ קני־מידה מתאימים.	פעילויות יצירתיות והתעניינות– לא מערכות כוללות; קני־מידה זמניים לפעילויות עצמיות.
ניהול	תפקיד לא ברור.	ניגודים בעקרונות הכלליים.	תפקידים ברורים יותר; חלוקת האחריות; בהירות.
גיוס	ניצול גרוע של פוטנציאל העובדים.	סטרוקטורות סגורות; חלוקת עבודה פורמאלית.	לחזק את הייצור על חשבון תפקידי הפיקוח.

ניהול שרותים

ההבדלים הבסיסיים בין יצרני שרותים לייצרני מוצרים תעשייתיים הובהרו לאחרונה בספרות – במיוחד עם הצגת תיאוריות של מה שמכונה ״ניהול שרותים״. במידה שתורות אלו מציגות מערכת רעיונות כוללת, יש בהן הצעות מעניינות רבות – הן בתחום הגברת הפריון, והן ביחס למתן סיפוק ללקוחות, לנזקקי שרות ולאחרים. אלא שיש לזכור, כי הצעות אלו מותאמות בדרך כלל להתחרות בשוק ולנסיבות של מפעל פרטי. הן אינן מתחשבות כמעט בצרכים שמקורם בתהליך פוליטי.

לגבי המפעל הפרטי, תנאי השוק מחייבים שהלקוחות יהיו שבעי־רצון וישובו אליו. תנאי ההישרדות במגזר הציבורי שונים מאד. סיפוק צרכים

במובן אמיתי יותר ממלא כאן תפקיד חשוב, אך, כמובן, חשוב גם שבני־האדם יהיו שבעי־רצון מבחינה סובייקטיבית. אולם יש הבדל מהותי בין חברה פרטית שמחזיקה מעמד, משום שסניפיה מלאים לקוחות, לבין מוסד ציבורי שהוצאותיו גדלות הרבה יותר מהכנסותיו, משום שהוא מאייש את המיטות בבתי־החולים ואת אולמי ההרצאות באוניברסיטאות בקליינטים שלו - יהיו אלה שבעי־רצון כאשר יהיו.

המחוייבות הפוליטית לחינוך, לבריאות ולתחומים דומים, היא תנאי מוקדם בעל חשיבות לייצור יעיל של שרותים מסוג זה. הסתמכות מוגברת על תמריצי רווח לאנשים פרטיים, או התחרות חפשית, לא ייצרו בדרך כלל תנאים טובים יותר לרמת רווחה גבוהה, או להספקתה היעילה יותר מבחינה כלכלית.

אף על פי כן, בארגון המסורתי יש מחיצות רבות בין האזרח־הפרט או הנזקק, על צרכיו השונים, לבין האנשים המופקדים מטעם הארגון על אספקת ההכשרה או הטיפול. בסוג זה של ייצור שאיננו (ואסור שיהיה) סטנדרטי, נודעת חשיבות מכרעת לתפקידו של העובד - ויש להדגיש זאת חזור והדגש.

אם צרכי הנזקק לשרות משמשים נקודת מוצא, הרי הצעות יעול שונות מתבטלות ממילא. העובדים זקוקים להכשרה ולתמיכה מצד הארגון, אך כדי להיענות תוך שיקול־דעת והתחשבות בצרכיו הייחודיים של כל פרט, הם זקוקים גם חופש פעולה מספיק ביחס לממונים עליהם וביחס לתקנות המינהליות.

הערות:

1. von Otter, C. (ed.) *Worker Participation in the Public Sector*. Stockholm: Almqvist and Wiksell International 1983.

2. Friedman, M. and Friedman, R. (1979) *Free to Choose*. London: Secker & Warbueg. Furniss, N. and Tilton, T. (1977) *The Case for the Welfare State*. Bloomington and London: Indiana University Press.

3. Sen, A. (1982) *Choice, Welfare and Measurement*. Oxford: Basil Blackwell.

4. Hartwig, R. (1978) 'Rationality and the Problems of Administrative Theory'. *Public Administration*, 56: 159–179.

5. Neugarten, D. A. (1980) 'Themes and Issues in Public Sector Productivity'. *Public Personnel Management Journal*, 9(4):229–235.

6. Granqvist, R. (forthcoming), *Market and Needs* (in Swedish). Stockholm: The Swedish Center for Working Life.

7. Toch, H. and Grant, J. D. (1982) *Reforming Human Services*. London: Sage Library of Social Research.

8. Hayes, Frederick O. (1978) 'City and County Productivity Programs'. *Public Administration Review*, 38(1): 15–18.

9. Normann, R. (1983) *Service-Management*. Stockholm: Liber förlag.

פרד בלוק

Socialist Review

אגדת התיעוש המחודש

ניכרת עתה תזוזה ימינה בכל הדיון הפוליטי והחברתי. אף כי נמנע מן הימין להשיג רבים מיעדיו המרכזיים, הוא הצליח להעתיק את זירת הדיון הפוליטי ממקומה. השמאל הסוציאליסטי עצמו לא עמד בפני ההיסחפות ימינה. השמאל התיישר, בדרכים שונות וסמויות, על־פי הנחות מסויימות שהן אבן פינה בטענות הזרם המרכזי. כאן טמונה הסכנה: ככל שהנחות אלו מתבררות כמוטעות, אין לשמאל מה להציע במונחים של אלטרנטיבות פוליטיות ממשיות משלו. תהליך זה בולט במיוחד בניסיונותיו של השמאל להשתמש ברעיון ״התיעוש המחודש.״.

המונח ״תיעוש מחודש״ מעלה בו־זמנית מספר דימויים: החייאת תעשיות ישנות, צמיחה מואצת של תעשיות חדשות והתרחבות כללית של התעסוקה בתעשיה. אך המונח עצמו מטשטש את המתח הקיים בין מודרניזציה בתעשיה לבין עקירת פועלים. לכאורה, ״התיעוש המחודש״ מציע לכל אחד משהו ממשאלות ליבו. לכן, אין להתפלא שבסופו־של־דבר הוא שימש גם את קארטר וגם את רייגן.

מומחים אחדים בשמאל ניסו להרוויח מכוח המשיכה הנרחב של ״התיעוש המחודש״, בהציעם תכניות ל״תיעוש מחודש רציונלי״: פיתוח תעשיות חדשות המסוגלות להתחרות בשוק העולמי, שתספקנה עבודה למי שנעקרו מהתעשיות המתנוונות. אולם למרות הכוונות שבהצעותיהם, סנגוריו השמאליים של ״התיעוש המחודש״ משרתים אף הם את ההבטחה הנרמזת בעצם הסיסמה – שמדיניות־כלאיים כלשהי תביא לעליה חדה במספר מקומות העבודה בייצור, וכך תמתן בבד אחד את שיעור האבטלה הגבוה. בדרך כלל, אמנם אין מבטיחים זאת במפורש, אך אין כלל צורך בכך. המונח עצמו מעלה את דימוי תקופת הזוהר של התעשיה, באשר שערי בתי־החרושת היו, כביכול, פתוחים בפני כל מי שרצה לעבוד.

אכן, המדיניות הכלכלית הנוכחית מתבססת ברובה על רעיון הצמיחה המשמעותית של התעסוקה בייצור, אף אם אין משתמשים באותו מונח מפורש. אפילו לפני התזוזה האחרונה לקראת מדיניות כלכלית שמרנית יותר האמין גם הממשל של מיטראן, כמו זה של רייגן, בצורך להשקיע יותר בחרושת כדי להאיץ את הצמיחה הכלכלית וליצור יותר מקומות עבודה. רייגן ביקש להגיע למטרה זו על־ידי העשרת העשירים, שהיו אמורים לראות במשאבים הנוספים תמריץ להשקעות חדשות. מיטראן חתר לאותה מטרה על־ידי הלאמת עסקי־מפתח, בייחוד בתעשיה

מתוך Socialist Review, מוצא לאור על ידי ״המרכז למחקר חברתי ולחינוך״, ברקלי, קליפורניה, כרך 14, מס. 1 (מס. 73), ינואר־פברואר, 1984.

הכותב הוא מהמחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטה של פנסילווניה, ארה״ב.

בעלת טכנולוגיה מתוחכמת. בשני המק־רים ציפו, שהרחבת ההשקעות בייצור התעשייתי תוביל לתגובת השרשרת המבוקשת של תעסוקה גוברת, ביקוש עולה ואפילו השקעות גדולות עוד יותר.

"המהפכה המשולשת"

לא תמיד היו אנשי השמאל באר־ה"ב שותפים לאמונה בצמיחת התעסו־קה בייצור התעשייתי. קבוצה של אינטלקטואלים שמאליים, ביניהם מיכאל הארינגטון, ארווינג האו וטום היידן, חתמו לפני כעשרים שנה על מסמך בשם "המהפכה המשולשת". על־פי התיזה של המסמך הזה פעלו באותה עת שלושה תהליכים לשינוי דמותה של החברה האמריקנית: עלית התנועה לזכויות האזרח, פיתוח מערכות נשק מתקדמות יותר, והאוטומציה בתעשיה. האוטומציה, הם טענו, פירושה הצטמ־קות מתמשכת של התעסוקה בייצור התעשייתי, בדומה להצטמקות התעסו־קה החקלאית במרוצת המאה ה־19. "המהפכה המשולשת" הכריזה, שעידן התיעוש המוקדם הסתיים, וכי ללא שינויים בסיסיים בתחום הכלכלי והפו־ליטי תסבול החברה האמריקנית משי־עור אבטלה גבוה ומקפאון כלכלי, כתופעות כרוניות.

ברור שהתחזיות של ועדת אד־הוק זו לנושא "המהפכה המשולשת" היו מוטעות בטווח הקצר. במחצית השניה של שנות ה־60 עלה שיעור התעסוקה בייצור התעשייתי בארה"ב עליה חדה; ואלה שמלכתחילה התייחסו לפחד בפני האוטומציה כאל משגה, מצאו את עצמם צודקים בהחלט. אך יתכן שתחזיות אלו באו, פשוט, מוקדם מדי. המחשבים הגדולים והמסורבלים של שנות ה־60 הצביעו על סיכוי לאוטומציה תעשיי־תית; אבל כדי להוציא את הסיכוי מן הכוח אל הפועל היה צורך בהתפתחות הטכנולוגית, שאיפשרה ייצור מחשבים זעירים וזולים.

אם תאוריית "המהפכה המשולשת" אכן הופיעה טרם זמנה, יתכן מאד שרמת התעסוקה בייצור התעשייתי תרד בלי קשר לרמת ההשקעה בייצור; במקרה זה תיחשף הטעות בהנחות־היסוד, שעליהן נשענת מדיניותם הכל־כלית של מיטראן ושל רייגן כאחד. יתר על כן, יתברר שהדיון ב"תיעוש המחודש" מתעלם מן העיקר: שרק תמורות יסודיות יותר בכלכלה המדי־נית יוכלו להוריד את שיעור האבטלה וליצור את התנאים לצמיחה כלכלית יחד עם צדק חברתי.

זה בדיוק הטיעון שברצוני להציג. בחינת המגמות הממשיות בתעסוקה בייצור התעשייתי בארה"ב, בצרפת ובגרמניה המערבית - עד ראשית המיתון של 1980–83 - אינה מבשרת התרחבות בעתיד הנראה לעין. אדרבה, כל הראיות מצביעות על נסיגה חזקה בהיקף התעסוקה בייצור, לא בלבד באחוז מכוח העבודה, אלא אף במספ־רים מוחלטים. יוזמות מדיניות שונות יוכלו אולי להשפיע על קצב הנסיגה, אך קשה להניח שיש בהן כדי לבטל את עצם קיומה. היום, בדיוק כמו לפני עשרים שנה, ישנם כלכלנים, בעיקר מן האסכולות המקובלות, השוללים תכ־זיות כאלו; הם עומדים על דעתם, שמקומות העבודה בתעשיות חדשות יאזנו את ההפסד בתעשיות המצטמקות. אין אמנם דרך בטוחה כדי ליישב מחלוקת כזאת ביחס לעתיד, אך אפשר לבחון מה אירע בעבר הלא־רחוק. אם טכנולוגיות חדשות עתידות לשנות באורח דרמאטי את היקף הביקוש לעובדים במשק, אפשר היה להניח שיימצאו לכך רמזים כבר במגמות הקיי־מות. ולהיפך: אם צמיחת המיקרו־אלקטרוניקה עתידה ליצור מאגרי תעסוקה עצומים במגזרים חדשים, היתה צריכה להימצא עדות כלשהי גם לכך.

יותר ייצור - ופחות עבודה

הקושי ברוב הדיונים על מגמות

התעסוקה הוא, שהם מתמקדים במספר מקומות העבודה, אבל עליית משקלה של העבודה החלקית ושבוע עבודה מקוצר וחופשות מוגדלות בתשלום עשויים לשנות בהרבה את מספר שעות העבודה הכלול במשרה אחת. עלינו להתבונן במספר הכולל של שעות עבודה שהמשק מספק. השאלה כיצד שעות עבודה אלו מתחלקות בין מספר כזה או אחר של עובדים היא משנית. למזלנו נתונים אלה זמינים: לשכות הסטטיסטיקה הממשלתיות עושות מאמץ לעקוב אחרי שינויים מסך־הכל שעות העבודה בייצור התעשייתי, בגלל חשיבותו למדידת הפריון. (– – –)

במערב אירופה המגמה של סך־הכל שעות־עבודת־אדם בייצור התעשייתי נוטה לירידה חדה. יש הבדלים קלים בין צרפת לגרמניה, אך ברור שהירידה שחלה בין 1972 ל־1975 לא היתה תופעה מחזורית בלבד. 1978 היתה שנת התאוששות והתפשטות, אך בצרפת היה סך שעות העבודה נמוך אפילו מ־1975; בגרמניה המערבית הוא היה רק מעט גבוה יותר. בשנים 1972–78 עלה מדד הייצור התעשייתי בצרפת מ־99 ל־113, ובגרמניה המערבית מ־100.7 ל־112.9 (1975=100), כך שאין לייחס את הירידה בשעות עבודה להעדר צמיחה כלכלית. נתונים אלה מעניקים מידה של אמינות, לפחות לכאורה, לטענה שאנו נמצאים בתקופה שבה תיתכן תפוקת ייצור מתרחבת, בעוד שתשואת העבודה נשארת קבועה או יורדת. בכל זאת, חייבים לבחון מספר טענות־נגד.

ראשית, טוענים, שהתעסוקה בייצור התעשייתי נדדה אל מעבר לים, חלקה ליפן וחלקה לארצות תת־מפותחות. אם הייצוא היפני משתלט על שווקים בארה״ב ובאירופה, ואם חברות רב־לאומיות אירופיות ואמריקניות העתיקו כמויות גדולות של עבודה בשכר נמוך לעולם השלישי, יש לצפות לירידת הביקוש לעבודת ייצור בארה״ב, צרפת וגרמניה המערבית. אולם הנתונים, שיפן מספקת לארגון העבודה הבינלאומי, מראים, שגם בייצור היפני חלה ירידה בשעות־עבודת־אדם. המדד של סך־הכל שעות־עבודת־אדם ירד מ־100 ב־1970 ל־83.0 ב־1979. יתר על כן, הבטחת ״תעסוקה לכל החיים״ לחלק מהפועלים יצרה אבטלה סמויה בייצור היפני, ועובדים מועסקים לא פעם בעבודות שוליות, כגון צחצוח מכוניות וכו׳. בקיצור, גם יפן מייצרת יותר בפחות שעות־עבודת אדם.

בעולם השלישי עלתה התעסוקה בייצור התעשייתי בשיעור של 4.7% בשנים 1967–78, אף כי רוב התוספת התרכזה בקומץ ארצות כגון דרום־קוריאה, טייוואן, ברזיל וסינגפור. אולם לאור העובדה, שסך־הכל רמת התעסוקה בייצור התעשייתי היתה ב־1968 עדיין נמוכה מאד, הרי צמיחה זו קטנה יחסית למספר המועסקים בארצות המפותחות. למשל, דווח על 1.4 מיליון מועסקים בכל הסניפים וחברות־הבת של הייצור האמריקני בעולם השלישי ב־1977; אפילו אם נניח שהללו עבדו בממוצע 60 שעות לשבוע ו־50 שבועות בשנה, נגיע ל־4.2 מיליארד שעות־עבודת־אדם. קשה לראות בכך הסבר להעדר העליה בשעות־עבודת־אדם בייצור התעשייתי בארצות המפותחות. זאת ועוד: יש ראיות נחרצות לכך, שבאחד מתחומי צמיחת התעסוקה העיקריים בעולם השלישי – הרכבת חלקים לתעשיות האלקטרוניקה והמחשבים – כבר החלה ירידה: פירמות שונות מכניסות ציוד אוטומטי במקום עבודה שחורה של נשים. כן יש להדגיש, שבתי־החרושת המוקמים בעולם השלישי הם עתירי־הון על־פי כל קנה מידה אפשרי, ועתירות־ההון מפחיתה את כמות עבודת האדם הדרושה.

טענה אחרת היא, שהעדר העליה בשעות־עבודת־אדם בייצור במרוצת שנות ה־70 נבע מן הבעיות הכלכליות שפקדו את העולם באותו עשור. אילו הצמיחה הכלכלית היתה מהירה יותר – קרובה יותר לרמת שני העשורים

שקדמו לכך – היה גם מספר שעות העבודה בייצור עולה. אולם הנתונים מוכיחים, **שאי־הצמיחה** בשעות העבודה בייצור היא מגמה שלטת זה זמן, והיו לכך יוצאים־מן־הכלל רק בעיתות מלחמה ובשיקום אחרי המלחמה. בארה״ב ירדה כמות שעות־עבודת־האדם בייצור התעשייתי כבר בשנות ה־20, למרות גידול מהיר בתפוקה. בדומה לכך, לא עלתה כמות שעות העבודה בייצור בשנים 1948–64, למרות עליה מהירה בביקוש ובתפוקה. בתקופת ההתפשטות הכלכלית המהירה, בגרמניה המערבית, מ־1958 עד 1972, התרחבה התעסוקה בייצור התעשייתי ב־9.7%, אך הממוצע השנתי של שעות עבודה למועסק ירד ב־17%, הווה אומר, חלה ירידה נטו בשעות־עבודת־אדם בייצור. באותו פרק זמן עלתה התעסוקה בייצור התעשייתי בצרפת ב־13.8%, בעוד שממוצע השעות השנתי לעובד ירד ב־8%; כך התהוותה עליה קטנה בסך־הכל שעות־עבודת־אדם בייצור – תוספת של 0.5 מיליארד שעות במשך 14 שנה.

אם אין לתרץ את העדר העליה בשעות־עבודת אדם בייצור התעשייתי של שנות ה־70 בבריחת העבודה אל מעבר לים, או באיטיות הצמיחה הכלכלית, נחוץ בכל־זאת למצוא הסבר אחר. הואיל והיו תקופות של פיתוח כלכלי בכמה ארצות שבמהלכן עלה מספר־שעות־עבודת־האדם בייצור התעשייתי, מדוע זה קרה בארה״ב רק בתקופות מלחמה?

הגורם הטכנולוגי

שני גורמי יסוד קובעים את התפתחות התעסוקה בייצור התעשייתי: הביקוש ופריון העבודה. המעסיקים תרים כל העת אחרי דרכים להקטין את העלויות ולהגדיל את הפריון, ולכן התעסוקה בתעשיה מסויימת תישאר יציבה או תצטמצם, אלא אם כן הביקוש יגדל מהר יותר מן הפריון. להלכה, כל עוד יש לרוב הבריות צרכים אדירים שלא באו על סיפוקם, יכול היה הביקוש הכולל למוצרי תעשיה להתרחב במהירות – מעל 10% לשנה – במשך שנים רבות, בלי להגיע לנקודת רוויה. אלא שההכנסה מתחלקת באורח בלתי־שווה בין הארצות ובתוך הארצות פנימה, ולכן הנצרכים ביותר אינם מסוגלים לתרום תרומה משמעותית לביקוש הכולל. במציאות זו, אין סיכוי שהביקוש הכולל למוצרי תעשיה אמריקניים ומערב־אירופיים יגדל ביותר מ־3% או 4% לשנה, אפילו בתקופות של צמיחה כלכלית דינאמית ברמה בינלאומית. עם זאת, יואץ הביקוש למוצריהן של תעשיות־צמיחה מסויימות, אך דווקא אלו הן עתירות־הון ומסוגלות להגיע לרמת פריון גבוהה ביותר. בעוד שמגזרים מסויימים צומחים במהירות גדולה בהרבה מהביקוש הכולל למוצרי תעשיה, מגזרים אחרים צומחים לאט, או שהביקוש למוצריהם יורד; ואלה, בדרך כלל, מגזרים עתירי־עבודה יותר מתעשיות הצמיחה, כך שכל צמצום בייצור יגרום יחסית לעקירת מספר עובדים גדול יותר. בקיצור, מגזרי הצמיחה הדינאמית במשק נוטים להוסיף עובדים חדשים בקצב איטי יותר מקצב פליטתם של עובדים ממגזרים מצטמקים.

מגזר הצמיחה המוביל היום בכלכלה העולמית – תעשיית האלקטרוניקה – התרחב בתנופה תוך גידול מזערי בלבד במספר עובדי הייצור. זה קרה משום שיישום הטכנולוגיות החדשות של תעשיה זו עצמה איפשר עליה מרשימה בפריון העבודה. נוצר פער משמעותי בין כמות העבודה הדרושה כדי לייצר ערך השווה לדולר אחד בתעשיית האלקטרוניקה לבין זו הדרושה בתעשיות מסורתיות. חלק מתוספת הפריון נובע מאוטומציה בתהליכי הייצור. גם הטיעון המקובל, שבתעשיות מסוג זה יווצרו מקומות עבודה חדשים, הוכח כמוטעה בפיתוח מפעלים לייצור רובוטים תעשייתיים, הפועלים בעצמם ברמה גבוהה של אוטומציה ושימוש ברובוטיקה. בו בזמן, השימוש במיקרו־אלקטרוניקה במוצרים שונים מפחית

את זמן העבודה הדרוש לייצורם. ייצורה של קופה רושמת אלקטרונית מצריך רבע מזמן העבודה הדרוש לייצור קופה רושמת אלקטרו־מכאנית, בגלל צמצום במספר החלקים הנעים בתוכה. במרוצת הזמן ישפיעו שני סוגי החידושים השפעה גוברת על הצורך בכוח עבודה במשק כולו.

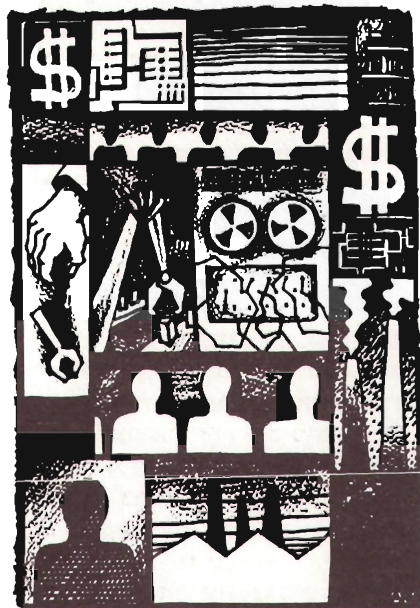
בתעשיה האלקטרונית, השינויים הם כבר בעיצומם. סקר בפירמות העיק־ריות בתחום האלקטרוניקה בארה״ב, אירופה ויפן, העלה תמונה כללית של הצטמקות התעסוקה במרוצת שנות ה־70. ביקוש גדול יותר סופק הודות לפריון מוגבר ותוך כוח עבודה גלובלי מצטמק. בשנת 1980 בלבד פוטרו בתעשיית המכוניות 300,000 פועלים; ויש להניח שחלק ניכר ממקומות עבודה אלה אבדו לצמיתות. עשור של התפשטות בתעשיה האלקטרונית יוכל אולי לאזן בדוחק את הנסיגה באחת מן התעשיות הוותיקות יותר.

מכאן שתי נקודות נוספות: ראשית, אין סיכוי סביר שארה״ב תחזור לשיא של 1979 בשעות־עבודת־אדם בייצור, גם אם השפל הנוכחי יסתיים. שנית, משקלן של התעשיות הנסוגות נשאר משמעותי בהרבה ממשקלן של התע־שיות הדינאמיות. החישוב גם מראה שחמישה תת־מגזרים, שבדרך כלל אין וויכוח על היותם בנסיגה – מתכות גולמיות, חלקי מתכת, כלי רכב ממונ־עים וציודם, טקסטילים וביגוד – עדיין העסיקו ב־1979 29% מכלל המועסקים בייצור התעשייתי בארה״ב. לעומת זאת, אף אומדן נדיב של התעסוקה במגזרים הדינאמיים, הגדלים בהתמדה, לא ירשום לזכותם יותר מ־10% מכלל התעסוקה בייצור התעשייתי; התעשיה האלקטרונית הגיעה ב־1979 רק ל־4.4% מכלל התעסוקה בייצור. נראה שאף עם סיום המיתון בשנות ה־80, תחול בארה״ב, כמו באירופה המערבית, ירידה חדה בסך הכל שעות־עבודת־אדם בייצור התעשייתי.

בעיות האורתודוקסיה הכלכלית

כל עוד יהיו למעסיקים תמריצים חזקים לייצור זול בכל האפשר, אין להניח שתכנית של ״תיעוש מחודש״ תעלה את כמות שעות־עבודת־האדם בייצור התעשייתי. מדיניות מסויימת – למשל הגנה על תעשיות ותיקות לעומת תמיכה במפעלים עתירי־טכנו־לוגיה – תשפיע כנראה רק על קצב ירידת התעסוקה. מוטב, איפוא, לוותר לגמרי על המונח ״תיעוש מחודש״. מדיניות תעשייתית פעילה, שמטרתה לסלק מכשולים מדרך עלית הפריון ולעודד את השימוש בטכנולוגיות חד־שות, רק תאיץ את המגמה לייצר יותר על־ידי פחות עבודת־אדם. מדיניות כזאת לא תחדש את התיעוש, אלא תמשיך בתהליך של עקירת כוח העבודה מן התעשיה.

אך מגמות אלו בתעסוקה מטילות ספק לא רק ברעיון ״התיעוש המחודש״, אלא גם במודל הכולל של צמיחה כלכ־לית, המדריך את המדיניות הכלכלית השוטפת. לפי מודל אורתודוקסי זה, האמצעים לצמיחה כלכלית מוצאת הם הגברת ההשקעות ומשמעת העבודה:

הצירוף של השקעה מוגדלת ומאמץ מוגבר של הפועל יניב תפוקה גדולה ותעסוקה רבה יותר. והתעסוקה המוג־ ברת תעלה, מצידה, את הביקוש, וכך תעודד השקעה גדולה עוד יותר. מראשית האטת הצמיחה, בתחילת שנות ה־70, מכתיב מודל זה את השימוש במדיניות צנע – בהנחה שרק על־ידי בלימת השכר וההוצאה לרווחה ולשרו־ תים סוציאליים אפשר להעלות את שיעור הרווח ולשחרר משאבים לרמת השקעה גבוהה יותר. המודל קובע, ששיעור הרווח הגבוה יותר ישמש תמריץ להשקעה, יגדל הסיכוי שהמשא־ בים המתפנים יושקעו באורח פרודוק־ טיבי, והצנע, הכולל זמנית אבטלה גוברת, ישפיע על חיזוק משמעת העבודה ולכן יאיץ את עליית הפריון.

ברם, אם אין בהכרח יחס חיובי בין תפוקת ייצור מוגדלת לבין תעסוקה, לא ברור כיצד הצמיחה יכולה לקיים את עצמה. גם כאשר השיקום הכלכלי יפתח תנופה, יתווספו רק עובדים מעטים למועסקים בייצור, וסך־כל הביקוש ימשיך לקפוא על שמריו. על רקע זה, אין כמעט תמריצים לתאגי־ דים ולעשירים להשקיע בהרחבת כושר הייצור התעשייתי.

אלא שזו רק אחת מארבע הנחות־ יסוד בעייתיות במודל הצמיחה האורתו־ דוקסי. בעיה שניה היא, שכלל לא ברור עוד, כי צמיחה מואצת מחייב גידול בסך־כל ההשקעה. רבות מהטכנולוגיות החדשות המתבססות על מיקרו־אלקטרו־ ניקה הן חסכוניות לא רק בעבודה אלא גם בהון. מכשיר חדיש, מיוצר בטכנו־ לוגיה מתוחכמת, עשוי להיות יעיל פי שניים מהמכשיר הישן, בלי להיות יקר יותר. יתכן, איפוא, שכמות יציבה או אף פוחתת של דולרים מושקעים תבטיח עליה מתמשכת בתפוקה, בעוד שתשואת העבודה יורדת. מכאן שאין צורך להקריב צריכה למען השקעה.

שלישית, חוסר בטחון אצל הפוע־ לים עלול דווקא לערער את הפריון, במקום לתרום לצמיחתו על־ידי חיזוק המשמעת בעבודה. פועלים החוששים להיעקר מעבודתם בגין טכנולוגיות חדשות עלולים להתנגד להן ולחפש דרכים להאט את ניצולן היעיל. יתר על כן, יש ראיות שאף בעבודות של צווארון כחול נמצא המפתח לגידול הפריון בהגברת הכשרת העובדים. אלא שפוע־ לים שחשים אי־בטחון לא יהיו תלמידים טובים; סביר שדווקא הם ייצמדו לשיטות העבודה המסורתיות.

לבסוף, המודל האורתודוקסי אינו עוסק כלל בשאלה המרכזית של התאמה בין תפוקה גוברת לצרכים החברתיים. במגזרים מסויימים, כגון בתעשיית המכוניות, כושר הייצור גדול מן הדרוש כבר היום. במגזרים אחרים, כגון חשמל ונפט, כלל לא ברור שתוספת ייצור תהיה לטובתנו, לעומת האפשרות של שימוש יעיל יותר במשאבים הקיימים. ובמגזרים אחרים נוספים הוחלפו מוצ־ רים סטנדרטיים במגוון רחב של מוצרים למגזרים שונים של השוק – כך שבעיית התיאום בין ביקוש והיצע מציבה בפני הפירמידה בעיות מורכבות הרבה יותר מהרחבת ייצור כשלעצמה. מנגנון השוק ביחס לכל אחד ממקרים אלה הוא איטי מדי, או לא יעיל דיו, כדי להבטיח התאמה בין התפוקה לצורך החברתי. צמיחה כלכלית אמיתית – בניגוד לתל"ג מוגדל על גבי הנייר – זקוקה ליותר מהשקעות; היא זקוקה למוסדות טובים יותר לקבלת־החלטות חברתיות, כדי להבטיח שהתפוקה המוג־ דלת גם נחוצה וגם תביא תועלת חברתית.

בכל אחת מהסוגיות מתעקש המודל האורתודוקסי לטעון בתמימות, שאפשר לפתור את בעיות הכלכלה בדרך של יותר מאותו הדבר – יותר השקעה; יותר צמיחה, יותר משמעת עובדים. אולם בעוד שאפשר אולי לומר, שהצמיחה הכלכלית הואצה לפני מאה שנה על־ ידי הנעת פועלים להתאמץ יותר, אותו הטיעון היום שוב אינו משכנע. הגברת פריון העבודה של הפועל אינה תלויה

כל־כך במאמץ פיזי, כמו בסביבה החב־רתית והטכנולוגית שבה הוא מתפקד. לפיכך, גרעין הבעיה הוא מוסדי יותר מכמותי: כיצד יוצרים רקע ארגוני חדש, שיאפשר לבני־אדם להיות פרודוקטי־ביים יותר?

לקראת מודל צמיחה חלופי

עם ההכרה בעובדה שהבעיות הן מוסדיות, תבוא גם ההבנה שדרוש לנו מודל צמיחה חלופי. יישומו של מודל חלופי כזה במציאות הוא משימה פולי־טית גדולה וקשה; לשם כך דרושה תזוזה דרמאטית בדיון הפוליטי והציבו־רי, וכינון קואליציות פוליטיות חדשות. אך אפילו שרטוט נסיוני של מודל חלופי כזה עשוי להועיל להבהרת בעיות של אסטרטגיה פוליטית.

המודל החלופי יוצא מן ההנחה ששימוש בטכנולוגיות חדשות מאפשר צמיחה מהירה בתפוקה הריאלית, תוך צמצום בעבודת־אדם בייצור. אך אפשר לממש צמיחה מהירה זו בעזרת שינויים מוסדיים מסייעים בשני תחומים נפר־דים: שינויים מאקרו־כלכליים ושינויים במערכות של קבלת ההחלטות. במישור המאקרו־כלכלי, יש לטפל בבעית אי־הבטחון של המועסקים, שהחמירה עקב שיעור אבטלה גבוה כמעט בקביעות. כל עוד יראו הפועלים בשינוי הטכנולו־גי איום על פרנסתם, הם ימצאו דרכים להתנגד להם. אף אם התנגדות זו לא תוכל למנוע את הכנסת הטכנולוגיות החדשות, השפעתה שלילית ביותר. ניצול מירבי של טכנולוגיה אפשר רק אם העובדים יראו בה ברכה המקדמת גם את האינטרסים שלהם. לכן יש לנקוט מדיניות שמגבירה את בטחונם של המועסקים – ולה חמישה מימדים.

ראשית, דרושים שינויים בחוקי המיסוי והעבודה, שיספקו תמריצים חזקים (בכל סוגי הפירמות: פרטיות, ציבוריות, ושלא למטרות רווח) להעס־קת העובדים המיותרים בתפקידים חדשים, שיהיה בהם פיצוי וגם אחריות שוות־ערך לעבודה הקודמת או אף גדולה ממנה. פריסה חדשה זו של עוב־דים תצמצם את הצורך בפיטורים.

שנית, יהיה צורך להחיות את המגמה ההיסטורית של קיצור זמן העבודה הממוצע, על־ידי התארגנות מהירה לקראת שבוע עבודה של 30 שעות. כך אפשר יהיה לחלק מחדש את העבודה הקיימת, להפחית במידת־מה את שיעור האבטלה, ולהקטין את הצורך בפיטורים נוספים. כדי למנוע ירידה ברמת החיים תצטרך הממשלה לתמוך בהכנסה בצורה כלשהי בתקופת המעבר, ואילו העובדים יוותרו על חלק מתוספות השכר הצפויות בעתיד תמורת יום עבודה מקוצר.

שלישית, תכונן מערכת של "השכ־לה נתמכת"; האנשים יהיו זכאים לתמיכה כספית שעה שהם משתלמים או לומדים לשם הסבה מקצועית, בשל־בים שונים של חייהם. סביר לקבוע הגבלה על מספר השנים, שאדם יהיה זכאי בהן לתמיכה כספית מלאה – אך המספר צריך להיות גבוה די הצורך, כדי שאדם בגיל הבינים יוכל ליטול לעצמו כמה שנות לימוד למטרת הסבה מקצועית.

רביעית, יש לכונן מערכת של הכנסה מובטחת ברמה סבירה למי שנעקרו מעבודתם והם בלתי־מתאימים להסבה, או אינם מעונינים בלימודים נוספים.

חמישית, תכניות מקיפות להלוו־אות ולסיוע טכני לפירמות קטנות ולקואופרטיבים יאפשרו למועסקים שנעקרו כליל מעבודתם לפתוח עסק עצמאי בייצור או בשרותים. חמשת האמצעים הללו ביחד יכולים ליצור אקלים חדש, שבו שינויים טכנולוגיים לא ייתפשו עוד כאיום על הפרנסה אלא כפתיחת אופציות חדשות לקידום.

חלק מאותם אמצעים ישמשו גם

לפתרון הבעיה המאקרו־כלכלית השניה – הלא היא הבעיה המוכרת של הביקוש; עם עקירת אנשים מעבודתם על־ידי טכנולוגיה, כוח הקניה יורד וחלה האטה בצמיחה הכוללת. מערכות "ההשכלה הנתמכת" וההכנסה המובטחת ימלאו תפקיד חשוב בשמירה על רמת הביקוש הצרכני, גם כאשר הביקוש לעבודה במגזר הפרטי יצטמצם. נוסף לכך יש לנקוט מדיניות של ארגון מחדש והרחבה במגזר הציבורי כדי ליצור מקומות עבודה חדשים, בייחוד באספקת שרותים לבני־אדם. ולבסוף, יש למצוא צורות מוסדיות מתאימות להעברה קבועה של מוצרים ושרותים לעולם השלישי, בדרך שתסייע לשמירת הצמיחה המקומית ולמאמצי הפיתוח העצמאיים. בקיצור, שילומים לעולם השלישי עשויים בו־זמנית לצמצם את אי־השוויון הגלובאלי ולקיים את כושר הצמיחה המהירה בכלכלת הארצות המפותחות.

שינוי בתהליך קבלת החלטות

כל עוד המשטר במפעלים נשאר סמכותי והירכי, לא יתרמו המועסקים במלוא יכולתם לקידום העסק, גם לאחר שיוגבר הבטחון במקום העבודה. לכן יש להרחיב ולהעמיק כמה תהליכים המסתמנים כבר היום, במיוחד במפעלים עתירי־טכנולוגיה. אלה כוללים פיתוח של ארגון עבודה שונה מ"הניהול המדעי" (הטיילוריסטי) של העבר – תוך מתן אוטונומיה משמעותית לצוותי עבודה והשתתפותם בתהליך קבלת החלטות הנוגעות לעבודתם. יש גם לחזק את ההכרה בחלקם של העובדים בהצלחת המפעל על־ידי שיתופם ברווחים ובקביעת מדיניותו הכוללת. ואת שתי המגמות אפשר להחיל על כל המשק על־ידי מדיניות ממשלתית, שתחתור לשינוי המבנה המיושן של ניהול התאגידים.

נקודה אחרונה זו היא הקשה ביותר, שכן המודלים הקיימים בפועל מעטים מאד. אבל בלי מיכניזמים חדשים לקבלת החלטות על סוגי הייצור שיש להתרכז בהם, קשה לצפות לצמיחה כלכלית מתמשכת. אמנם, במקרים רבים השוק פועל באורח סביר, אך חלק משמעותי של משאבי המשק מוקדשים עתה לייצור התשתית החברתית: אנרגיה, תובלה, תקשורת ושיכון. בתחום זה ובכמה תחומים אחרים, ברור לגמרי שמנגנון השוק לוקה בחסר. כדי לקבל החלטות סבירות על הייצור והצריכה בתחומים אלה יש צורך בתשואה מוגברת מצד האזרחים ובפיתוח דרכי תיאום חדשות בין ההנהלות, המועסקים, הצרכנים ורמות שונות בממשלה. שכלולם של כלים חדשים לקבלת החלטות עשוי לסייע במניעת אסונות, כגון ההשקעות המוגזמות באנרגיה גרעינית; הם גם יוכלו לשמש מסגרת תכנונית להחייאת אזורי הערים הגדולות.

מרכיביו השונים של מודל הצמיחה החלופי תואמים זה את זה, וכך הם יוצרים שורה של מעגלים חיוביים. קיצור פרוגרסיבי של זמן העבודה יעלה את פריונה, משום שהעובד יהיה פנוי יותר לעיון וללימוד, ומשום שהמתחים הנוכחיים בין דרישות העבודה וחיי המשפחה יפחתו. זמן פנוי נוסף גם יאפשר השתתפות רבה יותר בגופים החדשים לקבלת החלטות חברתיות, במקום העבודה ובקהילה. גידול וארגון מחדש של התעסוקה במגזר הציבורי יוכלו להביא לשיפורים אמיתיים באיכות בתי־הספר, מוסדות הבריאות ושאר השרותים התורמים לרמת הפריון של כוח העבודה.

אכן, יהיו הוצאות רציניות התחלתיות לרפורמות כאלו. כדי להניע את גלגלי התמורה, יהיה צורך לשחרר תחילה משאבים מהוצאות צבאיות ומשימושים בזבזניים אחרים. אבל אם השינויים המוסדיים יוכתרו בהצלחה, יגדל סך העושר החברתי, והוא שיממן את המשך הרפורמות.

(המשך בעמ' 38)

קלוד ג'וליין

מילכוד של קפיטליזם גלובאלי

המוני בני־אדם הגו חלום בליבם, כפי שעשה מרטין לותר קינג, בדברו אל אלפי השחורים שהתכנסו בוושינגטון. ''חלמתי חלום'' העיז הכומר השחור לומר – ועל כן התנקשו בחייו. הוא חלם על חברה אמריקנית, שלא יהיה בה עוד מקום לאפליה גזעית. מאז חלפו שני עשורים, והחלום לא קרם עור וגידים; זו הסיבה שהוא נשאר חי ורוטט.

חלומות אחרים נולדו מן המחסור, מאי־הצדק, מן השחיקה, מן הדלות והייאוש. גם בהם בגדו. אף על פי כן, מפעם לפעם הם אוגרים עוצמה שדי בה כדי להוליך לפעולות בלתי־סבירות לחלוטין בעיני אלה שמעולם לא חלמו, או שכחו כיצד חולמים. יש שחלמו, כי מדיניות אחרת תעצור את האבטלה ואחר־כך תצמצם אותה; שרוב אחר יעיז

מתוך enjeu**, כתב־עת ''למען הרפובליקה והסוציאליזם'', צרפת, מס. 14, יולי–אוגוסט 1984.**

הכותב הוא עורך את Le Monde diplomatique**, שבועון למדיניות חוץ ועניינים בינלאומיים.**

לבצע מודרניזציה בתעשיה; שיעיז לערוך רפורמה במערכת המיסוי; שיבטל את התקרה לתשלומי הביטוח הסוציאלי – תקנות שבעלי ההכנסה הגבוהה מרוויחים מהן.

יש גם מי שחלם, כי לאחר הפניה של ארבעה הנשיאים מאמריקה הלאטינית יקום אחד מראשי מדינות אירופה ויעיז לומר להם: ''אתם צודקים, החוב החיצוני שארצותיכם נושאות בו, נוגע לכולנו; נחפש יחדיו דרכים, בלתי־שמרניות, ללא ספק, כדי לא להוסיף אי־צדק לחוסר־היעילות המשווע של המדיניות המסורתית – מדיניות של טלאים תפורים בחיפזון''. ''פיסגת'' לונדון השנה שמה קץ לחלום זה.

מדוע, אם כן, נוצר בלבול בין ''חלומות'' מציאותיים לבין ''ריאליזם'' של אשליה? התשובה נמצאת באוצר המונחים הרווחים, המטעים אותנו: הנשיא אלפונסין מארגנטינה אינו חולם באומרו, שהדמוקרטיה בארגנטינה נדונה לכליה, אם תטיל על העם גזירות בלתי־נסבלות, כדי להחזיר את

(המשך מעמ' 37)

אם כי הרפורמות במודל הצמיחה החלופי אינן קוראות תגר על הבעלות הפרטית של אמצעי הייצור, הרי הן עונות בכל־זאת על התביעות ההיסטוריות של השמאל – לדמוקרטיה, לשוויון וליותר רווחה חברתית. התנאים הפוליטיים־כלכליים שעמדו מאחורי הצלחותיו של המודל האורתודוקסי בעבר שוב אינם קיימים, וכאשר השמאל מתיישר על־פי אותו המודל המיושן ומפתח תכניות שתואמות אותו, הוא נעשה מעשי וריאליסטי בדיוק כמו ה''רייגנומיקה''. במצב החדש שנוצר בעקבות שחיקתו של המודל הישן, אין לנו ברירה אלא להפעיל את דמיוננו החברתי.

החוב של עשרות מיליארדי דולארים שצברה הדיקטטורה הצבאית. איש אינו יודע בדיוק לאן נעלמו אותם מילארדים; בכל אופן, לעם לא היתה כל טובת־הנאה מהם. הבנקאים הלוו סכומי עתק לגנרלים חסרי־כישרון לניהול מדינה, וסברו כי בכך השקיעו את כספם בתבונה; הם חולמים, כאשר הם מתעקשים באמונתם, שההגיון העקום שדחף אותם להעניק אשראי כה בלתי־זהיר, הוא בבחינת ריאליזם.

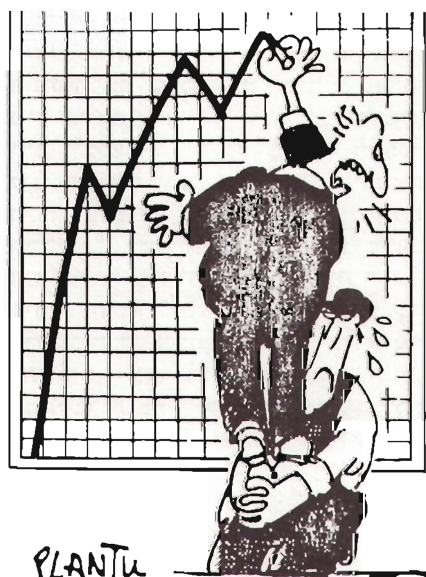
מפלאי ''השוק החופשי'' העולמי

מטעה באותה המידה הוא אוצר המילים העוסק ב''אילוצים חיצוניים''. טוענים שאילוצים חיצוניים מכבידים על העולם השלישי; ובשם אותם האילוצים חייבת צרפת להכפיף את מדיניותה לחוקים־לכאורה של השוק הבינלאומי וחופש המסחר: היא משלמת מחיר גבוה יותר עבור הנפט, בתירוץ שהדולאר עולה, ונותנת לשיעור הרי־בית הגבוה בארה''ב להוציא הון מן המשק הצרפתי. בנדיבות־לב היא פותחת את שוקיה להתחרות בינלאומית, שעה שיפן וארה''ב משקיעות במודרניזציה של תעשיותיהן משאבים שלצרפת אין דוגמתם. גם המונח ''מדיניות מגן'' מטעה – אותה מילה שהימין הפכה לדחליל.

כל בר־דעת יודע שאיש לא הציע לאמץ שיטה של ''מדיניות מגן''; הכול מודעים לסכנות הכרוכות בכך. מה שאפשר היא שורה של אמצעים מוגבלים, שנועדו לרכך את מהלומות ההתחרות הפראית, המטילות מהומה בשוק הכספים ובפעילות המסחרית. אין ספק שאמצעים כאלה יעניקו מידה של ''הגנה'' למשק הצרפתי, שהוא פחות חסון ממתחריו. ואולם כל האמצעים האלה יחדיו רחוקים מלהסתכם ב''מדיניות מגן'' של ממש, שפירושה חומות מכס בלתי־עבירות.

מדהימה היא אמירתו של שר בממשלתנו, ש''מדיניות מגן'' תביא את צרפת ''למצב לאטינו־אמריקני''. אין זה אלא נסיון לסלף את עמדתם של מי שחולקים על מדיניותו. אך בראש וראשונה זו בורות מוחלטת ביחס לאמל''ט. לא ברזיל, לא ארגנטינה, לא מקסיקו ולא ונצואלה התבצרו אחרי חומות של ''מדיניות מגן''. אדרבה, בעידודה של ואשינגטון נפתחו ארצות אלו לרווחה בפני הגיאות והשפל בשווקים, בשערי החליפין, בזרימת ההון וכו'. נישאים על כנפי רוחו של ליברליזם פרוע, הם עלו על שרטון בגלל השפל שבמערכת עולמית נסוגה. ועוד מפלאי שוק ההון החופשי: זה מספר שנים שאמל''ט העניה, הזקוקה כל־כך למשאבי פיתוח, הפכה לייצואן של הון ...

כדי להדוף את הסכנה המדומה של ''מדיניות מגן'', מתעלמים ללא נקיפות מצפון מן החובה לנמק את הליברליזם, שהועלה לדרגת ''בשורה'' של ישועה והצלה. מבטלים מראש כל ויכוח – ''האילוצים החיצוניים'' הם מעין עול, שאיש אינו יכול לפרקו מעליו. למשל, אין משמעו לשחרר את האזרחים מן העול, אלא לשכנעם לשאת בו בלי לרטון יתר על המידה.

אולם מה מצבה של הכלכלה הצר־פתית? בכתבת ביקורת על שני מחקרים, שונים במגמתם אך חופפים באבחון בעיותיו של המשק הצרפתי, מסכם כתב־העת ''תצפית כלכלית בינלאומית'' את המצב הקיים:

''...תלות מטרידה בגורמי חוץ; חולשה בהנהגת חידושים הבולטת במיו־חד במיעוט המשאבים המוקצים למחקר; מדיניות תעשייתית בלתי מתאימה... גידול בייבוא שלנו מארצות מתועשות, גרעון במאזן חילופי הידע והפטנטים; יתרות הסחר שלנו מתרכזות בארצות המתפתחות; פיגורנו במגזרים עתירי־טכנולוגיה מדאיג יותר מהגרעון במקו־רות אנרגיה. אותה חולשה בהנהגת חידושים היא מכשול רציני בתקופה המתאפיינת בשינויים טכנולוגיים רבי־עוצמה... המדיניות התעשייתית מתמק־דת בעיקרה בתעשיות מסורתיות, לרעת המגזרים שיעצבו את העתיד...

איש אינו מערער ברצינות על דיוקו של התאור הקודר הזה. האם המדיניות הנוכחית מבוססת על תפישה כוללת עקרונית? כל עוד אין מערכת מוניטארית בינלאומית ראויה לשמה, מסוכן לשחק את משחק הליברליזם הפרוע, נגד יריבים העולים עלינו בעוצמתם; הוא רק יחמיר את תלותנו הטכנולוגית ואת הגרעון שלנו בנושא הידע; הוא יגדיל את הייבוא מהארצות המתועשות (שעה שיפן וארה''ב מכרס־מות בייצוא הצרפתי לעולם השלישי), ורק ידגיש את הפיגור במגזרי הטכנו־לוגיות החדשות. במציאות, התוצאה היא: צמצום כוח הקניה, שחיקת ההישגים הסוציאליים, הגדלת מספר המובטלים על־ידי ריבוי פשיטות הרגל. פירוש הדבר גם צמצום מכאיב של הריבונות הלאומית: יכולתה של צרפת להשפיע על ההחלטות החשובות, המתקבלות במישור הבינלאומי, הולכת ויורדת – ואלו החלטות שתוצאותיהן אינן פוסחות על שום ארץ, אך פוגעות בחומרה יתרה בחזקים פחות.

שוחרי מדיניות הכניעה ל''אילוצים החיצוניים'' אינם מצליחים להסתיר, שה''ריאליזם'' שלהם הוא למעשה רחוק מאד מן המציאות. עמדותיהם אינן נובעות מניתוח יחסי הכוחות, אלא מהעדפה אידיאולוגית. הם לא יעזו להודות בכך, שכן הם עצמם נותנים מעט אמון באותה אידיאולוגיה, שגרמה גם להם אכזבות מרות. המציאות? לצרפת, שאוכלוסייתה מונה רבע מזו של ארה''ב, יש מספר שווה של ייצרני מכוניות – ולאירופה יש פי ארבעה. פיצול כזה של מאמצים מכביד על כל ארץ בודדת באירופה ועל הקהיליה ככלל. תעשיית המכוניות האמריקנית השקיעה במשך שנים אחדות חמישים מיליארד דולר ברובוטיזציה; היא מתכ־וננת להשקיע בשלוש השנים הקרובות 45 מיליארדים נוספים. הייצרנים הצר־פתיים והארופיים, שהם רבים מדי כדי להתמודד על השווקים המצטמקים, אינם מסוגלים לגייס סכומים כאלה כדי לעבור לשיטות ייצור מודרניות.

''רייגניסטים'' יותר מן האמריקנים

בלי להתחשב ביחסי הכוחות הבל־תי־שווים מחליטים, מטעמים שהם על טהרת האידיאולוגיה, להיפתח בתנופה להתחרות – כאילו שאין יודעים, כי החלש יותר יישבר. יחי הליברליזם! רק השמאל, שהוא עדיין חדש בשטח זה, מסוגל לשיר את הפזמון הזה. הימין זהיר יותר. כאשר היה בשלטון, לא מצא הימין כל צורך לשיר שירי הלל ליוז־מה החופשית. הוא מכיר היטב את חולשותיה – ולכן, כדי לשמור עליה, הוא לא היסס לחלצה מן השרטון בעזרת אשראי ציבורי. ובאשר לזכויות סוציאליות, להגנה על החלשים ולצדק לכול – בנושאים אלה לא היה קולו של הימין משכנע פחות מזה של השמאל, שכיום מפאר את סגולות הקפיטליזם...

דבר לא יעמוד בפני עוצמת אמונ־תם של משומדים. יש בה כדי להעתיק הרים ממקומם. לאחר שהוקיע את ''מדיניות המגן'' שאין איש תומך בה,

מסרב השמאל לנקוט באמצעי הזהירות האלמנטריים ביותר. וואשינגטון מתכו־ננת להדק את אמצעי ההגנה על תעשיית הפלדה והברזל שלה. צרפת לעומתה, ממשיכה לדגול ב"שוק חופשי". היא לא תערים על כללי המשחק המקודשים של הקפיטליזם. היא „רייג־ניסטית" יותר מן האמריקנים.

כאשר הימין היה בשלטון, הוא דווקא ויתר על עקרונות היוזמה החופ־שית שלו - והשתמש בכספי ציבור כדי לתמוך בתעשיה הפרטית, במיוחד במגזר הפלדה. השמאל באופוזיציה הוקיע מדיניות זו בלשון בוטה ביותר. הוא גם שמר אמונים לעמדתו: כאשר הגיע לשלטון, הוא ביטל את התמיכה בתעשיית הפלדה, וכך הגביר את פגי־עותה נוכח המאבק הבינלאומי הפראי.

השמאל, שהיה תקופה ארוכה מדי באופוזיציה, למד היטב כיצד לשחק במרכיביה השונים של החברה הצרפ־תית. אולם באותם הימים הוא צפה רק ממרחק רב בעימותים הבינלאומיים הגדולים, שבהם מוכרע עתיד האנושות וגם זה של צרפת. אכן, השמאל הוקיע אותם. אלא שאינו מעריך נכונה את משקלו של גורם אחר במחדלים אלה: חולשות תגובתה של הממשלה נוכח "המלחמה הכלכלית", שבקנה מידה עולמי טורפת את כל כללי המשחק.

חוקי השוק - חוק החזקים

הצנע אצלנו לא יוכל להניב את כל התוצאות האפשריות, כל עוד פוע־לת בארה"ב "משאבת הון" רבת־עוצמה. מנכ"ל קרן המטבע העולמית העיר, כי אותה "משאבה" מנקזת אל הארץ העשירה ביותר ממשאבים, שממילא אינם מספיקים לכל שאר העולם. האמצעים החמורים, שאין להמנע מהם, לא ישיגו את מטרתם כל עוד מדיניות התקציב האמריקנית תכרסם בהשפעתם החיובית. כמו אשתקד בפיסגת וויל־יאמסבורג, כך השנה בלונדון: שבע המדינות העשירות ביותר התאבלו מחדש על הגרעונות בתקציבים ועל שיעורי הריבית הגבוהים - שתי סיבות לעוצמה הפיננסית והאמריקנית ולער־בוביה הכלכלית העולמית. בכמה פגי־שות "פיסגה" נוספות ימסרו את אותו הסיכום המדכא וישמיעו את אותם הקולות החסודים, בלי להסיק את המסקנות המתבקשות?

התשובה גלויה לעין. עלייתו של השמאל לשלטון אמנם כפתה עליו להתאים את פעילותו לנסיבות, אך זו בוודאי אינה סיבה לנטוש את המאבק האידיאולוגי. אדרבה, יש להגבירו. מעולם עוד לא בלטו עד כדי כך מגבלו־תיה של החשיבה השמאלית המנתקת את המעשה מהאידיאולוגיה ואינה מסו־גלת לתפוש את ניגודי האינטרסים בקנה־מידה עולמי. תהיה אשר תהיה המדיניות הכלכלית בתוך הגבולות הלאומיים - היא תוליך לאכזבות חמו־רות ביותר, אלא אם כן תעוצב כחלק מאסטרטגיה יעילה בזירה הבינלאומית.

לאמצעי חירום ולצנע יש טעם רק אם הארץ הנוקטת בהם דואגת לכך, שפירותיהם לא ייאספו על־ידי אחרים. במציאות הקיימת, "חוקי השוק" אינם יכולים להיות אלא החוק של החזקים ביותר. כל עוד תמשיך ארה"ב בדרך הגרעון בתקציב ושיעורי הריבית הגבו־הים, אין חוק בכלל. יש דז'ונגל.

דומה שהממשלה מבחינה במצב, אך אינה יודעת מה לעשות בו. מכאן הרושם, שהיא באחזת בכוח הייאוש במדיניות, שנועדה להביא התקדמות כלשהי, אבל אין בה כדי להשיג את היעדים שרק הם יכולים להצדיק את קיומה.

International

ראיון עם אנדרה גורז

לך לשלום, פרולטריון?

שאלה: **שמו של ספרך פרובוקטיבי מאד: ״ברכת פרידה ממעמד הפועלים״*. האם אנו באמת נפרדים״? והרי לירידת מעמד פועלי הכפיים המסורתי התלוותה פרולטריזציה של רבים מאד מעובדי הצווארון הלבן, חלה גם פרולטריזציה של עובדים אינטלקטואליים; ובעשור האחרון התפשטה ההתאגדות המקצועית. התפשטות זו נעצרה רק במשבר הקפיטליסטי של 1974-75.**

במילים אחרות: בחברה זו שולטים עדיין יחסי הייצור הקפיטליסטיים; מרבית בני־האדם עובדים לפרנסתם במסגרת היחסים של עבודה־שכירה/הון, בחלק מהפרולטריון.

תשובה: אין ספק. כל שאמרת – אמת. כאשר נולדה תנועת העבודה, בשנות ה־20 של המאה ה־19, התנהלה המהפכה התעשייתית. לכן יכלו אנשים מעטים – הסוציאליסטים הראשונים – לחזות חברה שונה לחלוטין, שתתבסס על הפקעה קולקטיבית של אמצעי הייצור ועל שליטת הפועלים בתהליך הייצור.

היום שוב מתנהלת מהפכה טכנולוגית, שאת משמעותה אפשר להשוות למהפכה התעשייתית; היא מציגה לפנינו את הסיכוי לממש את חלומם של הסוציאליסטים הראשונים – ביטול העבודה השכירה. בחיבורו ״קווי־יסוד״ (Grundrisse) הציב מארכס את הזמן הפנוי כנגד זמן העבודה. ובקטעי מפתח מסויימים בכתביו נאמר, שקנה־המידה לעושר הוא בזמן הפנוי, החופשי. אומה תהיה ״עשירה באמת״, כאשר בניה יעבדו שש שעות, לא שתים־עשרה.

אני חושב שהמהפכה המיקרו־אלקטרונית פותחת לפנינו את אותה הפרספקטיבה שהיתה לסוציאליסטים הראשונים: הם אמרו שעבודה שכירה היא קללה שאפשר יהיה לבטלה בבוא הזמן. יחסו של מעמד הפועלים החדש לעבודה ולמקום העבודה אינו זהה כלל לזה של מעמד הפועלים במאה ה־19. אז אפשר היה לומר שסוציאליזם, פירושו שמעמד הפועלים יטול לידיו את השליטה בייצור ובחברה. התייחסות זו לעבודה נמחקה כליל על־ידי טכניקות הניהול הקפיטליסטיות.

למעמד הפועלים התעשייתי הישן היתה עוצמה אמיתית באולם הייצור, והוא ניהל מו״מ עם ה״בוס״ כמעט כשווה מול שווה. מעמד זה הלך ואיננו. ובתהליך הייצור בקרב עובדי הצווארון הלבן קרה אותו הדבר. עכשיו, האוטומציה מחסלת את קיום שניהם.

מתוך International, לונדון, כרך 9, מס. 1, ינואר–אפריל 1984.

המראיין הוא ממנהיגיו הרוחניים הידועים של הסוציאליזם בצרפת ובעולם כולו. ראיון זה בא בעקבות ספרו ״ברכת פרידה ממעמד הפועלים״. המראיין: פיל הוירס. מאמר מפורט יותר של גורז עצמו באותו הנושא הופיע בינתיים, בכתב־עת בגרמנית Links ויתכן שנפרסמו בגליוננו הבא.

* Andre Gorz, Farewell to the Working Class, Pluto Press, London

מצד אחד יש לנו מעמד קטן ויציב של שכירים, ומצד שני מעמד הולך וגדל של עובדים בלתי־בטוחים, מובטלים חלק מהשנה או אף מרביתה.

כך מתגשמת נבואתו של מארכס, שיבוא יום והפועל יבצע לא עבודה מסויימת אחת, אלא פשוט יעבוד. הגענו למצב שבני־אדם אדישים ביחס לתוכן עבודתם. רוב מעמד הפועלים היה מעדיף לא לעבוד, היה מעדיף לזכות בהכנסה על אי־עבודה. על כן, ''ברכת הפרידה ממעמד הפועלים'' היא פרידה מהפרולטריון המזדהה עם העבודה השכירה כמקור של עוצמה ושל הכרה חברתית. עתה, רק האריסטוקרטיה הפועלית מזדהה עם עבודתה.

פעילות אוטונומית יצירתית

שאלה: העלית שורה של שאלות. הראשונה היא האפשרות שהמהפכה המיקרו־אלקטרונית תביא לביטול העבודה השכירה. האם קיצור יום העבודה באמצעות הטכנולוגיה לא היה מאז ומתמיד חלק מהמצע המארכסיסטי?

על־פי התכנית המארכסיסטית המסורתית ייפתח התהליך של קיצור זמן העבודה מיד לאחר תפיסת השלטון על־ידי מעמד הפועלים, ובהדרגה יוכנסו טכניקות של אוטומציה ותבוטל העבודה המונוטונית, השגרתית, החוזרת על עצמה ללא־קץ. האין הסיסמה ''סוציאליזם שווה אוטומציה פלוס מועצת עובדים'' מהדורה מודרנית של המצע המארכסיסטי המסורתי?

שאלה שניה המתעוררת בעקבות דבריך נוגעת לדגש ששמת על הזדהותו של מעמד הפועלים עם העבודה כמקור של סיפוק ועוצמה. לי נראה, שהבסיס האובייקטיבי להיווצרות התודעה העצמית של מעמד הפועלים, ולנחישותו להיאבק כמעמד, אינו דווקא ביחס מיוחד של סיפוק מהתוצר והזדהות איתו; הבסיס הוא ההתנסות ביחסי עבודה־שכירה/הון – ואלה עדיין שולטים בחברה.

וכאן אנו מגיעים לשאלה אמפירית: האם השינויים בתהליך העבודה בהכרח הופכים את מעמד הפועלים לפחות מודע, פחות מאוחד ופחות לוחם?

תשובה: אנו נמצאים עדיין תוך כדי התהליך של ביטול העבודה. אם נמשיך לקיים שבוע עבודה של 35 שעות, יגיע שיעור האבטלה בשנות ה־90 ל־30%. ביפן חוזים שבוע עבודה של 24 שעות לשנות ה־90. כאשר אנשים עובדים יומיים בשבוע, העבודה איננה עוד תמצית חייהם, וגם יחסי השכר אינם עוד במוקד, אלא העיסוק של שעות הפנאי. מה תציע להם החברה במונחים של מתקנים, אפשרויות, תרבות, פוטנציאל יצירתי ויחסים חברתיים, שיוכלו לפתחם באופן עצמי?

יש שתי אפשרויות: או שתינתן לבני־אדם הזדמנות לפעילות אוטונומית, פרודוקטיבית, יצירתית, המתבססת על יחסים חברתיים של ניהול עצמי – או שיהיו קרבנות למניפולציה נוסח־אורוול בחברה מסוג של ''1984''. אם כן, הדגש על יכולתם של הבריות לפתח אוטונומיה, לפתח יחסי־חברה אוטונומיים, לפתח פוטנציאל אוטונומי, יצרני ויצירתי – אלה הדברים החיוניים לעיצוב חברת העתיד, ולוא־דווקא השליטה בעבודה השכירה.

יש גם היבט נוסף. בפסקה מכרעת ב''קפיטל'', מארכס אומר שניהול עצמי ביחסי הייצרנים בינם לבין עצמם אינו מבטל את תחום הכורח, אלא רק מאפשר לבני־אדם לפקח עליו ולצמצמו למינימום האפשרי. תחום החרות מתחיל רק מעבר לשלב זה.

אני מנסה לומר, שעבודה שכירה איננה בהכרח ללא סיפוק. אני טוען, שבחברה כגון זו שלנו – שאיננה מבוססת על משק כפרי, כלכלה מקומית או קומונות אוטרקיות,

אלא על ייצור חברתי כולל ומשולב – החברה לעולם תדמה למכונה גדולה. את העבודה ההכרחית לחברה אפשר להפוך לנעימה יותר. אפשר להקל על משימותיהם של בני־האדם ולהפחית את השיעמום שבהן – אך אי־אפשר לעשותם "אוטונומיים"; על־פי הגדרה, הם בהכרח "הטרונומיים", קרי, נשלטים על־ידי חוקים של אנשים אחרים. שכן החברה היא מכונה גדולה; שכן התיבה המיוצרת בגלזגו חייבת להתאים לברגים המיוצרים בסאותהמפ־טון; שכן התהליכים התלויים זה בזה כה רבים, עד שדרושה ארץ בעלת אוכלוסיה של חמישה מיליון כדי לייצר מכונת כביסה אחת.

לפיכך, אין זו אלא אחיזת עיניים לטעון, שעל־ידי שליטה של פועלים על אמצעי ייצור הם ינהלו את תהליך העבודה באורח אוטונומי, שהם עצמם יקבעו את הכללים, ושאלה יהיו כפופים לעוצמתם שלהם. כל שהם מסוגלים לעשות, הוא לנהל בעצמם את ההיבט הטכני, שבו יש מרחב מסויים ליוזמה. הם אינם יכולים לראות בכך פעילות יצירתית, אוטונומית, משלהם. יכולה להתלוות לפעילות זו מידה מסויימת של יצירתיות, אך אי־אפשר להזדהות עם דבר זה ולומר "זו עבודתי, זה המוצר שלי".

אם אנו רוצים חברה בעלת משמעות וביחסים חברתיים בעלי משמעות, יש לפתח את הזהות עם התוצר מחוץ לתחום הכורח, מחוץ לתחום העבודה השכירה. לכך אני קורא סוציאליזם בתר־תעשייתי – משמע שהעבודה השכירה תיהפך לשולית. אם המצב יימשך כפי שהוא ביום, תידחק מרבית האוכלוסיה לשוליים; תהיה שכבה דקה של עובדים מיוחסים בעלי משרות יציבות, בעוד שלמרבית האוכלוסיה לא יהיה כלום.

באשר לשאלה, אם התמורות בתהליך העבודה הפכו את מעמד הפועלים לפחות לוחם – בוודאי שלא. הטכנולוגיה וארגון העבודה בקפיטליזם הרסו למשך זמן רב את האפשרות שפועלים יהיו נושאי העוצמה בייצור. הטכנולוגיה איננה נייטרלית. היא פותחה דווקא כדי להרוס את עוצמת הפועלים בבית החרושת. אפשר לזכות במידה מסויימת של שליטה על תנאי העבודה ועל התהליכים הטכניים באולם הייצור; אולם אי־אפשר לומר – כפי שחשב מארכס הצעיר – שמעמד הפועלים בתור כלל יזדהה עם תהליך ייצור חברתי יחיד, מקיף ומשולב. את מעמד הפועלים, כפי שהוא היום, יש להשוות לצבא. הניהול הקפיטליסטי בנה אותו כמו צבא; הוא מתחלק ליחידות וליחידות־משנה קטנות יותר, מונהגות על־ידי מי שמארכס כינה "הקצינים והסמלים של הייצור". כמובן, צבא יכול לתפוס את השלטון. אולם כל עוד טכנולוגיית הייצור נשארת כפי שהיא, תישאר גם חלוקת העבודה כפי שהיא; החלוקה ליחידות וליחידות־משנה תישאר כפי שהיא, ומי שיחזיקו בשלטון יהיו הקצינים – לא הטוראים.

לפיכך, אם מעמד הפועלים רוצה לתפוס את השלטון, עליו לשנות את ארגון העבודה ואת חלוקת העבודה – ובמידה רבה לבטלה. עליו לשלב מחדש את הפועל/הפרט ביחידות שבהן יוכל להבין את אשר הוא עושה – דבר שאיננו אפשר אם מייצרים רק את מרכיביה של מכונת כביסה.

שינוי כזה יהיה אפשר עתה הודות למהפכה המיקרו־אלקטרונית; הודות לה, אמצעי הייצור הם קטנים יותר וניתן להחזיר לעובדים מידה מסויימת של שליטה על עבודתם ויכולת לקבל החלטות. אלא שהשינוי הזה לא יתחולל מאליו. הוא יבוא רק אם נבין, שיש לשנות לחלוטין הן את הטכנולוגיה הקפיטליסטית הנוכחית והן את חלוקת העבודה.

הקפיטליסטים לא קראו את מארכס

שאלה: עלי להביא שתי השגות: ראשית האמנם תתרחש "התמוטטות של העבודה" כל עוד היחסים החברתיים נשארים קפיטליסטיים? כל התמורות הטכנולוגיות במאת השנים האחרונות לא

הניבו תוצאה כזאת, ועל־פי התיאוריה המארכסיסטית יש סיבה טובה לכך: המקור היחיד לעודף הערך ולרווח הוא הניצול של כוח העבודה החי. אם זה יבוטל, יבוטל גם הרווח. כלום הקפיטליזם יכול לבטל את העבודה? חושבני, שהתשובה שלילית.

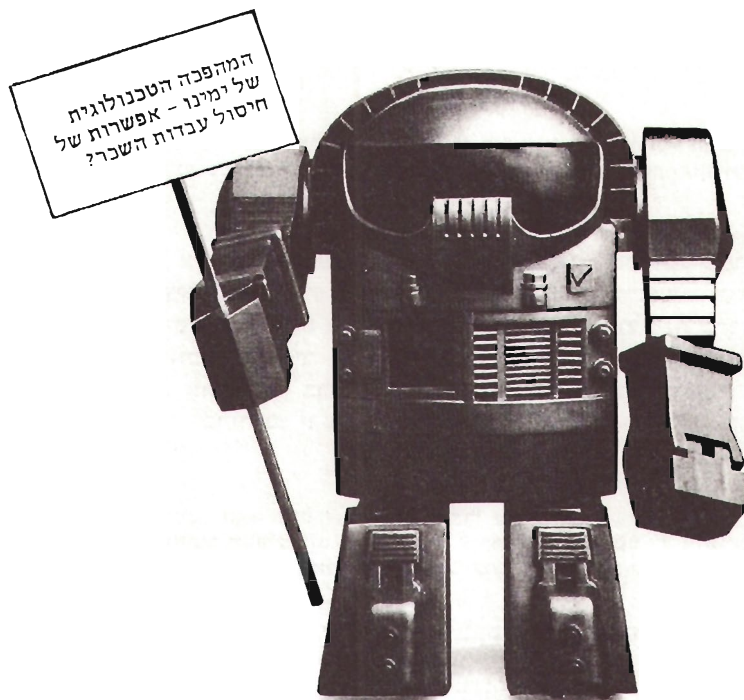
שנית, אתה טוען, כנראה, שתחום החרות יוכל להתחיל רק אחרי חיסול חלוקת העבודה. אך מדוע אין אנו יכולים לצמצם את העבודה החברתית במהירות בשלביו הראשונים של הסוציאליזם, וכך להרחיב את הזמן הפנוי בהדרגה? והרי אי־אפשר לחסל את חלוקת העבודה בין־לילה.

תשובה: תמיד מתברר שהקפיטליסטים לא קראו את מארכס! הם מבטלים את העבודה ואין הם יודעים שבדרך זו הם הורסים את המקור של הערך העודף. בעתיד צפויה לנו רמת אוטומציה, שתבטל כל אפשרות להתפרנס משכר. לכן יתחברו הממשלות וההון כדי לתת לבני־האדם את ההכנסה הדרושה לרכישת סחורות – ללא קשר בין ההכנסה לעבודה. תהליך מעין זה כבר מתרחש.

דרכה של השיטה הקפיטליסטית לנתק את ההכנסה מביצוע עבודה גלוי לעיני־כל. משלמים לך כדי שתלמד. בצרפת מכשירים מדי שנה 600,000 צעירים למיומנות שלעולם לא יוכלו להשתמש בהן. מאות אלפים מקבלים פיצויים כדי שיפסיקו לעבוד. מנסים להניע בני־אדם לצאת לגמלאות בגיל 55.

אנו מתקרבים לחברה, שבה הסחורות יקנו את האנשים ולא האנשים את הסחורות. אני מכנה זאת ״קפיטליזם חי–מת״ – קפיטליזם שהוא בר־מינן חי; קפיטליזם שכבר מת, אך שומר על מראית־עין של יחסי עבודה־שכירה/הון וייצור סחורות.

שאלה: **דומה שלדעתך, הקפיטליזם כבר הגשים חלק מהתכנית המארכסיסטית, או נמצא בדרך להגשמתה – תזוזה לקראת ביטול העבודה המנכרת. אך נדמה לי, כי התיזה שהקפיטליזם יהיה מוכן לשלם לחלק גדל והולך של מעמד הפועלים, ואולי אף לרובו, כדי שלא יעבוד, איננה תקפה ...**

תשובה: המעמד השליט ייאלץ לחלק את הערך העודף חלוקה מחודשת ורחבה בהרבה – שאם לא כן המערכת תתמוטט; היא כבר מתמוטטת ...

שאלה: **אבל בתקופת משבר גוברת ההתקפה על אותה חלוקה־מחדש של ערך עודף. התבונן בבריטניה! הכנסתם הריאלית של המובטלים ירדה במשך שלוש שנים ב־20%; כאן דווקא מומחשת העובדה, שחוק הערך ממשיך לשלוט, ושחלוקה מחדש ללא־גבול של ערך עודף אינה אפשרית, שכן היא גורמת להתמוטטות הרווחים.**

תשובה: ומה יקרה כאשר שבוע העבודה יצטמצם ל־24 שעות? אם ישלמו רק עבור שעות אלו, לא יוכלו למכור את מה שמייצרים. החברה הקיימת חייבת לרכך את תנאיה שלה עצמה, אם ברצונה להישרד. והיא, אכן, תעשה זאת. זהו תנאי להישרדות.

תפיסת השלטון על־ידי מעמד הפועלים?

שאלה: **מהן ההשגות שלך ביחס לרעיון המסורתי, שמעמד הפועלים יתפוס את השלטון כדי לפתור בעיות אלו?**

תשובה: אי־אפשר לסמוך על מעמד הפועלים, כי הוא מיעוט. חייבים להרחיב את בסיסו הפוליטי כדי שיכלול את המספר הגדל והולך של בני־אדם שהחברה הופכת אותם לשוליים – את התת־פרולטריון השולי.

שאלה: **מובן מאליו, שיש צורך בגיוס רוב עממי למען הסוציאליזם, זאת אומרת בכינון ברית בין מעמד הפועלים, קבוצות חברתיות אחרות ותנועות עממיות. האין זה מחייב גם עתה מצע פוליטי כולל ומפלגה פוליטית שתוכל לבצר את הברית?**

תשובה: אבל אני טוען, כי לכל המפלגות הפוליטיות אבד אמון הציבור, משום שהן מזדהות עם הממשלה ולא עם שאיפות בני־האדם. הן הפכו להיות "סרט נע" למען המדינה ולא למען החברה האזרחית.

שאלה: **כאשר אתה מדבר על מדינה, מדוע לא יתכן סוג חדש של מדינה – מדינה של פועלים, מבוססת על מועצות פועלים, מאורגנות בפדרציות אזוריות וארציות, שתבטל את ההפרדה בין המדינה לבין החברה האזרחית?**

תשובה: כן, אבל אינך יכול לבסס את מועצות הפועלים שלך על עבודה שכירה. עליך לחשוב על פדרציה של לשכות עבודה קואופרטיביות. מה משמעות היותנו מארכ־סיסטים או קומוניסטים? המשמעות אינה בעבודה תמורת כסף על־מנת לרכוש סחורות, אלא בעבודה תמורת טובין ושרותים סוציאליים. זהו רעיון הקומונות החדשות שצומחות בקנדה ובסקנדינוויה. אתה נותן כך וכך שעות עבודה לקומונה, ובתמורה אתה זכאי לאשראי עבור סחורות ושרותים. זו הדרך היחידה להגיע לשליטה אוטונומית בעבודה וביחסים החברתיים.

שאלה: **סבורני, שחזונך הוא אוטופי במהותו, שהרי לא תוכל לבטל את השוק הלאומי ואת כלכלת הכסף מיד אחרי חיסול הקפיטליזם. לשם כך יש צורך בשפע, מבוסס על אוטומציה; זה דומה יותר לשלבים הראשונים של קומוניזם. שאם לא כן, תשוב למשק־חליפין פשוט, והתיעוש יתנוון.**

תשובה: אתה נוקשה מדי. לא אמרתי שצריך לבטל את הכלכלה הלאומית, את השוק הלאומי. אבל ברמה המקומית דרוש מרחב לשליטה אוטונומית ביחסים החברתיים. אם לא כן, לעולם לא תזנק מ"תחום הכורח" אל "תחום החרות".

NEW FORMS OF CO-OPERATION IN EUROPE.

צורות חדשות של קואופרציה באירופה

1. פורטוגל

מאת נלסון דה־אוליוורה לורנקו

בעקבות ההפיכה הצבאית ב־25 באפריל 1974 והדמוקרטיזציה של החברה הפורטוגזית, החל תהליך ממושך וסוער של תמורה חברתית שהשלכותיו חשובות לגבי כל רמות הארגון החברתי.

פעילות מגוונת – חלקה ספונטנית וחלקה מופעלת על־ידי מסגרות פוליטיות – ניעורה בתחומי ההתאגדות, והתנועות למען שיתוף עובדים בניהול ובבעלות; התהליך התחיל בערים, התפשט לאזורים כפריים, וכך הגיע עד לתפיסת הקרקעות המעובדות בדרום, ולתנועות האריסים ולהנהלת הביטוח הסוציאלי בצפונה ובמרכזה של פורטוגל. ההישגים הגדולים ביותר הושגו בין ה־25 בספטמבר 1974 ל־25 בנובמבר 1975 – שני תאריכי המפתח לגבי מהפכת אפריל. בפרק זמן זה בלטו

מתוך חוברת שפורסמה על־ידי המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה של טרונדהיים, נורווגיה – על הדיונים של וועידה בינ־לאומית על קואופרציה, שהתקיימה באוגוסט 1983, בסטיינקייר, נורווגיה.

הכותב על פורטוגל הוא פרופסור במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה החדשה בליסבון. הכותב על נורווגיה הוא פרופסור בקבוצת מחקר כפרי במחלקה לסוציולוגיה בטרונדהיים. הכותב מפולין הוא פרופסור למדיניות סוציאלית באוניברסיטה של ווארשה.

בתנועות הקואופרטיביות כמה תכונות ייחודיות:

- מוצא החברים הוא ממעמד הפועלים ומכוח העבודה השכיר; אוריינטציה על ייצור, שהעינקה לתנועה אופי "פרולטארי" – בניגוד למערכת הקואופרטיבית המסורתית, הקשורה בענפי שרות ומורכבת מבעלי משקים זעירים.
- תפקיד חברתי ופוליטי החורג אל מעבר לכוח הכלכלי.
- קשרים בו־זמניים הן עם הכוחות הפוליטיים השולטים והן עם תנועות ספונטניות יותר, בעלות אופי אידיאולוגי מגוון.
- תפקיד חשוב ב"בנין הסוציאליזם", שהוכרז על־ידי המדינה.

המשבר הכלכלי, שהוחמר לאחר התמוטטות הדיקטטורה, וכן תביעות לשכר גבוה יותר ולתנאי עבודה משופרים, הביאו לסגירתם של מפעלי תעשיה קטנים ובינוניים רבים. אלה הופעלו מחדש על־ידי הפועלים עצמם, בנסיון לשמור על מקומות עבודה. אפשר לזהות כאן שלושה מניעים עיקריים:

- כלכלי – הרצון לשמור על מקומות

עבודה, ליצור מקורות תעסוקה חדשים (במיוחד במגזר העבודות הציבוריות) ולהבטיח תעסוקה לכל השנה, במקרה של תפיסת קרקעות.

- **פוליטי** – מניע ברור בדרך התבטאות התנועה, שמילת המפתח בה היה חיסול הקפיטליזם; הביא לתפיסת מפעלים וקרקעות ולתכניות של ניהול עצמי.

- **חברתי** – הדמוקרטיזציה של החברה הפורטוגזית מייצגת תהליך בלתי־פוסק של תמורה, וקשה לבודד גורמים נפרדים. טווח הרעיונות בדבר שיתוף וניהול עצמי משתרע מתחום של תכנון בלכלי עד לוועדי דיירים; מוועדי עובדים בשרות הציבורי עד לניהול עצמי באוניברסיטאות.

אמנם רק בתיאוריה, אפשר לבודד את שלושת המניעים, אבל הם נותנים לנו תמונה של הגורמים שהדריכו את התמורות אחרי התמוטטות הדיקטטורה.

צורות חדשות של קואופרציה חקלאית:

בדרום פורטוגל היה ריכוז של אחוזות גדולות שהתבססו על עבודה שכירה זולה; שיעור האבטלה באזור זה היה גבוה. האבטלה המבנית וקיומו של מעמד פועלים חקלאיים מחוסרי־קרקע היוו את נקודת המוצא לרפורמה הקרקעית בפורטוגל. בשלבים הראשונים לאחר תפיסת הקרקעות הופיעו שני סוגי ארגונים:

יחידת הייצור הקולקטיבית – זו ריכזה ענפים חקלאיים שונים אחרי קולקטיביזציה של הקרקע, העבודה ומוצרי ההון. היא תאמה את המודל שהוצע על־ידי האיגודים המקצועיים הקשורים איתה, התומכים ברעיון הקולקטיב החקלאי הגדול.

הקואופרטיב לייצור חקלאי – כאן מדובר במשקים בעלי חקלאות אינטנסיבית ותנאים טבעיים המחייבים אחוז גבוה של פועלים קבועים – או במקומות בהם נתפסה הקרקע על־ידי האריסים או קבלני המכונות החקלאיות.

צורות חדשות של קואופרציה בתעשיה:

תחילתה והתפשטותה של הקואופרציה הפועלית חלו ב־1975; חודשי השיא בתפיסת מפעלים היו יוני ויולי של אותה שנה. כינון הקואופרטיבים התנהל לפי סדר אחיד למדי:

- תפיסת המבנים, ביוזמתם של המפלגות הפוליטיות והאיגוד המקצועי, על־מנת לשמור על מקומות העבודה.

- העברת הניהול לידי הפועלים, בהסכמת הבעלים הקודמים או בלעדיה; אלה בחרו או לנטוש את העסק, או למכור את חלקם, או להצטרף לקואופרטיב החדש.

- פיתוח דרכים שונות לפיקוח על הניהול, בהתאם לנסיבות ולשיטת תפיסת המפעל.

קואופרטיבים חדשים לשיכון:

שני גורמים דחפו להקמת קואופרטיבים אלה: תנאי הדיור הקשים בפורטוגל, והתנועות החברתיות שקמו ב1974. התנועה למען ''הזכות להיות בעל־בית'' קמה בליסבון בערים גדולות נוספות מיד לאחר ההפיכה הצבאית. כתוצאה עיבדה הממשלה תכנית סיוע מיוחדת לדיירי מצוקה וחוק המסדיר הקמת קואופרטיבים לשיכון.

בניגוד לקואופרטיבים קודמים, שבללו אוכלוסיה הטרוגנית ומפוזרת, התבססה התכנית החדשה על יחסי שכנות קרובים, על פיתוח ''יוזמות

עממיות'' באזורי מצוקה ועל יצירת ''בריגאדות טכניות'' בעלות מידה רבה של אוטונומיה בארגון עבודתן.

צורות קואופרציה חדשה בתחומים אחרים:

את המטרות ואת צורות הארגון של קואופרטיבים חדשים אחרים אפשר לסכם כדלקמן:

- קיומם או יצירתם של מקומות עבודה ושיפור השכר בקואופרטי־בים של דייגים.
- שמירה על מקומות העבודה והכ־נסת שיטות הכשרה חדשות בקו־אופרטיבים חינוכיים.
- קיומם או יצירתם של מקומות עבודה בקואופרטיבים של מוניות, בתי־ספר לנהיגה ובתי־מלון, תכו־פות ביוזמת האיגודים המקצועיים.
- הקמת בתי־ספר קואופרטיביים ומעונות־יום (המכונים ''קואופר־טיבים של הורים'', שגם המורים יכולים להצטרף אליהם).
- הקמת קואופרטיבים לעניני תרבות, כולל תיאטראות ובתי־קולנוע.
- הקמת התאגדויות קואופרטיביות באזורים עירוניים וכפריים, בעלות מגוון יעדים, כולל תרבות, בידור, השכלת מבוגרים וכו'.

ברור, שצורות הקואופרציה החד־שות שנוצרו בפורטוגל לאחר 1974 סייעו עד מאד לקידום מדיניות הפיתוח (קואופרטיבים לשיכון). יש בהן גם כדי להגביל את השפעת המשבר הכלכלי (קואופרטיבים של פועלי תעשיה), לפתור בעיות של אבטלה מבנית, ולסייע לתכניות של רפורמה קרקעית (קואופרטיבים חקלאיים). בכל המקרים מילאו גורמים פוליטיים תפקיד מכריע בעידוד תהליכי תמורה וכינון צורות ארגון חדשות.

2. נורווגיה

מאת רייצ'אר אלמאס

באומרנו ''צורות חדשות של קואופ־רציה'',, אנו יודעים שאין הן חדשות במובנה הרגיל של המילה. ברובן, פשוט השתמשו בעקרונות הקואופרטי־ביים, לנוכח מצב ששוב לא איפשר עוד לענות על הצרכים האנושיים באמצעות מפעלים גדולים נפרדים או על־ידי יוזמה ממלכתית. יתכן גם, שאף כי הקואופרציה פעלה כבר בשטח זה זמן רב, התמורות הכלכליות והחברתיות מחייבות צורות ארגון חדשות. אך דומה, שהצורות ''החדשות'' נבדלות מן ''הישנות'' בנקודה מכרעת אחת: **תהליך העבודה (או הפעילות המשותפת).**

אם כן, הכוונה ב''צורות חדשות של קואופרציה'' היא לארגונים, שבהם אנשים שווי־זכויות (אדם אחד – קול אחד) מנסים להגיע ליעדים כלכליים וחברתיים משותפים. חלוקת הרווחים – אם יש כאלה – מתנהלת בהתאם לעבודה המושקעת על־ידי החברים, והריבית על ההון מוגבלת. **החברים משתתפים ישירות בפעילות העיקרית של הקואופרטיב.**

הגדרה זו מוציאה מן הכלל את הקואופרציה בעיבוד תוצרת, בשיווק, באשראי ובמסחר חקלאיים, ביערנות, בדייג ובבנין – וכן את הקואופרציה הצרכנית. **המשותף לקואופרטיבים מסו־רתיים אלה הוא שעיקר העבודה בהם נעשית על־ידי שכירים.** הם עשויים להשתמש במקרים מסויימים גם בעבו־דת החברים, כפי שהקואופרטיבים החדשים עשויים להשתמש בשכירים – אך בדרך־כלל מבדיל השימוש בעבודה שכירה בין שני הדגמים.

בחקלאות, בתעשיה, במלאכה ובקהיליה

במגזר החקלאי אנו מוצאים אחדות

מהצורות האופייניות ביותר לקואופרצ־יה החדשה. אם לסווגן על־פי רמת האינטגרציה, נמצא בקצה האחד את חוג המכונות ובקצה השני את החווה הקבוצתית. בחוג המכונה יש בעלות משותפת של החברים על מכונה או מכונות; והחברים־בעלים יכולים לשתף פעולה גם בהפעלתה. בחווה הקבוצתית שייכים כל אמצעי הייצור (למעט הקרקע) לקואופרטיב. בין שני קצוות אלה נמצא שותפויות להשקיה, הכשרת קרע וגידולים חקלאיים שונים. בנורווג־יה הצורה הפופולרית ביותר של פעילות קבוצתית הוא מרעה הקיץ המשותף, הכולל סככת רפת. 6% מבעלי רפתות החלב לוקחים חלק באחת מ־400 רפתות הקיץ המשותפות.

מקרב התעשיות הייצרניות אפשר להביא רק דוגמה אחת: בית־חרושת קואופרטיבי לריהוט. אולם במשך השנ־תיים האחרונות עברה שורה של פירמות לידי הפועלים בעטיין של בעיות כלכליות. המניע הראשי הוא שמירה על מקומות עבודה. קואופרטי־בים ״בתר־משבריים״ אלה חדשים מכדי להפיק מהם לקחים כלליים.

צורות שיתוף חדשות נפוצות במי־דה רבה יותר בקרב בעלי מלאכה, בעלי מקצועות תעשייתיים עצמאיים ועובדי בריאות. במקצועות ״חופשיים״ אלה גובר העניין בכינון מפעלים קואופרטי־ביים. מקורם עוד במסורת של צוותי נגרים וקולקטיבים של אומנים; ורבים ביניהם אינם רשומים בתור קואופרטי־בים. עם זאת, מספרם הולך וגדל, ויש צורך בייעוץ ואולי אף במציאת דרכי ארגון פורמליות יותר.

הקואופרציה הקהילתית שהתגבשה במרוצת העשור האחרון מענינת במיו־חד. אגודות לפיתוח קהילתי וגופים דומים ניסו לגייס קהילות שלמות למען מטרה משותפת: יצירת מקומות עבודה חדשים ושיפור הסביבה. דוגמה לסוג זה של פעולה קואופרטיבית הוא ״הבית הרב־תכליתי״ שהוקם בשתי קהי־לות. משאבים מקומיים ועזרה הדדית, בצירוף הלוואות וכספי ציבור, שימשו להקמת בית הכולל פעילויות חברתיות לשעות הפנאי, יחידת ייצור ושרותים ציבוריים ופרטיים.

בעיות כלכליות ושותפות

ניתן לזהות בעיות מספר המשות־פות לכל צורות הקואופרציה החדשה: דומה, שהתוצאה הכלכלית היא בעלת חשיבות מכרעת בכל קואופרציה. הסו־לידריות בין החברים יכולה להתמודד בקשיים, אך לא לזמן ממושך וללא תקווה לשיפור. לעתים קרובות קמה הפירמה הקואופרטיבית במיוחד כדי לפתור בעיות כלכליות. כך אירע בנורווגיה בשנות ה־20, באשר הוקמו ארגונים קואופרטיביים לשיווק דגה ותוצרת חקלאית.

יצרנים זעירים יכולים במצבים שונים להוריד את העלויות על־ידי התארגנות בפירמה קואופרטיבית. אולם אם השותפים משאירים חלק מן הייצור בבעלות המקורית, תיתכן התחרות בין שתי הישויות ונוצרת סכנה של היעדר סולידריות בחלק הקואופרטיבי – מצב שעלול להיות הרסני. להלן דיאגרמה שמדגימה מצב של שותפות ייצור חלקית, וניגודי האינטרסים הנובעים ממנה.

מפעל קואופרטיבי שכל אחד משש חבריה השאיר בבעלותו הפרטית חלק מן הייצור, שונה בהיקפו בכל מקרה.

כאן אנו מוצאים שותפים שכל הייצור שלהם מתנהל במסגרת הקואופ־

רטיב – ושותפים בלתי־פעילים, שחלקם בייצור המשותף משתרע מ״שותפות רדומה״ (כאשר כל הייצור נמצא בבעלות פרטית), דרך מעורבות מזערית, עד לשותפות בכמעט כל נפח הייצור. אין צורך במחקר כדי להבין, שמצב מעין זה מוליד חילוקי דעות כלכליים ומנהליים.

בעיית כושר החיות מושפעת גם מנושא הטכנולוגיה. טכנולוגיה חדשה עשויה לחתור תחת קיומו של סוג קואופרציה אחד ולעודד את הקמתו של סוג אחר. חידושים טכנולוגיים עשויים לשמש מחסום לקואופרטיבים מסויימים, ובו בזמן להציע סיכוי חדש לאחרים. כושר ההסתגלות למצבים חדשים בשוק ובטכנולוגיה תלוי, כנראה, בטיב המנהיגות בעתות של הכרעה.

בקצה השני אנו מוצאים את הקואופרטיב המשגשג, המתפצל למפעלים פרטיים, שואפי רווח, לפי הנורמות של הסביבה הקפיטליסטית. כאן מתפקדת הקואופרציה כדרך להצבר־הון ראשוני. אנו סבורים שראוי למצוא דרכים כדי לטפל בהצבר זה במסגרת הקואופרטיבית ובלי להפוך קואופרטיב מצליח לעסק פרטי.

בעיות ארגוניות וקונפליקטים

הדור הראשון של מנהיגי הקואופרטיבים מצטיין בדרך כלל ברוח לוחמת ובמסירות. אם אותה רוח שוררת גם בקרב החברים, היא תורמת תרומה חשובה לכושר צמיחתו של המפעל המשותף. ואולם לטווח הארוך חייבים להכשיר ״קאדרים״ ולגייס חברים חדשים. התמסדות השיגרה בקואופרטיבים גורמת לעתים קרובות מדי לניוון הרוח הקואופרטיבית. האם הכרחי שכל דור יכונן קואופרציה חדשה, כדי שיוכל לראות בה נכס משלו, שהוא עצמו שולט בו ?

בעצמנו הצגנו היפותזה של ניוון הקואופרציה הטוענת, כי לטווח הארוך פעילות החברים והדמוקרטיה בארגון הקואופרטיבי נוטות להתנוון. הסיבות עלולות להיות כדלקמן:

- כל עוד התוצאה הכלכלית היא משביעת רצון, החברית אינם רואים צורך להתערב בקבלת ההחלטות.
- ביורוקרטיה שהולכת וגדלה ו/או אוליגרכיה שלטת מטפלות בכל ההחלטות החשובות; לא נותרים אתגרים לפעילות יזומה מצד החברים.
- הפעילות הקואופרטיבית מתפתחת בעקומה עולה ויורדת באורח ״טבעי״, משום שהאנשים פעילים יותר שעה שהם מקימים מפעל משותף. לאחר מכן הם משאירים את ניהול המפעל לבעלי מקצוע או למספר מנהיגים ומתערבים רק בעיתות משבר.

אין בדעתנו לבחור בין טענות אלו. ממילא יש לסווגן גם על־פי סוגו, גודלו וגילו של מפעל קואופרטיבי. אולם אנו סבורים שמתפקידה של תיאוריה קואופרטיבית להסביר לפחות חלקית את היעדר ההשתתפות הפעילה שאנו שומעים עליו. מן הדין לבדוק אם צורות הקואופרציה החדשות שונות באופן משמעותי מן הישנות בענין זה.

בין הקריטריונים לבחירת חברים לקואופרטיב חדש, אנו מוצאים לעתים קרובות מקרים של ידידות קודמת ושכנות טובה. כאשר שאר התנאים שווים, בני קבוצת גיל אחת עשויים לשתף פעולה בקלות יתרה. במקרה של קואופרציה חקלאית, סביר ביותר שיצטרפו אליה איכרים זעירים ובינוניים. לעובדות אלו יש, כנראה, הסבר זהה: חברי קואופרטיב משתדלים למנוע סכסוכים על־ידי בחירת שותפים שאינם שונים מדי מהם עצמם.

בעיות פוליטיות

דומה שבמסגרת כלכלת שוק כגון זו שלנו, אין לצורות הקואופרציה

החדשות סיכוי ליציבות ללא תיכה של שדולה פוליטית אחת לפחות. ללא נציגות חזקה בתוך הביורוקטיה או ללא תנועה פוליטית חזקה, שיגנו על האינטרסים שלהם, ייתקלו הקואופר־טיבים בקשיים חמורים. הסתמכות על השוק בלבד, כאשר זה נתון להתערבות פוליטית חזקה, אינה בטוחה ואולי אף אינה אפשרית.

אלא שראינו, כי יש תומכים ואפוט־רופסים לצורות הקואופרציה השונות. הסיכוי שצורות חדשות "תאומצנה" על־ידי מישהו, תלוי בגורמים הבאים:

- מספר השותפים.
- מספר בעלי ההשפעה הפוליטית ביניהם.
- רמת הארגון של הקואופרטיב במישור מקומי וארצי.
- כושר המשיכה לגבי האידיאולוגיה של קבוצה פוליטת חזקה.
- הנסיבות הפוליטיות הייחודיות במועד הנתון.

אשר לגורם האחרון, אנו סבורים שהמצב הנוכחי בנורווגיה חיובי ביחס לצורות אחדות של קואופרציה חדשה. הממשלה מעודדת ותומכת ביוזמה עצמית של קבוצות מקומיות. האבטלה מתפשטת; פעילויות חדשות – כלכליות או כלכליות־למחצה – יתקבלו באהדה על־ידי המשרדים המופקדים על ענייני העבודה. והשתתפותה של מפלגת המרכז בקואליציה הנוכחית תנטרל את עיקר הסתייגותם של השמרנים מהקואופרצ־יה. אך יתכן, שתהיה בעיה לגבי הקו־אופרטיבים של פועלים. הרעיון שפוע־לים יקבלו את השליטה על מפעל היא כה מנוגדת לאידיאולוגיה השמרנית והליברלית, עד שלממשלה בהנהגה שמרנית יהיה קשה מאד להשלים עם הדבר.

המדיניות הממשלתית משפיעה על כושר צמיחתם של קואופרטיבים בכמה דרכים. כבר הזכרנו התערבות ישירה במערכת השוק. גם המיסוי חשוב, ועתה רב יותר הסיכוי לשינויים במדיניות המיסוי בנורווגיה. על הקואופרטיבים המסורתיים מאיים ביטול חלקי של זכויות הפטור שלהם, וגם הקואופרציה החדשה עלולה להיפגע מכך. מערכת המיסוי, כמוה כתחיקה מתאימה, משמ־שת מכשיר חשוב ביותר ליישום מדי־ניות המעודדת קואופרציה ציבורית. מיסוי כבד, לעומת זאת, יביא לריבוי הקואופרטיבים הבלתי־רשמיים, שהם ממילא פגיעים מאד.

אולם קואופרטיבים רבים אינם מוכרים ואינם זוכים לתמיכה מזום צד. אנו סבורים, שחוגים פוליטיים אינם מייחסים להם את החשיבות הדרושה. ההכרה בהם תלויה במידה רבה בכושרם הארגוני של הקואופרטיבים וביכולת להשמיע את קולם בגופים ממלכתיים ובמו"מ קיבוצי. בכלכלת שוק מווסתת, כמו זו שלנו, קשה לקבוצות חלשות ובלתי־מאורגנות להגיע אל שולחן המו"מ. כי המדיניות הכלכלית נקבעת בעיקר על־ידי שדולות חזקות של אינטרסים ומנגנון ממשלתי תואם. כל עוד תישאר תנועת הקואופרציה החדשה מפוזרת, בלתי־ידועה וללא נציגות שתדבר בשמה, תימשך אי־ההתערבות הנוכחית. היינו רוצים לראות מדיניות ממשלתית עקרונית יותר ביחס לצורות הקואופרציה החד־שות, בתחומים המוכרים מבחינת תרומתן לפיתוח האזורי והארצי. **כדי להגיע ליעד זה, על הקואופרטיבים החדשים להתארגן בתור קבוצות־אינ־טרסים; כן הם זקוקים לארגון־גג, שירכז את ייצוג האינטרסים המשותפים לכולם בפני המדינה.**

רבים מאנשי הקואופרציה שלנו הם בעלי כושר ארגוני, ואנו מאמינים שהארגונים הדרושים יקומו כאשר שעתם תגיע. החוות הקבוצתיות למשל, הקימו להן ארגון ב־1977, כאשר נטלו מהן חלק מן הסובסידיות שקיבלו בתור חקלאים פרטיים. אבל יש צורך לחזק את מודעות הפוליטיקאים בנושאים אלה. בקרב קובעי המדיניות יש כנראה

מחסור ברעיונות חדשים למלחמה באבטלה, דווקא עכשיו. יתכן שזהו מצב נוח להתקרבות של כמה קבוצות פולי־טיות לקואופרציה החדשה.

האתגרים לקואופרציה המסורתית

עד עתה הקדישה הקואופרציה המסורתית אך מעט מאד תשומת־לב לצורות החדשות. הם מתנהגים, כאילו ההיסטוריה הקואופרטיבית מסתיימת איתם: כחוליה אחרונה בשרשרת ההת־פתחות, אין הם מצפים עוד לתמורות. הם עסוקים מדי במיזוגים ובשינויים ארגוניים משלהם מכדי לשים־לב לחלוצים החדשים.

לדעתנו, צורות הקואופרציה החד־שות מייצגות את הגל הקואופרטיבי השלישי בארצנו. הגל הראשון התחיל במחצית השניה של המאה ה־19, עם קואופרטיבים לעיבוד ושיווק של מזון מחד, וקואופרטיבים של צרכנים מאידך. הגל השני בא בשנות ה־20 וה־30, כאשר קואופרטיבים ראשוניים אלה הקימו ארגוני־גג חזקים, שפתחו במו"מ עם השלטונות למען פיקוח על השווקים, מימון הייצוא בעת שהמחירים ירדו, ואמצעים נוספים שהיה בהם כדי להגן על היצרנים הזעירים, חברי הקואופר־טיבים. ארגוני־גג אלה הקימו גם מפעלים בבעלותם, ולא בבעלות קואופ־רטיבים בודדים.

בעוד שגל הקואופרציה הראשון עלה מן השורות, מהתארגנות בסיסית בשטח, היתה הופעת הגל השני אירוע מקרו־פוליטי טיפוסי: מפלגות פוליטיות שעמדו בקשר הדוק עם התנועה הקו־אופרטיבית מילאו כאן תפקיד חשוב (מפלגת האיכרים, מפלגת העבודה, הליברלים). מפלגות אלו ראו בקואופ־רציה מוסד חשוב לגבי מדיניותן הכלכ־לית. זו הסיבה, למשל, שמפלגת העבודה ראתה באגודות הבניה הקואופרטיביות מרכיב חשוב במדיניות השיכון שלה אחרי מלחמת העולם השניה.

אפשר לומר, שהגל השלישי של קואופרציה, שאנו עדים לו בעשו־רים האחרונים, נישא שוב על־ידי תנועה מלמטה, מן השטח עצמו. אולם, כאמור, בחברה קפיט־ליסטית מורכבת כזו שלנו קשה מאד להישרד ללא תמי־כה כלכלית או פוליטית. אנו סבורים, שהתנועה הקוא־פרטיבית המסורתית יכולה למלא תפקיד חשוב בנו־שא זה. ראשית היא

"החלטות מעל לראשיכם", פלקט למען שיתוף עובדים, גרמניה.

יכולה להציע תמיכה כספית ומינהלית לצורות קואופרציה חדשות המתחילות להתארגן. כאשר מספר החברים־בכוח הוא קטן והם מפוזרים על־פני כל הארץ, קשה להקים ארגונים כאלה ודרוש לכך זמן רב. המנגנון המשומן היטב של הקואופרציה המסורתית יכול היה להציע תמיכה מעשית רבה. אלא שעליהם להיזהר מתפיסת עמדות שלי־טה. הקואופרציה המסורתית היתה יכולה להציע גם תמיכה פוליטית למען הכרה רשמית בארגונים החדשים. באמ־צעות קשריה המבוססים עם הממשלה יכולה התנועה הקואופרטיבית לקדם את האינטרסים של הקואופרציה החדשה. עד כה זה לא היה כך – אך אין לדעתנו מכשול רציני לשיתוף פעולה בללי יותר בין ארגונים אלה.

לבסוף, אנו סבורים שגל הקואופ־רציה השלישי מסוגל להעניק לתנועה הקואופרטיבית הממוסדת יותר ביטחון עצמי ומודעות למשמעותה ההיסטורית. בכלכלה משתנה אין ערובות לחיי נצח. אפילו בין המפעלים הקואופרטיביים הגדולים ביותר בנורווגיה היו שסבלו בשנים האחרונות מנסיגות חמורות. תוצאה אפשרית ממצב זה היא מדיניות שמרנית מאד ופסימית בתוך התנועה הקואופרטיבית עצמה. התוצאה החיצו־נית האפשרית עלולה להיות אי־אמון בקואופרציה כדגם לארגון הפעילות הכלכלית. לעומת זאת, אם תצליח התנועה הקואופרטיבית לקלוט בקרבה את צורות הקואופרציה החדשות, ואף תתמוך בצמיחתן, ישתפר מעמדה של האידיאולוגיה הקואופרטיבית. נראה לנו שיותר בטחון עצמי ומספר גדל והולך של חברים יקלו על התנועה הקואופרטיבית להגן על מעמדה החיובי בחברה.

3. פולין

מאת תדאוש קוואלאק

לאור ההתענינות הגוברת בארצות המערב בצורות שונות של קואופרטי־בים תעשייתיים של פועלים, נשאלת השאלה אם ''הגל החדש'' של הקמת קואופרטיבים מסוג זה עשוי להפוך תופעת קבע.

''הגל החדש'' של קואופרטיבים תעשייתיים הופיע באותו הזמן באנג־ליה, בצרפת, באיטליה ובארצות סקנ־דינוויה באמצע שנות ה־70. שתי סיבות עיקריות, שונות באופיין, להופ־עת אותו ''גל חדש''. שתיהן מצביעות על כך, שהקואופרטיבים הם ''ילדי־עוני'', אם תופשים את מושג העוני באורח דיאלקטי. החברה המערבית זקוקה בדחיפות להזדמנויות תעסוקה חדשות – ויחד איתן ליוזמות שיבטיחו איכות־חיים משופרת על־ידי יצירת תנאים, שבהם העבודה והאדם יזכו לכבוד הראוי להם.

מבחינה תיאורטית נראה, שבקו־אופרטיב העובדים, המוכר באירופה מאמצע המאה ה־19, גלום פוטנציאל לפתרון בעיות רבות המטרידות חברות מודרניות. אפשר ליצור הזדמנויות תעסוקה חדשות על־ידי שילוב האמצ־עים המפוזרים שבידי האוכלוסיה – משאבים כספיים ואנושיים. הם מסוג־לים ליצור או לפתח תשתית מקומית על־ידי התבססות על חומרי גלם מקומיים, משאבים אנושיים מקומיים ושווקים מקומיים; בדרך זו יוכלו לתרום לפתרון בעיות התעסוקה, לצמי־חה כלכלית ולפיתוח המיומנויות של האוכלוסיה. אופיים הדמוקרטי של הקואופרטיבים מקדם יחסי אנוש משו־פרים; והם תורמים להחלפת מערכות תעשיה מושתתות על ניצול וחסות, במערכת ניהול עצמי של קבוצות ופועלים השולטים במפעליהם לטובת עצמם.

אך אם כן, מדוע מהוות יוזמות קואופרטיביות רק 1% מכלל הייצור

במשקים הלאומיים? הספרות העוסקת בנושא מצביעה על מספר גורמים לכשלון הרעיון של קואופרטיב הפועלים. בין הגורמים הכלכליים אנו מוצאים את המחסור בהון הדרוש להקמתו ולתפעולו של מפעל תעשייתי מודרני, שיהיה מסוגל להתחרות בשוק. חוסר המקצוענות של חברים ומנהלים בקואופרטיבים הוליד בורות ביחס לאפשרויות השוק והעדר גמישות בקבלת החלטות מסחריות וטכנולוגיות. ולבסוף, הקואופרטיבים לא הצליחו להתחרות במערכת שוק הנשלטת על ידי פירמות פרטיות.

מוזכרים גם מכשולים בעלי אופי שונה – אך יש מי שמבטלים אותם בלהט. טוענים שקואופרטיבים פועליים אינם יכולים להצליח במשק קפיטליסטי, בגלל הניגוד בין שתי מערכות אידיאולוגיות: מערכת התחרות החפשית (קרי – קונפליקט קבוע בין בני־אדם למפעלים), ומערכת של שיתוף פעולה בין האנשים. עקרון היסוד של הכלכלה הקפיטליסטית – מקסימליזציה של הרווח המופק על־ידי תפקודו של השוק – יוצר תנאים מכשילים עבור קואופרטיבים המבוססים על עקרון ההיענות לצרכים הכלכליים והחברתיים של חבריהם. כן קיים ניגוד מבני בתוך הקואופרטיבים: החברים הם מקבלי ההחלטות – והם גם המבצעים אותן; האינטרסים שלהם כמעבידים אינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים שלהם כמועסקים.

קואופרטיבים פועליים אינם יכולים לשנות לא את השיטה הקפיטליסטית ולא את השיטה של סוציאליזם אמיתי. אבל יש בהם כדי לסייע לפתרון של חלק מבעיות המשבר הכלכלי והחברתי הקיים בימינו. ואם כן, מן הדין ליצור תנאים נוחים להקמת קואופרטיבים פועליים ולפיתוחם. התנאים הדרושים להגברת פיתוח הקואופרטיבים מתחלקים לשני סוגים: חיצוניים, הווה אומר, התנאים התלויים בהתנהגות מוסדות שמחוץ לקואופרטיב; ופנימיים – התנאים שמילויים תלוי בהתנהגות חברי הקואופרטיב עצמם.

הגורם המכריע ביותר בנושא זה הוא יחס המדינה לקואופרטיבים. מצד אחד ניצבת המדינה המודרנית, המנסה ליטול על עצמה את פתרון בעיותיה העיקריות של החברה; מצד שני ישנם הקואופרטיבים המוכנים ומסוגלים, לפחות בתיאוריה, לסייע בפתרון בעיות כגון אבטלה וניכור של עובדים. זו הזדמנות פז ל"גל החדש" ולרעיון הקואופרציה כשלעצמו. המדינה יכולה לכונן מסגרת משפטית נאותה שתקדם את ההתפתחות של "יוזמה חברתית" מסוג זה – ואין פירוש הדבר, שצריך להרע את התנאים בעבור סוגים אחרים של יוזמה כלכלית.

כדי שמשמעותם של הקואופרטיבים הפועליים תחרוג מתחום הניסוי החברתי, יש הכרח ברשת של ארגונים קואופרטיביים ברמה השניה והשלישית. העוצמה של ארגונים אלה צריכה להיות מבוססת על החלטותיהם החופשיות של הקואופרטיבים הבסיסיים, ועליהם למצוא דרכים לסייע לקואופרטיבים הבסיסיים, במקום לנסות לשלוט בהם. מתפקידם ליצור את התנאים שיאפשרו לקואופרטיב הבסיסי ליהנות מהעדפה בתחומים שונים: מימון, אספקה ושיווק, הכשרת כוח־אדם, שרותים קהילתיים.

ראוי להפעיל תכניות מחקר וחינוך בקנה־מידה גדול בהרבה מן הקיים עתה. כל החברה, ובפרט מקבלי ההחלטות בכל רמות המינהל הממלכתי, חייבים לדעת יותר על הקואופרטיבים ועל האפשרויות הגלומות בהם. יש להגביר את ההכשרה המקצועית של חברי הקואופרטיבים; יש להדגיש במיוחד את הכשרתם של מנהלים בכל רמות הניהול. יש להרחיב את המחקר, כולל השוואות בינלאומיות, בעזרת ארגונים בינלאומיים, ומרכזים אקדמיים ומוסדות מחקר לאומיים.

(המשך בעמ' 56)

אנתוני רייט

HISTORY TODAY

מאה שנות פביאניזם

(1884 - 1984)

האגודה הפביאנית חוגגת מאה שנות קיום - ויובלות מעלים הרהורי סיכום. במקרה של יובל הפביאנים, מה שראוי לציון היא העובדה, שהוא מתקיים בכלל. מכל הקבוצות שצצו ועלו בהתחדשות הסוציאליסטית בשנות השמונים של המאה הקודמת - כגון הפדרציה הסוציאל־דמוקרטית והליגה הסוציאליסטית - רק האגודה הפביא־נית נותרה בחיים. בראשיתה לא נראה היה, שתאריך ימים עד כדי כך. סביר היה להניח את ההיפך. הנה, בראשית 1884 התפלג קומץ אנשים אחד מקומץ אחר (באגודה ששמה היה "אחוות החיים החדשים"), מפני שהעדיפו שיקום חברתי על־פני רפורמה מוסרית;

מתוך History Today, כתב־עת להיסטור־יה לונדון, מאי 1984, כרך 34.

וכאשר אימצו להם את שמו של גנראל רומי יחד עם סיסמה בעלת צליל לטיני על הצורך להמתין "לשעת הכושר כדי להכות מכה ניצחת", נדמה היה, כי מה שנולד לא היתה אלא עוד הערת־שוליים היסטורית זעירה.

בזכרון אחד מחבריה היתה האגו־דה הפביאנית הצעירה "עסק מטופש":

"היה שם פועל מזדקן אחד. היו שני חוקרי פרה־פסיכולוגיה; היו שם גם אנרכיסטים, שלא הסכימו לשמוע על כל דבר פרלמנטרי. השתתפו גם מספר עלמות צעירות שחיפשו חתן, והסתלקו אחרי שהצליחו בכך. היתה אשתו של בלאנד, אדית נסביט - מושכת מאוד וכותבת שירים לשבועון "וויקלי דספאטש" תמורת עשרה וחצי שילינג לשבוע: היא היתה מעוררת מהומה בכל התכנסות, כי היתה מתפרצת ומתחזה למתעלפת. לימים התפרסמה כמחברת סיפורי אגדות.

(המשך מעמ' 55)

במישור הפנימי נראה שהבעיות העיקריות הן חינוכיות וכלכליות. ניהול ברמה מקצועית גבוהה ומודעות קואופ־רטיבית חזקה בקרב החברים הם תנאי מוקדם להצלחה. על־מנת להגביר את הפריון יש ליצור מערכת מוטיווציות בריאה: פרמיות על הצטיינות בעבודה, מסלולי קידום במסגרת הקואופרטיב, אפשרויות להכשרה מקצועית נוספת. יש משקל רב ליחסי אנוש טובים, שמהווים מרכיב חשוב באינטגרציה פנים־קבוצתית. בעיית המפתח בכל קואופרטיב פועלי הוא השילוב של דמוקרטיה בניהול עם יעילות כלכלית. כאן חשוב לפתח דרכים שונות לשיתוף ישיר של החברים בתהליך קבלת ההחלטות.

ולבסוף, ברגע הקמתו של קואופ־רטיב, וגם לאחר מכן, חשוב להגדיר ולנתח את מטרותיו במלואן. כהצעה מעשית ביותר, לפחות בהתחלה, נראים מפעלים קטנים ובינוניים, בעלי קשרים מקומיים והמעוררים ענין הן אצל הלשטונות והן באגודות מקומיות שונות.

כתב זאת, כמובן, ברנארד שאו. כאן יש לנו לפחות רמז למקור הצלחתה של האגודה ולאורך ימיה: האגודה הפבי־אנית, שזה עתה נוסדה, נבדלה מאין־סוף קבוצות אחרות, שקישטו את הנוף של שנות ה־80' ועסקו כולן בבעיות חברתיות ופילוסופיות, ברמה האינטלק־טואלית של חבריה הראשונים. אחדים מהם, אף שלא התפרסמו עדיין באותם הימים, היו דמויות כברנארד שאו (אז עיתונאי מתחיל) וסידני ווב (פקיד במשרד המושבות). הם היו עתידים להטביע את חותמם על דור שלם. יחד עם גראהם וואלאס וסידני אוליביה, הם היו ל"ארבעת הגדולים" הפביא־ניים, אשר במרוצת שנות ה־80' העניקו לאגודה בהדרגה לכידות אינטלקטוא־לית.

אף שהאגודה הפביאנית נוסדה ב־1984, הרי "הפביאניזם" כתורה נולד מאוחר יותר. הוא התגבש תוך כדי הוויכוחים והבירורים במחצית השניה של אותו העשור, כאשר במרכזם השותפות של ברנארד שאו עם סידניי ווב ("השותפות" המפורסמת יותר בין ווב לביאטריס פוטר היתה עוד עתידה לבוא). ביטויה המגובש הראשון של שותפות זו מצוי ב"מסות הפביאניות" מ־1889, שהתבס־סו על סדרת הרצאות מן החורף שלפני־כן. פרסומו של הספר קבע את זהותו של הסוציאליזם הפביאני והעלה את קרנה של האגודה. שעה שהופיעו המסות, לא מנו הפביאנים אפילו מאה חברים. התיאור הטוב ביותר של אותם ימי בראשית בא מפיו של שאו בהרצאתו: "האגודה הפביאנית – מה היא עשתה, וכיצד עשתה זאת". ההרצאה הושמעה בפני הנציגים הפביאניים מערי השדה, ב־1892, בעיצומה של הגיאות הפביא־נית הראשונה. חיבורו של שאו יצא לאור בשם "האגודה הפביאנית – ראשית תולדותיה", ופורסם לאחרונה מחדש.

אמונה בבוחן של עובדות

הפביאניזם ביטא בעת ובעונה אחת סגנון, אסטרטגיה ודוקטרינה. הסגנון היה של אליטה אינטלקטואלית, אלא שהיתה זאת אליטה שלא התייחסה אל עצמה ברצינות יתרה. שאו עצמו מספר, כיצד עמד להצטרף לפדרציה הסוציאל־דמוקרטית אך החליט ללכת לאגודה הפביאנית – לא מתוך שיקולים פולי־טיים או עקרוניים, אלא "רק מתוך תחושה, כי הפביאנים ולא הפדרציה ימשכו אנשים בעלי נטיות ותכונות אינטלקטואליות כשלי, אשר הבשילו באותם הימים לקראת המלאכה שלפני־נו". לא קשה להבין מדוע נראו הפביא־נים בעיני עצמם – ובעיני מבקריהם הסוציאליסטיים – כ"חומר המעולה" בתנועה הסוציאליסטית. הם לא היו אליטה אינטלקטואלית בלבד, אלא סיפקו גם מנהיגות נמרצת בוויכוחים שבתוך התנועה; הם היו סובלניים עד כדי קיצוניות להשקפות שונות, וטרחו להתגבר על כל מחלוקת בדרך של פיוס ופשרה. הסגנון הפביאני השתקף במעשיה של האגודה – למשל, פרסומים עברו את הביקורת המוקדמת של כלל החברים וחברים חדשים התקבלו רק אחרי בדיקה מדוקדקת. אותו סגנון מסביר אולי במידה מסויימת את כושר הישרדותה של האגודה.

האסטרטגיה של הפביאנים שיקפה את סגנונם ונגזרה מן הדוקטרינה שלהם. התורה הפביאנית עסקה בחינוך ובהפצת רעיונות. באמצעות "קונטר־סים" ואספות שאפו הפביאנים הראשו־נים לחנך הן את עצמם והן את הציבור סביבם, ולהקנות לקח פוליטי משכנע, כשהם מצויידים בפרסום משלהם, "עוב־דות לסוציאליסטים". הנושאים הקיפו את הכל – מ"חוק העניים" ועד למשח־טות העירוניות. הפביאנים האמינו בעובדות – בצורך בהשגתן, כמו גם בתועלת שבהפצתן. חוליים חברתיים היו לדידם תוצאה של בורות לגבי סיבותיהם ובאשר לאמצעים לריפוי. התקדמותה של הדמוקרטיה יצרה את התנאים המוקדמים לרפורמה; תפקידם של הפביאנים לא היה, איפוא, לגייס תנועת־המונים, אלא לשמש טכנאים של רפורמה. הפביאניים התייחסו מראש

בקרירות לרעיון של מפלגת פועלים נפרדת; ולכן פתחו במסע־צלב חסר־לאות, כדי לחדור לכל רמות המנגנון השלטוני - מהנהלות בתי־הספר עד לקבינט, ובייחוד לשלטון המקומי, כגון המועצה (החדשה) של מחוז לונדון.

על־פי תיאורו של שאו היו אלו שנים של "נדנוד בוועדות קטנות, זחלניות, משלחות זעירות ומגוחכות לכנסים של שלושת החייטים ברחוב טוליי".

הפביאנים, כמו המארכסיסטים, האמינו שההיסטוריה לצידם. תורתם היתה תורת הקולקטיביזם; הם רשמו את נצחונות העבר שלו, בהתקדמותו העיקשת נגד מבצרי האינדיווידואליזם, וצפו את נצחונו הסופי. בתרמותו ל"מסות פביאניות" הקדיש סידני ווב כמה עמודים מאולצים למדי לרשימה של דרכי התערבות ופיקוח ציבוריים, המעידים על "תנופת המגמות החברתיות שאין לעצרה". אך שלא כמו המארכסיטים האמינו הפביאנים, שלפחות באנגליה, התהליך יתקדם באמצעות רפורמות הדרגתיות בחזית רחבה, ולא על־ידי פעולה מעמדית מהפכנית. לדברי שאו, הם היו "שומרי חוקה תקיפים", ונראה, כי עמדתם השפיעה גם על המארכסיסט "הרוויזיוניסט" ברנשטיין,

קריקטורה מימי הפביאנים הראשונים: ברנרד שאו נואם - מצד ימין: הזוג ווב.

בימי גלותו בלונדון; רוזה לוקסמבורג תקפה אותו לאחר־מכן, על שהוא רואה את העולם "דרך משקפיים אנגליות". הפביאנים גם לא ראו את עצמם נחותים ממארכס בשטח התיאורטי; תורת "עודף הערך" היתה לקויה לדעתם, לעומת התיאוריה שלהם על "הרנטה הכלכלית". אכן, אדוארד פיז, ראשון ההיסטוריונים הרשמיים של הפביאניזם טען, שאחד מהישגיו המכריעים היה, כי "שבר את קסם המארכסיזם באנגליה".

להפוך את הסוציאליזם ל"מכובד"

עד כאן שרטוט קצר של הפביאניזם "הקלאסי", כפי שהתפתח בשנות השמונים והתשעים. לא כאן המקום לנסות ולהציג את המשך תולדותיה של האגודה הפביאנית, בעיקר מפני שהמשך פעולתה (ומעשיהם של הפביאנים כפרטים) התמזג במידה רבה בתולדות תנועת הלייבור. כמובן היתה לאגודה גם היסטוריה פנימית משלה - כמו במקרה של עזיבתו הסוערת של ה.ג'. וולס בעשור הראשון של המאה הזאת, בטענה ש"האגודה אינה חורגת מעבר לקילוח דק של פעילותה שלה"; וכך גם הקרב המתמשך בין המשמרת הפביאנית הוותיקה ל"סוציאליסטים־של־הגילדות" האנטי־קולקטיביסטיים, בעשור השני של המאה.

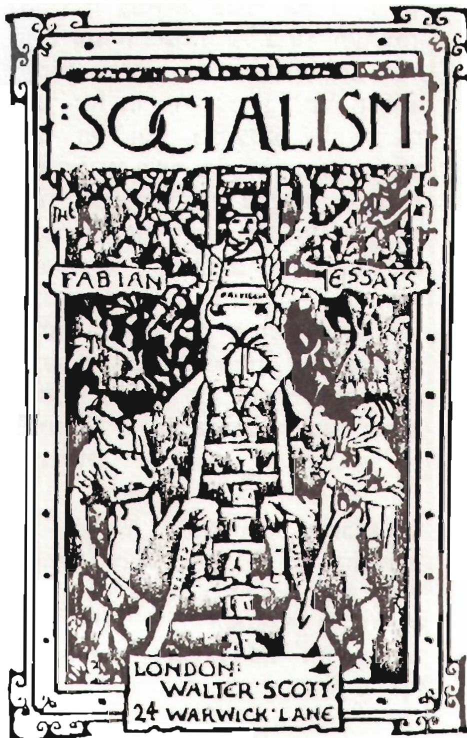
לעתים נראה היה שקיומה של האגודה נתון בסכנה; כך בעיתות של חוסר־מעש, כמו בין שתי מלחמות העולם; כך גם בשעת טלטלה מן החוץ, כפי שקרה לאחרונה עם עריקת "הסוציאל־דמוקרטים" ממפלגת הלייבור, וביניהם שני מזכ"לים לשעבר של האגודה הפביאנית. אף על פי כן, האגודה החזיקה מעמד - וזאת במידה רבה זכותו של ג'. ד. ה. קול(1), ששיקם אותה ב־1939, תוך הישענות על "משרד המחקר הפביאני החדש" שלו. הוא התבסס על "תקנת ההתבטלות העצמית", שאסרה על האגודה להביע דעה קולקטיבית בענייני מדיניות, מעבר

למחויבות כללית לסוציאליזם ולמפלגת הלייבור. האגודה היתה אמורה לחקור, לדון ולפרסם בלבד; כך היא ביצרה לעצמה עמדה מיוחדת במינה, מעל למלחמת הסיעות, ומצאה דרך להמשך קיומה.

אלא שכמובן, האגודה לא עסקה בהישרדות בלבד. היא משכה אל שורותיה את התיאו. טיקנים הראשיים של הסוציאליזם הבריטי – מן הדור הראשון (שאו, ווב, וולס), הדור שלאחריהם (טאוניי, קול, לאסקי) ועד הדור שלאחר מלחמת העולם השניה (טיטמוס, קרוסלנד וטאונסאנד). בראשית דרכה הצליחה האגודה להפוך את הסוציאליזם ל"מכובד", אפילו אופנתי – כדברי ברנארד שאו, "עד שאנגלי רגיל ומהוגן יוכל להיות באותה קלות סוציאליסט, כמו ליברל או שמרן". היא סיפקה למפלגת הלייבור טיוטות של חוקים ופעילים פביאניים בזרם מתמיד. סידניי ווב גם צייד את הלייבור ב־1918 במצע פביאני; ואותו מצע נשא פרי בממשלת אטליי של 1945, שהיתה פביאנית במהותה: רוב חברי הפרלמנט מטעם הלייבור היו פביאנים, כולל עשרה שרים ואף ראש הממשלה עצמו. גם השבועון "ניד סטייטסמן" וה"לונדון סקול אוף אקונומיקס" צמחו על קרקע האגודה הפביאנית. כאשר ב־1951 התארגנה קבוצת־בו (Bow Group) השמרנית, היא רשמה על דגלה את "המאבק נגד השפעת האגודה הפביאנית"; וכעבור עשור נוסף תיאר הסופר ריימונד וויליאמס את "העולם של ווב" שאנו חיים בו עתה.

כאן מתבקש אות אזהרה, למעשה – שני אותות. ראשית, צריך להיות ברור, כי האגודה הפביאנית שגשגה בה במידה שהשמאל שגשג (כגון בתקופת הזוהר שלה, בראשית שנות ה־90, בשנים 1914–1906, ושוב בראשית שנות ה־40). משמע, היא היתה תלויה בסביבה מסייעת. דומה שהפביאנים עצמם, כמו מבקריהם, הגזימו בהערכת השפעתה של האגודה על הסביבה.

עד כמה שההיסטוריה הבריטית במאה זו תוארה במונחים של צמיחת המדיניות הקולקטיביסטית, זכו הפביאנים (או לפחות הפביאניזם) לרוב התהילה על כך, מהיותם נושאי המגמה הקולקטיביסטית הבולטים ביותר. כאילו נתגלה "סידניי ווב היסטורי, שכולו מקשה אחת". אך הבעיה היא, שרושמים את הכל לזכות הפביאניזם ומתחמקים מראיות בעייתיות. כך מתחמקים, למשל, מן העובדה שמאבקה הגדול של ביאטריס ווב סביב "דו"ח המיעוט בוועדת חוק העניים", שחובר על־ידה, הסתיים בכשלון. מתעלמים מכך, שרבים מהשמות החשובים שסימלו את התחנות "בדרך אל 1945", לא היו שמות של פביאנים. את מה שמתואר בתור "עולמו של ווב", יהיה נכון יותר לתאר כ"עולמם של קיינס ובוורידג' "(2).

ספר המסות הראשון של הפביאנים, 1889.

לנוכח משבר השמאל

בזמנו ניסה אריק הובסבאום לח־שוף את ״המיתוס הפביאני״ ולהקצות לפביאנים תפקיד ״טפל״ בתנועה הסו־ציאליסטית – תפקיד שנבע מהשינויים בריבוד המעמדי באנגליה של שלהי התקופה הוויקטוריאנית. אין צורך בקיצוניות כזאת (אלא אם כן נבקוט במינוח מארכסיסטי), אך הדימוי ההיס־טורי המקובל של הפביאניזם אכן צריך לעבור תחת שבט הביקורת. חשוב לזכור, (כפי שטען א. מ. מק־ברייר), כי ״לא ניתן לייחס בוודאות שום התפתחות פוליטית מכרעת להשפעה הפביאנית״, לא באחרונה, מפני שעוד השפעות רבות היו פעילות בשטח. לפביאנים לא היה מעולם מונופול על ״רוח הזמן״. אולם הפביאנים גם לא היו אותם ביורוקרטים ריכוזיים, כפי שנוהגים לתארם. שהרי במקורם הדגי־שו ביותר את ההיבט המוניציפאלי – ואילו התורה הפביאנית המאוחרת יותר (הכרוכה במיוחד בשמו של ג׳. ד. ה. קול) עמדה בתוקף על ביזור העוצמה. היסטוריונים בני־זמננו עיקמו עוד יותר את הדימוי המקובל של הפביא־ניזם הקלאסי: כך נטען, למשל, כי הפביאניזם שמר על מימד מוסרי חשוב בתוך תפישתו הקולקטיביסטית. אפילו התפישה הזעיר־בורגנית הידועה של הפביאנים הראשונים – התעלמותם מעניני תרבות ואמנות – גם היא זכתה לבדיקה מחודשת (זוכרים את המעשיות על משפחת ווב, שהלכה לתיאטרון רק כדי שבהפסקה תוכל להיטפל אל שר בממשלה, בענין חוק העניים?).

ולבסוף, היכן עומד הפביאניזם בשנת המאה הזאת לקיום התנועה? בשנים האחרונות נדחקה התורה הפבי־אנית אל המדבר הפוליטי. מן ההיבט התיאורטי היא נלחצת בין הניאו־מארכסיזם לבין הימין החדש. מן ההיבט הכלכלי, תורתה בדבר החלוקה מחדש של ההון וההכנסה שקעה בבוץ עם העמקת המשבר הכלכלי. מן ההיבט הפוליטי, המנגנון הפביאני של מדינת הרווחה והתכנון הכלכלי מותקף ללא הרף. מן ההיבט הסוציולוגי, סבלה הברית המסורתית בין אינטלקטואלים, בעלי מקצועות חופשיים ומפלגת הליי־בור מקיטוע מכאיב. השמאל הבריטי ניצב בשנות ה־80 של המאה הזאת בפני מטלה של שיקום פוליטי ורוחני, שיש בו אתגר גדול כמעט כמו בתהליך הקמתו לפני מאה שנה. נותר עוד לראות, אם התורה הפביאנית תמשיך לתרום לתהליך זה בעתיד, כפי שתרמה לו בעבר.

הערות

1. היסטוריון תנועת העבודה הבריטית; ממנהיגי הסוציאליזם הבריטי, בשעתו במיוחד של ״סוציאליזם־הגילדות״.

2. ג׳ון מיינארד קיינס, מחבר ״התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף״, מייסד השיטה ״הקיינסיאנית״ בכלכלה.
לורד בוורידג׳, מחבר הדו״ח על בטחון סוציאלי בעת מלחה״ע השניה, שהניח את הייסוד למדינת הרווחה הבריטית.

ביבליוגרפיה

M. Cole (ed.), *The Webbs and Their Work* (Frederick Muller, 1949).

N. and J. Mackenzie, *The First Fabians* (Weidenfeld & Nicolson, 1977);

A. M. McBriar, *Fabian Socialism and English Politics 1884–1918* (Cambridge University Press, 1962),

W. Wolfe, *From Radicalism to Socialism: Men and Ideas in the Formation of Fabian Socialist Doctrines 1881–1889* (Yale University Press, 1975).

I. Britain, *Fabianism and Culture: A Study in British Socialism and the Arts 1884–1918* (Cambridge University Press, 1982).

New Socialist

מאת קולין ליס

סכנה לזכויות האזרח

כבר בראשית ימיה של ממשלת תאצ'ר ציפו פרשנים רבים, שמדיניותה המתגרה והמפלגת תעלה את המתחים החברתיים לרמה כזאת, שאפשר יהיה לבלום אותם רק באמצעים סמכותיים. כמה אירועים בעת האחרונה מצדיקים את התחזיות הללו; לאירועים אחרים, הנמשכים כבר מספר שנים, מתווספת משמעות חדשה: האזנת סתר לטלפון, פתיחת דברי דואר, חקירת עברם ודעותיהם של מושבעים, הגליית אזרחים מבריטניה לאירלנד הצפונית, הרחבת סמכויות המשטרה לפי החוק למניעת טרוריזם; הכאת אסירים וטענות של עינויים; הרחבת הבילוש אחרי מקבלי ביטוח סוציאלי; פעולות פרובוקטיביות של המשטרה, מלוות בפרסום מוגזם, נגד מקרי הונאה בביטוח הסוציאלי; חימוש גובר של המשטרה. למעשה, אין לרשימה סוף. הממשלה הריאקציונית ביותר בהיסטוריה המודרנית של בריטניה, בעלת רוב מאסיבי, מחמירה במכוון את המשבר הכלכלי והחברתי, ומגיבה לאחר מכן תוך הישענות גוברת על השימוש בכוח. אולם חשוב, במיוחד לסוציאליסטים, לבחון את הנושא בחינה ביקורתית.

מתוך New Socialist, לונדון, מס. 18, יולי-אוגוסט 1984. במאמר זה הושמטו קטעים המתייחסים לנושאים בריטיים ספציפיים, שלרוב אינם ידועים לקורא הישראלי.

הראיות

ראשית כל, הראיות מקוטעות. גם עתה יש מגמות מנוגדות, כגון החלטות "בית־הדין האירופי לזכויות האדם", השוללות את זכותם של בתי־הספר להשתמש בעונש גופני, ואת זכותן של ממשלות להגביל את הדואר של אסירים - וכן ההחלטה המוצעת, הדורשת מן הממשלות לכונן מערכות בקרה על האזנת סתר. אצלנו ישנה הרפורמה העומדת להתבצע במערכת התלונות נגד המשטרה. סטיוארט הול ועמיתיו הראו, כי מה שכונה בשעתו "מגיפת תקיפות הרחוב" של שנות ה־70 הומצא למעשה כחלק מן המאמץ להצדיק את המסע למען "החוק והסדר".(1) היתכן ש"עליית האוטורטריות" אינה אלא תופעה דומה, שהשמאל המציא אותה? אין כאן כוונה להכחיש שגישות אוטוריטריות אכן קיימות אצל שרים, פקידי ממשלה, המשטרה, שופטים, סוהרים, עורכי עיתונים ומנהלי בתי־ספר - שלא להזכיר גם הרבה אנשים רגילים, כגון אותם 66% באוכלוסיה, הסבורים שיש להסמיך את המשטרה לעצור ברחוב כל אדם שנראה חשוד בעיניה, ולחפש בכליו, ואותם 80% ומעלה התומכים בהחזרת עונש המוות. השאלה היא, אם גישות מעין אלו, וההתנהגות מצד השלטון שהן מעודדות, נמצאות בעליה; ואם הן בעליה, האמנם יש לראות בהן חלק מתסמונת אחת ויחידה?

הואיל והמפלגה השמרנית הדגישה מאז ומתמיד את כיבוד הסמכות, והואיל וחלק מנציגיה הנוכחיים בפרלמנט תומ־כים עתה בגלוי באוטוריטריות, קל להתפש להנחה שבממשלה הנוכחית פועלת מגמה אוטוריטרית כוללת, חדשה. אלא שהנחה זו מתעלמת מכמה קשיים גלויים לעין. ראשית, בחלקו אין מגמות אלו חדשות כלל. כמעט כל אחד מן היסודות של מה שכונה "הסחף אל עבר החוק והסדר" של ממשלת תאצ'ר ב־1979 וב־1980, מקורם בהחלטות שאושרו עוד על־ידי ממשלות לייבור לפני בחירות 1979. החלטות אלו ביטאו לרוב את תשובת משרד הפנים לשינויים מבניים ארוכי־טווח בתחומי השיטור, בתי־הסוהר וכד'. שנית, מגמות דומות קיימות גם במקומות אחרים, אף בארצות שממשלותיהן שונות מאד. למשל, השיטות הנהוגות במשטרות של ארה"ב וצרפת זה זמן רב הן אוטורט־ריות יותר מכמה בחינות מן הנהוג במשטרת בריטניה היום; אותה מידת צפיפות שוררת בבתי־הסוהר בארה"ב ובקנדה; בדנמרק "הסוציאל־דמוקרטית" מופעלים כבר מזמן בלשים לגילוי מעשי מרמה בקרב מקבלי ביטוח סוציאלי. ויש דוגמאות של מגמות אוטוריטריות בביכול – למשל, חימוש המשטרה – שבהן בריטניה רק מאמצת עכשיו נוהלים שכיחים ביותר במקומות אחרים. אבל אין זו סיבה להשלים עם המתרחש בבריטניה.

לבסוף, חשוב להבהיר מה פירושה של אוטוריטריות. אנדרסקי הגדיר את הפסיכולוגיה של אוטורטריות בתור "נטיה לציות קנאי למי שמעמדו ההירכי מורם ממעדך, הכנעה וחנפ־נות ביחס לחזקים יותר באופן כללי, תוך התנשאות ויחס של בוז למי שנתון לחסדיך"; את המינהל האוטוריטרי הוא הגדיר בתור "הסתמכות על צווים מוחלטים ואיומים בעונש, וסלידה מהשימוש בהתייעצות או בשכנוע".(2) יש להניח, שבמובן זה, פולני או אפילו מערב־גרמני – שלא לדבר על אזרח צ'ילני – לא היו מאפיינים את המדינה הבריטית של 1984 כאוטוריטרית באמת. אין זאת אומרת, שאין אוטוריטריות בבריטניה, או שאין היא מתפשטת. אבל היקפה מוגבל עדיין, והיא מתרכזת ביחס למיעוטים, כגון צעירים כהי־עור, ולאזורים כמו צפון־אירלנד. בהשוואה לסטנדארטים עולמיים, האוטוריטריות הבריטית מתונה בדרך כלל, ורשמית, עדיין שוללים אותה, מלבד מקרים יוצאים מן הכלל – כמו למשל, בהתייח־סות למשמרות של כורים שובתים. כן קיים מיעוט פעיל הלוחם נגדה במרץ.

אף על פי כן, למרות כל ההסתייגר יות, משהו מתרחש – או, אולי ביתר דיוק, נדמה כי חמש מגמות נפרדות, אך מחזקות זו את זו, פועלות בשטח.

* מאבק מצד מנגנון המדינה להיש־מר מתהליך של דמוקרטיזציה, ולבטל הליכים דמוקרטיים מסוי־מים שנקבעו בעבר.

* ביורוקרטיזציה, המתחזקת על־ידי טכנולוגיית המחשבים, שהגדילה בהרבה את ה"זרוע" של המדינה וצמצמה את התפקיד של שיתוף הפעולה האזרחי.

* הניגודים, שהתגלו בקפיטליזם מאז שלהי שנות ה־60 ואשר החמירו קונפליקטים מעמדיים ואחרים – ולכן מפתים את המדינה להסתמך יותר ויותר על צווים ואיומים.

* תאצ'ריזם, שהוא עצמו תוצר ייחודי של הניגודים בקפיטליזם.

* ההשפעה המצטברת של תהליכים אלה על מה שנתפש כמתקבל על הדעת.

הכרסום בדמוקרטיה

בריטניה היתה אחת המדינות הראשונות בעלות משטר נציגותי. נסי־בות היסטוריות מובהקות הביאו לכך, שהמעמדות החדשים של תעשיינים וחרושתנים, שהתרחבו במהירות נטמעו

חברתית ופוליטית במעמד בעלי הקרק־עות הוותיק והתמזגו איתו. כך יכול היה חלק ניכר ממבנה המדינה הישן, הטרום־קפיטליסטי, להישרד. לא חל קרע מהפכני או שינוי מבנה רדיקאלי, אלא תהליך ממושך של רפורמה אורג־נית. במבנה הישן היוו בני המעמד השליט את המדינה עצמה: בתור קובעי המדיניות, ראשי הצבא וקציניו, שופ־טים בכל דרגות, ומעצבי האידיאולוגיה שלה.(3) ככל ש"מעמדות הביניים" החדשים נספגו במערכת, הותאם המב־נה שלה לייצוג האינטרסים שלהם. הצעד המכריע נעשה ב־1832, ב"חוק הרפורמה" הראשון, שהעניק זכות הצבעה לבעלי רכוש עירוניים. ברמה המוניציפלית, החלו להטיל על בני המעמדות החדשים אחריות מינהלית באמצעות מועצות והנהלות של מוסדות מקומיים שונים, וכן כחברים בוועדות שנבחרו על־ידי משלמי המיסים. המדי־נה נעשתה ייצוגית יותר לגבי בעלי הנכסים, אך לא דמוקרטית.

לכאורה, המצב השתנה לאחר 1867, עם הענקת זכות הבחירה לגברים נוספים. הבית התחתון היה מעתה כפוף לפיקוח עממי באמצעות הבחירות, אך השליטה בו עברה לידי הרשות המבצעת, באמצעות המשמעת החדשה של מנגנוני המפלגות. הממשלה נטלה לידיה את הפיקוח על לוח הזמנים הפרלמנטרי. הלחץ הדמוקרטי הוסט אל הבחירות לבית התחתון. הרשות המבצעת הפכה להיות חסונה יותר ויותר בפני פיקוח עממי, פרט למכשיר הקהה והבלתי־סדיר של בחירות. מנגנון המדינה התרחב. ועקב מערכת מינויים מעמדית בשרות המדינה ("סיוויל סרוויס") המורחב, נשארו רמות הממשלה הקוב־עות את המדיניות בידי בני המעמד הבינוני הגבוה. ראשיתו של פולחן הסודיות היא באותה התקופה.

בית הלורדים, מערכת בתי־המשפט ובתי־משפט השלום נשארו כפופים לשיטת החסות, שעל־פיה נתמנו אזר־חים למשרות ציבוריות בתהליכים סר־דיים. עם התרחבות מנגנון המדינה התפשטה גם שיטת החסות לתחומים אחרים, שבהם רצו ליצור אשליה של "ייצוגיות", אך לא נתנו ייצוג אמיתי, ובוודאי שלא עוצמה, לאזרחים פשוטים – בשלטונות הבריאות, בגופים המנה־לים של הבי.בי.סי., בתאגידים הציבו־ריים, במועצת האמנויות ובמועצת המחקר המדעי. אף לא הונהגו שום עקרונות יעילים של פיקוח ציבורי או חובת דיווח, כדוגמת חקירת מועמ־דים למשרת שופט על־ידי עמיתיהם בארה"ב, או גיוסם והכשרתם כבעלי מקצוע ציבורי בארצות אירופה אחרות; גם לא הונהגה שום צורה של משאל־עם.

אף על פי כן, הושגו כמה הישגים דמוקרטיים, ויש משמעות לעובדה, שדווקא הם הפכו לאחרונה לנושאי מאבקים. מועצות מקומיות ועירוניות בשלטון מפלגת הלייבור התבססו בהדר־גה, ובהן כוננו "מובלעות" של שיתוף אזרחי. אלא שהרפורמות בשלטון המקו־מי שהונהגו מאז 1963 נטו כולן לצמ־צום השפעתם של הבוחרים ממעמד הפועלים: על־ידי הרחבת התחומים של אזורי הבחירה ו"מהילת" ציבור הבו־חרים העירוני; בדרך הבירוקרטיזציה של המינהל בשלטון המקומי; על־ידי החלפת חברי המועצות בתפקידי ניהול ישירים בפקידים מוניציפליים בכירים, שעוצמתם הולכת וגדלה; בהידוק שליט־תו של השלטון המרכזי במשק הכספים המקומי, שהגיע לשיאו בניסוי הנוכחי לכפות תקרה על המיסוי העירוני. דוגמה אחרת הוא חוק המשטרה מ־1964, שצמצם את סמכויות ועדות המשטרה המקומיות, והפך אותן לגופים מייעצים בלבד. וחוק השיפוט הפלילי מ־1967 ביטל את עקרון "ההחלטה פה אחד" לגבי חבר המושבעים, ועצמאותו של חבר המושבעים עורער על־ידי "חקירת רקע" של המושבעים. יש הר־כחות שתמורות אלו לא חלו במקרה. האינטרסים המעמדיים המיוצגים על־ידי מועצות עירוניות והמושבעים נתפשו כ"אילוץ" להנהגת שינויים אלה.(4)

תהליך הכרסום בדמוקרטיה מבטא איפוא תזוזה לעבר האוטוריטריות הפועלת כבר זמן־מה – גם אם המשבר הנוכחי והתאצ'ריזם הם שהביאו אותה לנקודת רתיחה. שורה של מאבקים מצד המדינה ומנהיגי מפלגות שונים נגד תביעות דמוקרטיות שייכים לאותה הקטגוריה: למשל מאבק המנגנון הממ־לכתי (שהוכתר בהצלחה) **נגד** תחיקה להבטחת חופש המידע; **נגד** תחיקה יעילה להגנה על מאגרי נתונים; **נגד** שיתוף יעיל של האוכלוסיה בהחלטות על תכנון; **נגד** כינון מנגנון יעיל לתיקון עוולות שנעשו מטעם הרשות.

ביורוקרטיזציה וטכנולוגיה

מדינה לא־דמוקרטית היא בהכרח ביורוקרטית. חלק ניכר מן האוטוריטר־יות הנוכחית נובע מן ההגיון ''הטבעי'' של הביורוקרטיה, שקיבל חיזוק אדיר מהכנסת המחשוב והשואב את הלגיטי־מציה שלו מן התביעה ליעילות ולחסכון, ומכל מיני איומים־כביכול על החוק, הסדר והבטחון (בלתי מוגדרים יותר ויותר). לסוגיה זו שייכים שורה של צעדים שננקטו: הגבלת הוצאות של השלטון המקומי, כדי להגביר את הפיקוח של השלטון המרכזי; פיתוח שיטת ''השיטור המונע'', החל בהכנסת מכוניות פנדה עד ל''שיטור עד לרוויה'' של אזורים מסויימים; הפעלת מחשב משטרה ארצי, מחשב בולשת מרכזי ומחשבים ברובן של 43 המשטרות הנפרדות; הנפקת תעודות זהות מיוח־דות למקבלי ביטוח סוציאלי; מרכוז רשיונות הנהיגה.

התוצאה מכל אלה היא התעצמות רבה מאד ביכולתם של אנשי הרשות לפקח על ציבור האזרחים. עוצמה רבה נמסרת לידי אנשים המחוסנים למעשה בפני פיקוח דמוקרטי ומחובת הדיווח; הם משתמשים במאגרי מידע הכוללים יותר ויותר נתונים על הפרט, כדי לקבל החלטות המשפיעות על חייו ואפילו על זכויותיו – בלי לגלות לו על מה החלטות אלו מתבססות. כל מי שנעצר אי־פעם על־ידי המשטרה בשעת נהיגה והמתין שעה שהשוטר קרא את הנתו־נים של רשיון הנהיגה לתוך מסוף המחשב בניידת, יודע במה מדובר. אין כל ערובה לכך שמחשב המשטרה לא יאגור גם מידע בלתי־מבוסס ולא פעם שגוי, ואין ערובה בפני העברתו החופשית בתוך ואף מחוץ לרשתות המידע הממלכתיות. פיתוח הטכנולוג־יה של האזנת סתר בטלפון ובאמצעות מיקרופונים זעירים כבר הגיע לרמה שמבטלת את ערכם של המנגנונים האמורים להסדיר את השימוש בשיטות מעין אלו (ואשר ממילא חלשים ולא־דמוקרטיים).(5) למעשה, אין עוד שום מכשול המונע מן הרשות לבלוש אחרי כל פעילות שהיא תחליט לכנותה ''חתרנית'', כולל כל צורה של פעילות רדיקאלית פוליטית או של איגוד מקצועי. יש עתה פער עצום בין מה שבני־אדם רואים כחייהם הפרטיים לבין התחומים שלגביהם המדינה יכולה לחקור בחשאי ולרשום נתונים – ולעתים קרובות אכן עושה זאת.

ניגודים בקפיטליזם הבריטי

הקונפליקט החברתי, הנובע מן המשבר הכרוני של הקפיטליזם הבריטי מאז שנות ה־60, משמש לצידוק יכולתה הגדלה של המדינה לעקוב אחרי הצי־בור. הפיגור בעליית הפריון בתעשיה הבריטית האיץ את הגרעון במאזן המסחרי; וכדי להתגבר על הגרעון היה צורך בהנהגת דפלציה חוזרת ולבסוף – למרות הזכיה בנפט מן הים הצפוני – בצמצום הצריכה על־ידי קיצוצים בהוצ־אה הציבורית, הורדת השכר הריאלי ואבטלה. התוצאה הבלתי־נמנעת היתה החמרת כל הבעיות החברתיות המשמ־עותיות, והופעה של צורות מחאה חדשות: המאבקים על השכר בעקבות הדפלציה של 69–1964; הסכסוך בצפון־אירלנד, המשקף ניגוד דומה בין ציפיות עולות בקרב הקאתולים לבין מציאות של עוצמה בידי הפרוטסטנטים;

דחיקתם של כהה־העור לשוליים, דיכר ים והפיכתם לשעיר לעזאזל; תחיית תנועת השלום נוכח מירוץ החימוש החדש - כל אחד מאירועים אלה תרם את תרומתו לארגון, לטכנולוגיה ולאי־דיאולוגיה של הפיקוח המוגבר על הציבור.

לכשלון בצפון־אירלנד אנו חבים את החוק למניעת טרוריזם, שביטל, בין השאר, את זכות חופש התנועה של אזרחים "נבחרים" על־ידי השלטונות; את אימונו של כל הצבא כמכשיר לדיכוי פוליטי; את כינון בתי־דין פליליים ללא חבר מושבעים, וחיפוי על ברוטאליות מצד הצבא, המשטרה ובתי־הסוהר. את ראשית השימוש בחול־יות פטרול מיוחדות של המשטרה אפשר למצוא בהתפתחות הגזענות של שנות ה־70. "משמרות השביתה המעופפות" של שנות ה־70 הולידו את "יחידות הסיוע" המשטרתיות, הכפופות מאז 1981 למרכז ארצי בסקוטלנד־יארד. האם אנו צופים כאן בעוברה של משטרה כלל־ארצית מאוחדת, מאומנת ומצויידת להשתלטות על מהומות?

תאצ'ריזם

התאצ'ריזם - הווה אומר הנסיון המתמשך לכווץ את מעורבות המדינה במשק, להחליש את האיגוד המקצועי על־ידי אבטלה והגבלות משפטיות, ולהעניק מחדש לגיטימציה לפילוסופיה של "לסה פייר" - הוא עצמו תוצר של המשבר. הוא תרם לסחף אל עבר האוטוריטריות בארבעה נושאים ספצי־פיים לפחות.

התאצ'ריזם העלה את שיעור האב־טלה והגדיל את אי־השוויון על־ידי מיסוי, שצמצם את הכנסות העניים והגדיל את הכנסות האמידים יותר; כך הוא גרם לטינה ולאי־שביעות רצון. הוא פתח במסע למען "החוק והסדר" - והוא תולה את הקולר בקרבנות, הופך מיעוטים, קצבאים ואיגודים מקצועיים לשעיר לעזאזל. הוא העלה על המפה הפוליטית את הקריאה המפורשת ליתר אוטוריטריות, וטיפח שוביניזם ומיליט־ריזם סביב מלחמת פוקלנד ומירוץ החימוש הגרעיני. הוא הרחיב את הבילוש אחרי מקבלי קצבאות ושתל סוכני בולשת למבצעים מיוחדים - כגון ב"מבצע" באוקספורד, ב־1982, כאשר המשטרה פתחה לשכת ביטוח סוציאלי מבויימת ואחר כך עצרה את מי שפנה אליה. התאצ'ריזם אחראי גם למספר מקרים בולטים של דיס־אינפורמציה רשמית - אף כי ספק אם ידיהן של ממשלות קודמות היו נקיות הרבה יותר בסוגיה זו.

יתכן ותרומתו הכבדה ביותר של התאצ'ריזם למגמה האוטוריטרית היא בהשלמתו עם פערים חברתיים חריפים ועם המחלוקת סביבם, כתופעת קבע, תוך אימוץ "השקפת המשטרה", שעל־פיה אופוזיציה פעילה היא תמיד מוטעית ובסופרשל־דבר חתרנית. ותרו־מתו הנוספת היא בקבלו על עצמו מחוייבות מוחלטת למלחמה הקרה.

ניצול לרעה של העוצמה - כהרגל

מגמות נפרדות אלו מחזקות זו את זו ומשפיעות השפעה מצטברת על אורח חשיבתם של בני אדם על השלטון. קחו, למשל, את המונח "הנחיה". מהי הנחיה? האם זאת תקנה על־פי חוק, או מעין "עצה טובה"? מי אחראי לקיום אותן "הנחיות"? מהם העונשים על אי־קיומן? אולם בהדרגה התרגלנו ל"הנחיות", כך ש"הרשות" מפיצה אותן לעתים קרובות מאד ללא קושי מיוחד, מצפה שבני־האדם ינהגו על־פיהן, ואפילו מצליחה להעניש אותם כשאינם נוהגים כך. למשל: על־פי חוק התעסוקה מ־1980 נטל לעצמו שר התעסוקה את הזכות לקבוע הנחיות, שכונו "נוהגים לביצוע", בנושא משמ־רות של שובתים. הנחיה אחת קובעת, כי בכל משמרת לא יהיו יותר משישה שובתים. מה הטעם בהוראה כזאת,

כאשר ברור שאין לה תוקף משפטי? ובכן, עשויים להתחשב בה בהליך משפטי. כיצד? למשל, שופט שלום עשוי להתחשב בה, כאשר הוא מטפל בכורים מיורקשיר שהיו בדרכם להצטרף אל מאות חבריהם במשמרת שובתים בנר טינגהמשיר. במילים אחרות, משאלות־ליבו של פוליטיקאי מסויים, שאין להן תוקף משפטי, הופכות בגניבה לחלק בחוק אופרטיבי הנוגע לזכויותיהם של שובתים. המאמץ המתמשך לגרום סחף בזכויות האזרחים ולטשטש את גבולות הסמכות המינהלית מחליש את כושר התנגדותו של הציבור.

דוגמה נוספת: כתב ה"סנדי טיימס" דיווח, שהמשטרה "מתקשה יותר ויותר להשיג ווידויים מחשודים בטרוריזם באירלנד הצפונית. הטלוויזיה־במעגל־סגור, שהוכנסה ב־1980 לחדרי החקי־רות, כאמצעי בטחון להגנה על חשודים, **ניפצה את עוצמת האינטימיות שהמרי־צה ווידויים**"(6) (ההדגשה שלי). רגע אחד! מה בדיוק נאמר כאן? האם יש לכך קשר כלשהו לטענות שהשתמשו בעינויים, שהביאו להכנסת הטלוויזיה־במעגל־סגור אחרי שוועדת חקירה מצאה פגיעות גופניות שהחשודים לא יכלו לגרום לעצמם במרידיהם, כפי שטענה תחילה המדינה? יתכן שהמש־פט היה אמור להיות אירוני, אך סביר יותר להניח, שהכתב ניסה להימנע מלהרגיז את השלטונות על־ידי רמז שהם היו אחראים לעינויים של חשודים כ"טרוריסטים".

תומפסון מספר, שאצילים בני המאה ה־18, שהסתכסכו עם בית המלוכה, העדיפו להיעצר שעה שהם קראו את המגנה־קרטה באזני בניהם. נזכרנו בסיפור זה תוך הרגשת אי־נוחות, כאשר דיווח עיתונאי ציטט מהנדס בשרות המדינה, שאמר: "כגוף יש לנו כוח, אך אינני יודע - עם אשה וילדים, מי יכול להרשות לעצמו עקרונות?"(7) אכן, למיוחסים של המאה ה־18 היו יתרונות שחסרים לעובדי מדינה במאה ה־20, אך בכל־זאת יש נקודה חשובה בהבדל זה: תנועת העבודה - "כגוף יש לנו כוח" - פועלת למעשה במגוננה על תחום מיוחד של זכויות העובדים; היא לא אימצה לעצמה טיעון תקיף וכולל לזכויות מכל הסוגים. טיעון מעין זה פרושו קיום השקפה פעילה על המדינה כפי שהיא, וכפי שהיא צריכה להיות: על אילו עקרונות עליה להתב־סס, היכן הגבולות הנכונים לפעילותה, ובאילו מוסכמות עליה לבחור.

במילים אחרות: אסטרטגיה סוציא־ליסטית, שיש בה כדי לשכנע את רוב המעמדות והקבוצות באוכלוסיה, שהיא רציונאלית במהותה, מעשית, צודקת ונחוצה, אינה יכולה להסתפק בהשקפה מוגבלת וחלקית על המדינה. אנשי שמאל מסויימים סבורים אולי, שהמדר־נה הבורגנית מדכאה מעצם מהותה, ולכן אין טעם להילחם במסגרתה על

זכויות האזרח; ואילו המדינה הסוציא־ליסטית ממילא רק תנהל את מה שהייצרנים הקואופרטיבים ייצרו. אולם כל מי שדוחה גישה מעין זו כאוטופית, חייב לגבש השקפה סוציאליסטית על זכויות האזרח ותכניות מעשיות למימושן.

לסיכום: קיים סחף אל עבר האוטוריטריות – והוא רציני רצינותו רבה עוד יותר, משום שאין הוא רק תוצר של התאצ'ריזם. מקורו גם באידיאולוגיה של תנועת העבודה המשועבדת לתאגידים הקפיטליסטיים; בסגידה לבירוקרטיה מצד כל הממשלות מאז המלחמה, לייבור ושמרנים כאחד. הסחף קיים, כי בגלל כל הסיבות הללו, האוטוריטריות מתקבלת על־ידי רבים מאד בהשלמה פאסיבית. כדי שסוציאליזם יוכל להצליח, יש לעצור את צמיחת האוטוריטריות ויש לגבש תפישה חדשה על מדינה לא־אוטוריטרית.

לקראת מדינה לא־אוטוריטרית

יש צורך בשינוי משמעותי, בפרספקטיבה, בטרם אפשר יהיה להיאבק על מדינה לא־אוטוריטרית. היתה זאת ממשלת הלייבור, שנטשה את התחייבותה ממערכת הבחירות לדאוג לחופש המידע על פעילות הממשלה. לאחר שהפסידו את השלטון, גילו מנהיגי המפלגה מחדש את עוולות חוק הסודות הרשמיים; את הסכנות שבמפקדי משטרה מחוזיים שאינם אחראיים בפני איש פרט לעצמם; את משוא־הפנים המעמדי במערכות השיפוט הגבוהות ואת שליטת המימסד בבתי־משפט־השלום. השאלה היא אם ממשלת לייבור עתידה תתרגם גילוי מחודש זה למחוייבות איתנה לפעולה כוללת ורדיקאלית. חייבים להפוך באורח מוחלט את כיוון המדיניות הנוכחית בנושא הסודיות הרשמית; יש לבסס את "הזכות לדעת" ברמת הציבור ולא הפרט בלבד; את אכיפת "הזכות לדעת" יש למסור בידי מוסד חדש, שהעובדים בו יתמנו בגלוי, והוא יהיה אחראי בפני הציבור עצמו, ולא בפני הרשות המבצעת – אולי באמצעות ועדה של יושבי־הספסלים־האחוריים. כל מה שאינו בעל אופי בטחוני ברור, יש לפתוח ללא פשרה לביקורת ציבורית – שכן לא תחול דמוקרטיזציה בשום תחום ללא סיום הסודיות הרשמית.

אולם כל זה אינו אלא צעד ראשון. צעד שני ודחוף הוא כינון פיקוח דמוקרטי על כל המשטרה, כולל השרות החשאי. הצעד השלישי הוא הקמת מערכת פתוחה וחייבת בדיווח של מינויים לגופים ציבוריים. יש לשקם את עצמאותם של השלטון המקומי וחבר המושבעים, וכו'.

זכויות האזרח חיוניות במאבק על הסוציאליזם. אויבי הסוציאליזם מודעים לכך, וזו אחת הסיבות לכך שהם מנסים לפורר אותן. זכויות האזרח נחוצות גם לסוציאליזם עצמו. כאן ניתנת למפלגת הלייבור הזדמנות־פז להפוך לבעלי־ברית את כל מי שסבורים כי בדרך זו או אחרת מצירים את זכויותיהם. זכויות האזרח חשובות מכדי להשאירן לליברלים!

על־ידי אימוץ עמדה זו, תזכה המפלגה ביתרונות נוספים. הואיל והמגמה האוטוריטרית היא צרוף של מגמות תומכות זו בזו, הישג בחזית אחת מחזק את הסיכוי להישגים בשאר החזיתות. המאבק על זכויות האזרח הוא בראש וראשונה מלחמה שנפרטת להרבה קרבות מקומיים, ולא מתקפה אחת גדולה – והוא תואם את משאביה של התנועה הסוציאליסטית. המרץ, ההתמדה והדמיון שוקלים כאן יותר מן המצלצלין.

אולם גם דמוקרטיזציה יסודית של המדינה היא חיונית – ולשם כך דרושות כמה רפורמות פוליטיות גדולות. האיום המתמיד על זכויות האזרח צומח בבירוקרטיה סודית, צנטרליסטית, מוגנת על־ידי קבינטים שבפועל אינם

חייבים דיווח, ואצל שופטים, נציבי משטרה ומנהלי בתי־סוהר, שבחירתם סודית, וגם הם אינם חייבים דיווח. חוקים שמטרתם לשקם את זכויות האזרח לא ישיגו את מטרתם, אם יישר מם לא יימצא בידי עובדי מדינה אוה־דים, או לפחות אחראים על מעשיהם. למשל, התחיקה האמריקנית בענין חופש המידע מעניקה לבתי־המשפט את שיקול הדעת הסופי, אם המימשל זכאי לא לגלות מידע מסויים; ובמרוצת השנים הציבו בתי־המשפט גבולות יעי־לים למדי לטיעוני המימשל. כל מי שמצוי בתולדות פסקי־הדין של שופטים בריטיים בנושאי סודיות ידע, שגישה מעין זו לא תצלח בבריטניה. או שיהיה צורך במוסד שונה לגמרי, שאנשיו ייבחרו בדרך אחרת ויהיו חייבים בדיווח ראוי - או שיש לשנות שינוי רדיקאלי את הכשרתם ואת דרך בחיר־תם של השופטים. רצוי ללכת בשתי הדרכים גם יחד.

שנית, תוך חתירה לדמוקרטיזציה צריכים לשים לב למסורות ולנוהגים עממיים ייחודיים, שתפקידם יהיה לקיים אותה לאורך ימים. חשיבתו של השמאל על הדמוקרטיזציה מתבססת לפעמים על מעין תאווה יעקובינית לשיתוף, שהיא זרה לאורח החיים הברי־טי. יש צורך בהרבה יותר שיתוף דמוקר־טי; אבל אילו נאלצו הבריות לבחור בין השלמה עם מידה של התערבות ביורוקרטית לבין ויתור על שעות הפנאי למען פגישות חוזרות ונשנות עם עמיתיהם לעבודה, עם שכניהם והורי הילדים בבית־ספר - כעין פאריס של 1968 - יתכן שהיו בוחרים בביורוק־רטיה. אוסקר ויילד טען שהסוציאליזם איננו אפשר, משום שתהיינה יותר מדי ועדות - צריך עוד להוכיח שהוא טעה. יש בהחלט צורך בהשתתפות עממית בתהליך הפוליטי; אבל יש להקדיש מחשבה רבה יותר לנושאים כגון מערכות סוציאליסטיות לבקרה ולאיזון עוצמת השלטון; לאמצעים שיבטיחו פלורליזם באמצעי התקשורת, ולכלים שיאלצו את המינהל לבלום את המגמות האוטוריטריות שלו עצמו. כמובן, מי שמאמין, כי עם הפקעת אמצעי הייצור מבעלות פרטית ייפסקו בהדרגה כל המתחים החברתיים והמשטרה תהיה מיותרת, לא ימצא ענין בשאלות אלו. סוציאליסט אנטי־אוטוריטרי רציני חייב למצוא להן תשובות.

הערות

1. Stuart Hall and others, *Policing the Crisis*, MacMillan, 1978.
2. In *A Dictionary of the Social Sciences*, Free Press, 1964.
3. Tom Nairn, *The Break-Up of Britain*, New Left Books, 1977, ch 1.
4. John Deerlove, *The Reorganisation of British Local Government*, Cambridge University Press, 1979.
5. Duncan Campbell, *Phonetappers and the Security State*, NS Report No 2, 1981, ch 4.
6. Chris Ryder, *Sunday Times*, 30 October 1983.
7. *Sunday Times*, 5 February 1984.

demo
cracy

מקסימיליאן רובל

יחס מארכס לדמוקרטיה

ביקורתו החברתית של מארכס, שהיא תמצית מפעלו, מופנית לשני מוקדים ראשיים: הכסף והמדינה. יש משמעות לעובדה שפעילותו הביקורתית קדמה להצטרפותו לתנועת הפועלים. הוא הגיע לקומוניזם, כי ראה בדמוקרטיה את קרש הקפיצה לחרות מושתתת על יחסים חברתיים, אחרי שחל בהם שינוי עמוק; ותפישתו התיאורטית, שמוסדות כגון כסף ומדינה אינם מתיישבים עם חרות האדם, אף היא הצביעה לאותו כיוון. שתי המשמות חייבו הינתקות מן הפילוסופיה ההגליאנית; מארכס אכן הכריז על הצורך בהינתקות זו בשתי מסות, שנכתבו במרווח זמן של כמה חודשים, אך פורסמו יחד ב״שנתונים גרמניים־צרפתיים״ בינואר 1844: ״ביקורת פילוסופיית המשפט של הגל״, ו״השאלה היהודית״.

בזמן שבין כתיבת שתי המסות התחיל מארכס בלימוד היבטים חשובים של הכלכלה המדינית, ועסק בנסיונות ראשונים בביקורת רדיקלית על תיאוריות של ההון. עבודות אלו, שלא פורסמו עד 1932, מבהירות את כיוון מחשבתו הבהרה מכרעת. אך בעוד שספרות ענפה צמחה סביב כתבי־היד הפריסאים משנת 1844, הידועים בשם ״כתבי־יד כלכליים ופילוסופיים״, לא קיים ניתוח מעמיק של העבודה החשובה שנכתבה

מתוך democracy, כתב־עת ״לתחיה פוליטית ושינוי רדיקלי״, ארה״ב, כרך 3, מס. 4, סתיו 1983.

בקיץ 1843, כאשר מארכס פרש לקרויצנח. כתב היד הבלתי־גמור ורב־ההיקף, שפורסם לראשונה ב־1927, מסמן את ההינתקות הסופית מן הפילוסופיה הפוליטית של הגל. יתר על כן, כשם שמארכס הוקיע בלהט את היעדר העקיבות ואת הרמיה שבתיזות מסויימות של הגל על המדינה, המלוכה, הקנין והביורוקרטיה, הוא גם ניסח תפישה של דמוקרטיה, רדיקאלית בהרבה מזו הכלולה במאמריו נגד הצנזורה הפרוסית, שפורסמו חודשים מעטים קודם לכן בעתון ״ריינישה צייטונג״.

לפי דעה נפוצה נטש מארכס את האידיאליזם והליברליזם שבמסותיו הפולמוסיות כאשר נעשה קומוניסט. אבל אם לא להתייחס לדבקותו בקומוניזם כאל ענין של בעל חלומות, הרי אפשר להגדיר אותו רק כתוצאה הגיונית וטבעית של אותו האידיאליזם והליברליזם.

באחד מפנקסיו הברלינאים נמצאות לא פחות מ־160 מובאות מחיבורו של שפינוזה, ״טרקטטוס תיאולוגיקו פוליטיקוס״. הקטעים עוסקים בניסים, באמונה, בפילוסופיה, בתבונה, בתיאולוגיה, בחרות ההוראה, בנבואה, ביסודות הרפובליקה וכו׳. כולם מועתקים ללא הערה כלשהי, למרות הכותרת שעל העטיפה: ״שפינוזה. מסכת פילוסופית ותיאולוגית מאת קרל הייגריך מארכס, ברלין, 1841״. כיצד יש להבין את הכותרת הזאת? מארכס מתכוון

כנראה לכך, שהוא נטל משפינוזה את האלמנטים הדרושים לבניית חזונו הוא של העולם ושל יחסי אנוש, בהיות האמת שייכת לאנושות כולה ולא ליחיד מבודד. מחשבת שפינוזה שימשה אישור לנחישותו להכריז בגרמניה על המאבק למען הדמוקרטיה. אצל שפינוזה, הרפובליקה הדמוקרטית וחרות האדם הם היסודות של אתיקה רציונלית, של תפישת האדם והאושר האנושי בטבע ובחברה, שבהם היחיד יכול להגיע לחרות באמצעות התודעה, הידע והאהבה. משפינוזה, ולא מהגל, למד מארכס ליישב את הכורח עם החרות. וכאשר הוא התמודד עם המיסטיפיקציה ההגליאנית, בייחוד עם יחסו המטפיסי למדינה – שהיתה בעיניו של הגל יעדה העילאי של התבונה – הוא למד משפינוזה להתקיף את הבסיסים האמיתיים של הסמכות הפוליטית: הקנין והביורוקרטיה.

נראה להלן מה הניע את מארכס (לאחר שהשתחרר מקסם המטפיסיקה ההגליאנית ביחס למדינה) להרחיב את מושג הדמוקרטיה של שפינוזה, לבודד את השלכותיו החברתיות, ולקדמן לנקודה, שבה הדמוקרטיה של שפינוזה גולשת לקומוניזם. אך למרות שמארכס דחה את הפילוסופיה הפוליטית של הגל באופן מוחלט, הוא חזר ונזקק לדיאלקטיקה ההגליאנית, כאשר החל בכתיבת ״הקפיטל״: בלשון סגי־נהור, ואולי באירוניה, הוא דיבר על ״פלירט״ עם הגל. הוא נשבה בקסמו של הגל בשנות לימודיו, ובכל הנוגע לפילוסופיה ההיסטורית שלו, אף פעם לא השתחרר לגמרי. הדו־ערכיות שנבעה מכך היתה מקור לאי־ההבנה הידועה בשם ״מטריאליזם היסטורי״.

אצל שפינוזה מצא מארכס את אשר חיפש לשוא אצל הגל וב״אמנה החברתית״ של רוסו: אפשרות היחיד ליישב קיום חברתי עם צדק טבעי. בהכרזת זכויות האדם אין השלמה זו אלא פיקציה משפטית. אולם ״המסכת״ של שפינוזה אינה מותירה מקום לאי־הבנה:

״דמוקרטיה באה לעולם מהתחברות בני־אדם בחברה מאורגנת, ולהם זכות הריבונות על כל אשר נמצא בתחום שליטתם״. הדמוקרטיה – ״הטבעית מכל צורות המימשל והתואמת ביותר את חרות הפרט״ – היא איפוא גם הפחות לקויה, שכן איש אינו נוטש בה לחלוטין את זכויותיו הטבעיות. כל אדם ״רק מוסר אותן לידי הרוב בחברה, שהוא עצמו מהווה בה יחידה. כך כל בני־האדם נשארים שווים, כפי שהיו במצבם הטבעי״.(1)

הלקח הדמוקרטי מארה״ב במאה ה־19

השפעת שפינוזה על מחשבתו הפרליטית המוקדמת של מארכס משתקפת בקטע הבא, המכיל גם הד להתקפת פויירבאך על הגל:

דמוקרטיה היא פתרון התעלומה של כל החוקות. כאן החוקה – לא רק כשלעצמה, אלא במהותה ובהווייתה – מוחזרת לבסיסה האמיתי, לאדם הממשי, לבני־אדם עצמם. החוקה מופיעה כפי שהיא, כתוצר חופשי של בני־האדם.(2)

בהמשך תוקף מארכס את הגל, הרואה באדם פועל־יוצא של המדינה הכל־יכולה. בניגוד להגל, הוא מוכיח שהדמוקרטיה, הנובעת מן האדם והיוצרת את המדינה כאובייקט, היא מכשיר בידי האדם. בדברו על מערכות חוקה פוליטיות, הוא עושה פאראפראזה על ביקורתו של פויירבאך על הדת:

כשם שאין הדת יוצרת את האדם, אלא האדם יוצר את הדת – כן אין החוקה יוצרת את העם, אלא העם הוא היוצר את החוקה ... האדם אינו קיים בגלל החוק, אלא החוק קיים לרווחת האדם. דמוקרטיה היא קיום אנושי, שעה שבצורות הפוליטיות האחרות יש לאדם רק קיום משפטי. זהו השוני הבסיסי של הדמוקרטיה.(3)

מארכס מכניס כאן רעיונות חדשים למסגרת המושגית המסורתית של דמוקרטיה – רעיונות שתוך כדי התהליך

ממוססים אותה. רק מאוחר יותר הוא ביסס את טיעונו על יסודות אמפיריים, וחיבר את מושג הדמוקרטיה עם מושג אחר שהסיקו מן הראשון: הדיקטטורה של הפרולטריון. בשני המקרים מדובר באותו ענין: "ההגדרה העצמית של בני־אדם".(4) אלא שרק בתקופת פרישתו לקרויצנח, לאחר שנטש את עריכת ה"ריינישה צייטונג", חקר מארכס לער מק (תוך ניצול הבטלה מאונס) את ההיסטוריה המהפכנית של צרפת, אנגליה ואמריקה. לימודיו בקרויצנח שכנעו אותו מעבר לכל ספק, שיעודה הנורמלי, הבלתי־נמנע, של רפובליקה דמוקרטית הוא הקומוניזם, או "דמוק־רטיה אמיתית", שבה "**נעלמת המדינה הפוליטית**".(5)

פנקס אחר מ־1843 מכיל ציטטות רבות מרשמיו של איש סקוטי, שביקר בארה"ב ב־1830/31, והגיע למסקנות רדיקליות הרבה יותר ביחס לעתידה מאשר טוקוויל. ספרו של תומאס המילטון, "אנשים ומנהגים באמריקה", הופיע לראשונה ב־1833, שנתיים לפני "דמוקרטיה באמריקה". מארכס קרא אותו ב־1843 בתרגום גרמני והעתיק כ־50 קטעים הנוגעים לבעיות אמריק־ניות חשובות: פדרליזם, זכות בחירה כללית, מעמדם המשפטי והריאלי של האזרחים, ניגודי אינטרסים בין צפון לדרום, החוקות של מדינות ניו־אנגלנד וכו'. מה שהמריץ את התענינותו של מארכס היה האופן, שבו הבין או קלט המילטון את המגמות החברתיות בתוך הדמוקרטיה האמריקנית. המחבר מתאר – תוך נדיבות־לב ליברלית ונטיה אריסטוקרטית כאחד – את המפלגות הרפובליקניות והפדרליסטיות, את "המהפכה הדוממת" שהתחילה עם ג'פרסון, את עליית "הרבים" כנגד בעלי הרכוש והידע. מארכס לא יכול היה להישאר אדיש לעובדות שמסר המילטון ולאבחנתו, שטוקוויל לא היה מסוגל לחוש בה: הפוטנציאל המהפכני של החברה האמריקנית.

טוקוויל ראה באמריקה, בעלת השוויון המושלם־כביכול, את הדגם של דמוקרטיה בה"א הידיעה. אף כי חשש מהמגמה בדמוקרטיה לעבר עריצות הרוב, ביסודו של דבר, היה אופטימי ביחס לעתידם החברתי והכלכלי של משטרים דמוקרטיים. המילטון, לעומת זאת, תוך שהבחין במאפיינים מסויימים של חיי הכלכלה האמריקניים, הצביע על מגמה, שמארכס ראה אותה לגבי עתידה של אמריקה: מלחמת המעמדות. בעקבות שיחותיו עם "אמריקנים נאו־רים" על החוקה האמריקנית, הבחין המילטון בהיעדר הרצון "לאזן... את פזיזות הדמוקרטיה על־ידי הזהירות והתבונה של אריסטוקרטיית האינטלי־גנציה והחכמה". הוא הדגים זאת במה שהוא כינה "הקידמה וכיוון ההשקפות בקרב תושבי ניו־יורק":

בעיר הזאת מתחוללת בקצב מהיר הפרדה בין המעמדות השונים בחברה. המעמד העובד כבר התארגן באגודה כנגד אלה שבזכות הטבע או המזל נהנים ממנעמי החיים ללא צורך בעבו־דת כפיים. אנשים אלה אינם מסתירים את תביעותיהם, שיש להודות כי הן מעטות ומפורשות... סיסמתם הראשונה היא "חינוך שווה לכול". לדעתם, טעות היא לטעון, כי בארץ שמותרים בה הבדלים ברמת החינוך, אין מעמד מועדף, אין אריסטוקרטיה למעשה... קיימת, הם טוענים, אריסטוקרטיה מן הסוג הגרוע ביותר – אריסטוקרטיה של ידע, חינוך ועידון; ומצב זה אינו עולה בקנה אחד עם העיקרון הדמוקרטי האמיתי של שוויון מוחלט. לכן הם מתחייבים לעשות כל מאמץ פיזי ורוחני לסילוק אי־צדק המשווע הזה... הואיל וכמובן, אין זה אפשר להעלות את המעמד העובד באמצעות החינוך לרמת המעמד העשיר יותר, – ואנשים אלה יודעים זאת – הרי מטרתם המוצהרת הוא להוריד את המעמד העשיר לרמתו הרוחנית של המעמד העובד.

אולם גם אלה המסתפקים בהור־דת הרמה הרוחנית של ארצם, הם למעשה המתונים שבמפלגה זו. ישנם אחרים המרחיקים לכת, והם מסנגרים בתקיפות על הנהגת חוק אגרארי וחלוקת רכוש מפעם לפעם. הללו הם, ללא ספק, השמאל הקיצוני ב"פרלמנט העמלים", אבל למעשה הם רק מפתחים את העק־רונות של שכניהם הפחות אלימים: הם

נואמים על הצידוק והזכות שיש לכל אדם לקבל מזון ולבוש במידה שווה; על העוול המפלצתי כאשר האחד נוסע במרכבתו, בעוד שהאחר הולך ברגל – האחד משוחח על בקבוק שמפניה, בעוד שרבים משכניו נאלצים להסתפק במים זכים. רק השוו את רכושם, הם אומרים, ואיש לא ישתה שמפניה או מים; לשניהם יהיה יין־שרף, מצב מושלם שלמענו היו נחוצות מאות שנים של מאבק להשגתו.(6)

לאחר שבחן את מדיניות התעסוקה של הממשלה האמריקנית לאור המשאבים הפנימיים העצומים של ארה״ב, טען תומאס המילטון בתוקף, שה״אמריקנים נועדו להיות לאומה גדולה של ייצור חרושתי״:

ערי חרושת ענקיות תקומנה בחלקים שונים של ארה״ב; המוני אוכלוסין יתקהלו בהן, וכל המידות הרעות הכרוכות בתנאים כאלה בחברה יתפתחו במהרה. מחייתם של מיליוני בני־אדם תהיה תלויה בביקוש למוצר מסויים, בעוד שאותו ביקוש יהיה בהכרח נתון לתנודות מתמידות. כאשר המטוטלת תנוע בכיוון אחד, יתגבר זרם השפע והשגשוג; כאשר תנוע לעבר השני, יבואו עימה העוני, אי־שביעות רצון, וסערה תפשוט בארץ. שינוי באופנה, מלחמה, רוויה בשוק חיצוני – אלף תקלות בלתי־צפויות ובלתי־נמנעות עלולות ליצור מצב מעין זה, ולגזול את לחמם של המונים, שרק חודש לפני־כן נהנו מכל מנעמי החיים.

והמילטון סיכם את נבואתו בתחזית, שסגנונה מארכסיסטי טהור:

יש לזכור שבידי המעמד הסובל תופקד למעשה כל עוצמתה הפוליטית של המדינה; שלא יכול להתקיים כוח צבאי שישמור על הסדר הציבורי ועל הרכוש; ולאן, הייתי רוצה לדעת, יפנה העשיר, כדי להבטיח בטחון לעצמו או לממונו?(7)

אף לא אחד מבני־שיחו ״רמי המעלה״ הכחיש שתקופת אי־סדר כזאת היא בלתי־נמנעת. אך לרוב השיבו, שהדבר לא יקרה בעתיד הנראה לעין, ושלפי שעה אין מה לדאוג.

חופש דמוקרטי וקומוניזם

בעיני טוקוויל היה השוויון החברתי מעשה של ההשגחה האלוהית. הוא תיאר את התקדמות השוויון כ״מהפכה שאין לעמוד בפניה״, וסבר שכל נסיון להגביל את הדמוקרטיה, כמוהו כהפרת חוק אלוהי. אפשר להתפתות לומר, שמארכס, יורשם הרוחני של טוקוויל והמילטון, החליף את האמונה בהשגחה העליונה בדיאלקטיקה של הכורח ההיסטורי. אבל אין כוונתנו כאן לעורר מחדש את הוויכוח על ״ההיסטוריציזם״ של מארכס. מה שאנו מנסים להוכיח היא ההמשכיות בהתפתחותו הפוליטית של מארכס, מהשקפותיו הדמוקרטיות לתמיכתו בקומוניזם; מהכתבים הראשונים שלו בנושאי ביקורת חברתית, שבהם הקומוניזם מתבטא בהוקעה מוסרית של פולחן הכסף (למשל ב״השאלה היהדית״), ל״קפיטל״, שבו כלולה אותה ההוקעה כהצגה מדעית של שיטת הייצור הקפיטליסטית. בתור קומוניסט כתב מארכס, פשוט, ״קומוניזם״, במקום שהמילטון כתב ״אנרכיה״ או ״גזל״. בתור כלכלן הוא סיפק מסגרת תיאורטית לאזהרותיו של הסקוטי – בפרק המפורסם ב״קפיטל״, על ״המגמה ההיסטורית של הצבר קפיטליסטי״.

המשכיות זו בהתפתחותו של מארכס מצאה אישור ביחסו המאוחר יותר לכתביו המוקדמים. בתור ראש הליגה הקומוניסטית ב־1850, שבע שנים לאחר שהחל לדבוק בקומוניזם, הוא ייפה את כוחו של הרמן בקר לפרסם מבחר כתביו בכמה כרכים. הכרך הראשון, שיצא לאור בקלן ב־1851, כלל את המאמרים הליברליים והדמוקרטיים שהתפרסמו ב״אנקדוטה״ וב״ריינישה צייטונג״. מארכס היה רחוק מלחשוב אותם מיושנים, ועדיין ראה הכרח במאבק על החרויות הדמוקרטיות. הוא המשיך להיות משוכנע במה שקבע ב־1844, בטיוטה הראשונה של ״הקפיטל״; הוא סבר שרעיונותיו המוקדמים על הדמוקרטיה כבר הכילו את זרע

ההומניזם, שאליו הגיע לאחר מכן; הקומוניזם היה רק היבט אחד של אותו ההומניזם.

שני מושגים נפרדים אצל מארכס, דמוקרטיה וקומוניזם, מסמנים שני שלבים בתהליך אחד – המהפכה הפולי־טית והחברתית. השלב הראשון, ״כיבוש הדמוקרטיה״ על־ידי המעמד העובד, מוליך ל״דיקטטורה של הפרולטריון״. השלב השני, ביטול המעמדות החבר־תיים והעוצמה הפוליטית, מוליד חברה שהיא אנושית באמת. האבחנה הזאת מהותית להבנת השקפותיו הפוליטיות של מארכס. על־פי השקפתו, ההתפתחות החברתית כפופה לחוקים היסטוריים, ומהפכות חברתיות תלויות בתנאים החומריים והמוסריים הנוצרים על־ידי צמיחת כוחות הייצור: התקדמות טכנית מצד אחד, ובשלות התודעה האנושית מצד שני. התיזה של מארכס, שהתודעה האנושית נקבעת על־ידי ההוויה החבר־תית, היא בעלת אופי **מוסרי**, המעוגן בצורך שהפרולטריון יגיע למצב של תודעה. יש להדגיש זאת - אף כי מבחינת תורת ההכרה יש אולי דר משמעויות בתיזה זו.

אכן, בכל חייו הפוליטיים לחם מארכס ללא ליאות למען החרויות הדמוקרטיות: בשנות ה־1850 המוקד־מות, יחד עם הצ׳רטיסטים; בכל תקופת האמפריה השניה באמצעות מאות מאמ־רים אנטי־בונפרטיסטיים; במאבקו המ־מושך נגד הצאריזם והמדינה הפרוסית, שהיתה מכשיר בידיו; בזמן מלחמת האזרחים על־ידי תמיכתו בצפון נגד הדרום ובעבודה חופשית כנגד העבדות. ב־1865 הוא שלח איגרת לאברהם לינקולן, בשם מועצת האנטרנציונאל הראשון, שבה הזכיר לו, כי מאה שנה קודם לכן נתנו הרעיון של ״רפובליקה דמוקרטית גדולה אחת״ וההכרזה הרא־שונה על זכויות האדם את האות הראשון למהפכה האירופית של המאה ה־18; בדרך זו הבהיר למעמדות העוב־דים, כי ״התקוממות בעלי העבדים נועדה להשמיע אזעקה, הקוראת למסע־צלב כללי של הקנין **נגד העבודה**״. ב־1871 פיאר מארכס את הקומונה הפריסאית כ״נציגתם האמיתית של כל היסודות הבריאים בחברה הצרפתית, ועל כן, הממשלה הלאומית האמיתית״. כן תיאר אותה כ״ממשלת האדם העובד״, כ״לוחמת האמיצה לאמנציפציה של העבודה״, האנטי־תיזה של הבונפרטיזם והאמפריאליזם, ״**השלטון העצמי** של הייצרנים״. כממשלה נבחרת על יסוד זכות בחירה כללית, אחראית וניתנת לפיטורין בכל עת, היתה זו ״הצורה הפוליטית שסוף־סוף התגלתה, שבמס־גרתה אפשר יהיה לעצב ולפתח את השחרור הכלכלי של העבודה״.(8)

כדוגמה אחרונה מן הראוי להזכיר, שכאשר עלה בידיו של מארכס להוציא את באקונין מן האנטרנציונאל, הוא היה משוכנע שהאנרכיסט רצה להפוך אותו לחברה של קושרים, שבה הוא יהיה מנהיג אבסולוטי. החברה החש־אית של באקונין היתה בעיני מארכס ״באופן ברור ופשוט שחזור כל היסודות של המדינה הסמכותית, תחת הכותרת של ״**קומונות מהפכניות** ...״

רק שלב ראשון במאבק

מארכס לא נהג לשיר הלל לעצמו כתיאורטיקן. בלי להעמיד פנים שהוא גילה את קיומם של מעמדות חברתיים או את מאבקם בחברה המודרנית, הוא קבע: 1) קיום המעמדות הוא פונקציה של שלבים ייחודיים בהתפתחות הכלכ־לית. 2) מלחמת המעמדות מוליכה ״בהכרח״ לדיקטטורה של הפרולטריון – מושג הטומן בחובו את שלילת המדינה והממשלה; 3) דיקטטורה זאת מוליכה להיעלמות המעמדות בחברה המחודשת.

אף כי מארכס מעולם לא אמר זאת במפורש, יש להניח שהוא ייחס תקפות מדעית לשלוש התיזות, וכי בעיניו היה להצגתן ערך של הוכחה הניתנת לאימות אמפירי. אפשר היה

לצטט מן הכתבים שפורסמו ושלא פורסמו מלפני 1852, שבהם מארכס אכן ניסה "להוכיח" את שלוש התיזות הללו במכתבו לוויידמייר. הוא השתמש בר זמנית בשתי שיטות, תוך איזון נבון: מצד אחד ניתוח, תיאור מדוייק ומידע, ומצד שני הקשה מן הכלל אל הפרט, סינתזה, והענקת משמעות מוסרית.(9)

כך תפס כיבוש הדמוקרטיה - הנ־צחון המשותף של הבורגנות והפרולטר־יון במאבק נגד המדינה הפיאודלית - מקום נרחב בתיאוריה הפוליטית של מארכס. אבל זה היה רק שלב ראשון במאבק שיימשך בתוך החברה הקפיט־ליסטית, לאחר שזו תשתחרר משרידי העבר הפיאודלי; המאבק יימשך עד שיושג "כיבוש הדמוקרטיה" על־ידי המעמד העני והגדול ביותר. אם בכוח ואם באמצעות החוק (מארכס בשום אופן לא זלזל ביעילותה האפשרית של זכות הבחירה הכללית, כאמצעי להשגת המטרה), אותו כיבוש שמר ללא ספק על האופי הדיקטטורי של פעולה מעמדתית. אולם ברבזמן, ובפעם הרא־שונה בתולדות האנושות, תהיה זו דיקטטורה שכמוה כדמוקרטיה במובן האמיתי של המילה: הרס המדינה ושלטון העם, או ביתר דיוק - שלטון הרוב העצום על המיעוטים בעלי הקנין, ששלטו לפני כן. אז יתחיל שלב השחרור המוחלט, והאוטופיה תתממש: חברה נטולת מעמדות. מארכס הכריז על כך כבר ב־1847, בוויכוח עם פרודון:

> **תוך כדי התפתחותו, יחליף מעמד הפועלים את החברה האזרחית הישנה בהתאגדות שתוציא מן הכלל מעמדות וניגודיהם; לא תהיה עוד עוצמה פוליר־טית במלוא מובן המילה, הואיל ועוצמה פוליטית היא הביטוי הרשמי של ניגודי מעמדות בחברה האזרחית.**(10)

היעדר תיאוריה של העוצמה הפרר־לטרית אצל מארכס מסביר את הביקורת האנארכיסטית. אבל אין לשכוח, שהתי־אור ההיסטורי של מארכס ב"איגרת על הקומונה של 1871" מייצג את קווי־היסוד של תיאוריה כזאת. תהיה אשר תהיה עמדתו של לנין ב"מדינה ומהפ־כה" (נגד קאוטסקי), הפראקסיס הפר־ליטי שלו הופך אותו ליורש העריצות הנאורה ומצעה, כפי שתוארו בכשרון על־ידי צ'רלס סיניובוס כ"הכל למען העם, ודבר לא על־ידי העם". התנגדותו המוחלטת של מארכס לעריצות הנאורה, ולכן ל"לניניזם", ברורה כבר מהתכת־שותו הראשונה עם הגל, עוד טרם הצטרף לתנועת הפועלים.

את מושג הדמוקרטיה של מארכס ניתן להבין במלואו רק כחלק בלתי־נפרד מתפישתו על ההתפתחות החבר־תית, ובהקשר של תקופתו ההיסטורית. גם כתיאורטיקן וגם כאיש מעשה הוא השתתף במאבקם של מעמד הפועלים והמעמדות הביניים למען זכויות פולי־טיות ושחרור לאומי ממשטרים אבסו־לוטיים וריאקציוניים. דמוקרטיה ושחרור לאומי היו מטרות מידיות, קודמות לכינון החברה ללא מעמדות. הדמוקרטיה הבורגנית היתה רק נקודת זינוק לתנועת הפועלים האוטונומית. האמצעי החוקי לכיבוש העוצמה הפולי־טית, זכות הבחירה הכללית, היה שלב הכרחי במאבק לשחרור חברתי.

רעיונות הסוציאליזם והקומוניזם עוצבו במחשבתו של מארכס כחלק ממושג הדמוקרטיה המוחלטת. מארכס נתקל במושג זה לראשונה אצל שפינוזה; הוא השתמש בו לביקורת הפילוסופיה הפוליטית של הגל, תוך כדי דחיית השקפותיו על הביורוקרטיה, העוצמה המלכותית והמלוכה הקונסטיטוציונית. מארכס כלל לא נטש את תפישתו הד־מוקרטית הראשונה כאשר נעשה קומר־ניסט, אלא עידן אותה. בקומוניזם כפי שהוא הבין אותו, הדמוקרטיה לא בלבד מתקיימת, אלא אף מקבלת משמעות רבה יותר.

האתיקה ההומניסטית הזאת היתה התוצאה החיובית הראשונה של לימודיו ההיסטוריים והפילוסופיים. מאוחר יו־תר ניסה מארכס לספק לה יסוד מדעי, ונטש את ההתלבטות הפילוסופית לטר

בת תיאוריה חברתית ועשייה פוליטית. רק לאחר פרסום הצהרתו הראשונה כקומוניסט הוא התחיל ללמוד את הוגי הכלכלה הבורגניים הגדולים. ביקורתו הלוהטת התבססה על קריטריונים מוקדמים יותר, אשר הרשו לו להוקיע את הכלכלה המדינית ״הידועה לשמצה״.

בעיני מארכס היתה הדמוקרטיה שלטון העם על־ידי העם; היא יכלה לקבל את משמעותה האמיתית רק בחברה נטולת מעמדות, משוחררת לחלוטין מעוצמת המדינה ומכל תיווך מדיני. כיעד־ביניים יש להשיגה על־ידי המאבק המשותף של הבורגנות והפרולטריון, כאשר כל מעמד מקבל על עצמו תפקיד מהפכני ייחודי בחיסול העבר הפיאודלי, האבסולוטיסטי.

לאחר שמטרה זו תושג, יהיה על הפרולטריון להשיג את שחרורהוא בכוחות עצמו. הואיל ושחרור הפרולטריון, פירושו שחרור האנושות כולה, תגלה הדמוקרטיה רק אז את כוחה המחדש. הפרולטריון, הלוחם הראשי, נדחף לפועלו ״ההיסטורי״ על־ידי תנאי קיומו הבלתי־אנושיים. מלחמת המעמדות אינה עוד עובדה היסטורית בלבד, אלא היא הופכת לתביעה מוסרית: הפרולטריון המודרני חייב להתארגן כמעמד המודע ל״שליחותו״ המהפכנית. כך יכול היה אנגלס לכתוב: ״למען נצחונם הסופי של הרעיונות שהוצגו ב״מניפסט״ סמך מארכס אך ורק על ההתפתחות האינטלקטואלית של מעמד הפועלים, שהיתה חייבת לבוא כתוצאה מפעולה מאוחדת ומדיון״.(11)

מה שמארכס כינה כיבוש הדמוקרטיה – הווה אומר כיבוש העוצמה הפוליטית – הובטח על־ידי תפקודם הסדיר של המוסדות הדמוקרטיים; להלכה, הוצאה מכלל אפשרות כל אלימות במאבק לשוויון חברתי. אולם האלימות, שכלל איננה חוק טבע בתולדות האדם, צפה ועולה בגלל הסכסוך המעמדי המאפיין חברות שבהן כוחות הייצור הפכו לכוחות הרס וניכור חברתי. מבחינה היסטורית תיפקדה הדמוקרטיה כפיקציה משפטית, שמסתירה את הדיקטטורה של המעמדות המנצלים על המעמדות המנוצלים, ומשקפת ניתוק בין זכויות היסוד ודיכוי בפועל. האנטי־תיזה ההיסטורית והמוסרית של תופעה זו תבוא לעולם באמצעות שלטון רוב אמיתי; זו תהיה תוצאה הגיונית של הסכסוך החברתי, כאשר זכות הבחירה לכל תיהפך מ״כלי מרמה... לכלי של שחרור״.(12) הדמוקרטיה נתנה בידי הייצרנים – המאורגנים במפלגות ובאיגודים מקצועיים – אמצעים חוקיים לכיבוש העוצמה הפוליטית ולפעילות מקדמת למען ״הפיכת כל החברה להתאגדות, שבה התפתחותו של כל פרט היא תנאי להתפתחות החופשית של הכול״.(13)

אם להתעלם מדרמשמעויות שישנן בתורת מארכס, ניתן לומר שערכה הבלתי־חולף, או המסר שלה, טמונים בביקורת החברתית ובהומוניזם המהפכני. אם ״המארכסיזם״ אינו אשליה בלבד, הרי אפשר להבינו רק כדחיית המשטרים הפולטיים של ימינו, או ביתר דיוק – כביקורת חברתית, המבוססת על הרעיון והתביעה לדמוקרטיה משוחררת מן ההגמוניה של המדינה וההון. אך ניסוח כזה, כמוהו כהכרה בחוסר התועלת או אפילו בנזק שבהדבקת התווית של ״מארכסיזם״ למשטרים המבוססים על ביטול החרויות הדמוקרטיות, שהמהפכה הבורגנית הנחילה אותן לפי הפירוש שלי. ה״מארכסיזם״ מאחד מחדש את המוסר המשותף לסוציאליזם, אנארכיזם וקומוניזם. לפי רעיון זה, אף לא חברה קיימת אחת יכולה להיחשב חפשית ואנושית; **כולן** נושאות במידה זו או אחרת בעול משטרים המייצגים את שלילת החופש וההומניות, כפי שחזה אותם מארכס, בדברו על הדמוקרטיה.

״או שהחברה תאבד״, כתב פרודון ב־1840, ״או שהיא תבטל את הקנין״. היום היה אומר, יחד עם מארכס: או שהחברה תאבד, או שתבטל את ההון ואת המדינה.

אחרית דבר

מסה זאת נכתבה לראשונה ב־1971. לפרסומה באנגלית כיום יש טעם רק כחלק מן הוויכוח המתנהל על תופעות המשבר. נסיגת הרוח הדמוקרטית היא אחת מהן. היא משתקפת בהתפשטות הממאירה של כלכלת הרווח ומדיניר תה. התיזות המהותיות בביקורת של מארכס על אופן הייצור הקפיטליסטי – ליברלי ו/או ממלכתי – נראות עדיין תקפות. לעומת זאת, תחזיותיו של מארכס, האנרכרקומוניסט, בדבר הכוח המשחרר והיוצר של הדמוקרטיה, כאשר היא נכבשת על־ידי תנועת הפועלים, הופרכו באופן מוחלט. אמנם מארכס חזה אפשרות טראגית זאת, בייחוד ברגעים של משבר חמור בציוויר ליזציה המודרנית. כך, בעקבות מלחמת קרים, הוא הבחין ״בסימני ניוון, הרחק מעבר לזוועות הידועות על התקופה האחרונה של האמפריה הרומית״. הוא אפיין את הפרספקטיבה הצפויה במונ־חים הראויים לציטוט:

בימינו כל דבר נראה כנושא בחובו את היפוכו. אנו רואים כיצד המיכון, המחונן בעוצמה המופלאה לקצר ולייעל את עבודת בני־האדם, גורם להם לגווע ברעב ולעבוד מעל לכוחם. משאבי העושר החדשים־חדישים הופכים, כאילו באמצעות כישוף מוזר, למשאבי מחסור. נצחונות האמנות כאילו נקנו במחיר אובדן האופי. ככל שהאנושות משתלטת על הטבע, נראה האדם משתעבד לזולתו או לנבלותו שלו. אפילו אורו הטהור של המדע מסוגל להאיר רק על הרקע האפל של חבורות. כל המצאר תינו והתקדמותנו כאילו מעניקים חיר רוח לכוחות חומריים, ומגמדים את חיי האדם, עד כדי הפיכתם לכוח חומרי.

מארכס סיים נאום זה, שנשא ב־14 באפריל 1856 לזכר ייסוד ״עתון העם״ של הצ׳רטיסיטים, בקריאה לאופטימיזם ולפעילות של מעמד הפועלים: ״הפוע־לים האנגלים הם בניה הבכורים של התעשיה המודרנית. ובכן, הם בוודאי לא יהיו האחרונים לסייע למהפכה החברתית, שתעשיה זאת הולידה״.

הערות

Benedict Spinoza, *A Theologico-Political Treatise*, trans. R.H.M. Elwes (New York: Dover, 1951), p. 207.

.2 *Critique of Hegel's "Philosophy of Right"*, ed. Joseph O'Malley, trans. Annette Jolin and Joseph O'Malley (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), pp. 29–30.

3. שם, ע׳ 30.

4. שם, ע׳ 31.

5. שם.

.6 *Men and Manners in America* (London: 1933), p. 160 et seq.

7. שם.

.8 Karl Marx and Frederick Engels, *Writings on the Paris Commune*, ed. Hal Draper (New York: Monthly Review Press, 1971), p. 76.

9. לפי ניסוחו של קרל פופר: ״אף כי להיסטוריה אין משמעות, אנחנו יכולים להעניק לה משמעות״. *"The Open Society and Its Enemies*, vol. 2 (Princeton: Princeton University Press, 1966), p. 278."

.10 *The Poverty of Philosophy* (New York: International Publishers, 1963), p. 174.

11. הקדמה למהדורה הגרמנית של המניפסט הקומוניסטי, מתוך: *Birth of the Communist Manifesto*, ed. Dirk J. Struik (New York: International Publishers, 1971), p. 139.

.12 "Introduction to the Programme of the French Workers' Party," in *The First International and After*, ed. David Fernbach (Harmondsworth: Penguin Books, 1974), p. 377.

.13 *Communist Manifesto*, p. 112.

THE ANNALS

לסטר וו. מילבראת

דעות שולטות - ומחקרי דעת קהל

אנו נוטים לקבל בקלות יתרה את השאלה הנשאלת בסקר דעת קהל ואת תשובתי של הנשאל בתור אמת לאמיתה. והרי ההקשר שמתוכו נקלטים ומשוד־רים המסרים עשוי להיות בעל חשיבות מכרעת; במיוחד כך, אם הקולט והמש־דר פועלים מתוך מערכת אמונות שונה, מתוך פאראדיגמות שונות על אופן פעולתו של העולם.

דוגמה פשוטה למצב זה תמצא בעימותים בין הורה לבנו/בתו, בני ה"טפש־עשרה", המתסכלים את שני הצדדים בגלל פער הדורות. דומה שההורה והצעיר מדברים זה ליד זה, תוך תסכול ואי־הבנה הדדיים. אמונות וערכים, המתוארים באותן מילים עצמן, נדמה שמשמעותם שונה והקשר הפנימי ביניהם מעוגן בתבניות שונות. התוצאה: אף כי שתי המערכות מתקיימות זו לצד זו באותו הבית, השוני שבהקשר של כל אחת מהן גורם לאי־הבנות בלתי־פוסקות.

הבדלים של הקשר קיימים בכל מקום. בדיונים ובוויכוחים אנו עדים לעתים קרובות לכך, שאנשים מדברים לא זה לזה אלא איש ליד זולתו. תכופות אנו פוגשים אדם בסביבה חברתית כלשהי ומתקשים להבין את דבריו. ואז, לפתע, מזנק בדעתנו הפירוש הנכון, ואנו אומרים: "עכשיו אני מבין מניין באת". התברר, שאני, כאקדמאי ומומחה לעניני הסביבה, חייב לשנות את מסגרת ההתייחסות ואת אורח השיחה שלי, כאשר אני בא במגע פעיל עם מנהלים בכירים בעס־קים; ויש להניח שגם הם עושים כן, כאשר הם נפגשים עם אנשים כמוני.

אי־הבנות הנובעות מכך שבני־אדם באים מרקעים שונים מרגיזות, אך אפשר בדרך כלל לשאת בהן בפעילות הגומלין החברתית שלנו. אולם בעיית הרקע עלולה לבלבל את המשמעות המוסקת מסקרי דעת קהל - ואף לה־רוס את תקפותם. שאלה, שניסוחה זהה, עשויה להתפרש בדרך שונה לחלוטין על־ידי אנשים הפועלים מתוך מערכות אמונה שונות.

בעיה זו מחריפה שעה שמספר גדול של אנשים בחברה שרויים בתהליך שינוי אמונותיהם על האופן שבו העולם פועל. מרבית החברות המודרניות נמצ־אות בתהליך תמורה מעין זה דווקא בימינו; ונדמה שרוב האנשים אינם חשים עד כמה תהליך זה כבר התקדם. אם עורכי הסקרים מבקשים לדעת את משמעותן האמיתית של הדעות המוב־עות, עליהם להיזהר ולבדוק בקפדנות את ההקשר הנרמז בשאלות שהם שואלים; עליהם להיות ערים לדרך

מתוך The Annals, של האקדמיה האמ־ריקנית למדעי המדינה והחברה, כרך 472, מארס 1984. מפאת קוצר היריעה, אנו מביאים כאן רק את הפתיחה, המציגה את הבעיה, ואת המסקנות של מאמר זה.

הכותב הוא מנהל המרכז ללימודים סביבתיים ופרופסור למדעי המדינה באוניבר־סיטה של מדינת ניו־יורק, באפלו.

שבה הדעות מעוגנות במבני אמונה רחבים יותר.

פאראדיגמה חברתית שלטת

אפשר להגדיר את המונח פארא־דיגמה כמבנה האמונות השולט בחברה כלשהי, שעל־פיו האנשים תופשים ומפרשים את תפקודו של העולם הסובב אותם. תומאס קון, היסטוריון ופילוסוף של המדע, הבהיר כיצד דיסציפלינות או קהילות מדעיות נשל־טות על־ידי פאראדיגמה מקובלת של אמונות, המעצבת את אורח חשיבתם של אנשים על הנושאים שהם עוסקים בהם בדיסציפלינה שלהם(1). מדי פעם מוכח, שפאראדיגמה מסויימת מוטעית מכמה בחינות, ואז חלה תזוזה לפארא־דיגמה חדשה, מתאימה יותר. תזוזות מעין אלו נתקלות בדרך כלל בהתנגדות חזקה; הן מתרחשות רק אחרי שהוכח בעליל שהפאראדיגמה הישנה חדלה לשרת את בעליה, או שאין עוד לקבל את עיקרי אמונתה. שווארץ ואולגיבי טוענים כי ״תזוזת פאראדיגמות״ מעין זו מתרחשת זה עתה בדיסציפלינות אקדמיות רבות(2).

כמו בדיסציפלינות מדעיות, אפשר ליישם את רעיון הפאראדיגמה השלטת גם לגבי תרבויות וחברות. במקרה זה אפשר לכנותה ״פאראדיגמה חברתית שלטת״ (פח״ש). רוב בני־האדם בחברה כלשהי לומדים ורוכשים מסביבתם מבנה אמונות המורה להם כיצד העולם פועל פיזית וחברתית, כלכלית ופוליטית. לכל חברה, בכל פרק ופרק בתולדותיה, יש פאראדיגמה חברתית שלטת.

בארצות המפותחות עמד התיעוש במרכז הפאראדיגמה החברתית השלטת במשך העשורים האחרונים. לפי פח״ש זה, על בני־האדם להשתמש במדע ובטכנולוגיה כדי לשלוט בטבע ולהפיק ממנו טובות־הנאה חומריות, האמורות להוליכם אל איכות חיים גבוהה. הנחת היסוד באותו מבנה אמונה (שלעתים קרובות אין מבטאים אותה) היא, שיש בעושר חומרי כדי להביא אושר ואיכות־חיים. מבנה אמונות זה מתוגבר על־ידי אלפי מסרים המגיעים אלינו מדי יום ביומו: בשיחות שבבית, בבתי־הספר, במקומות העבודה, במסג־רות חברתיות שונות, ודרך אמצעי התקשורת. עקרונות היסוד של מבנה אמונה זה שתולים היטב בלקחים הנלמדים בכנסיות, בבתי־הספר, בבית ההורים והם נתמכים על־ידי מסגרות אלו. כן מושרש מבנה האמונות השליט במערכת המשפטית של החברה וזוכה לתמיכה חזקה ממנה.

מבני־אמונה כאלה, ככל שהם נר־אים יציבים וקבועים מאד, משתנים במרוצת הזמן. המבנים החברתיים שנבנו סביב לעבדות או סביב לקולוניאליזם התפוררו והוחלפו בחדשים, הדוחים את סוגי היחסים בין בני־אדם ועמים שהיו מקובלים קודם־לכן. מערכת האמונה הקשורה למערכת היחסים הרצויה בין בני־האדם לטבע בסיסית אף יותר מזו הקשורה למערכת יחסים הרצויה בין בני־אדם לבין עצמם. המעבר מחברת ציידים־מלקטים לחברה חקלאית שיקף תמורה יסודית באמונה בכל הנוגע ליחס הרצוי בין בני־האדם לטבע. ואילו המהפכה התעשייתית התבססה על האמונה, שהאדם יכול לשלוט בטבע ולהכפיפו לרצונו.

בימינו אלה מתגלים גבולותיה של יכולת זו; אנו שוב שרויים בתהליך של תמורה באמונותינו על־אודות מער־כת היחסים הרצויה בין האדם לטבע. תמורה זו נכפית עלינו כאשר אנו מגלים שהפח״ש הישנה שוב אינה עולה בקנה אחד עם המציאות של עולמנו; תוך כדי תהליך התמורה שוררת מבוכה רבה ויש אי־התאמה בין דרכי התפישות השונות של הבריות את העולם ואת כל אשר בו. מובן מאליו שתמורה זו תשפיע על סקרי דעת הקהל, ולכן יש לבחון אותה מקרוב.

בטרם נעשה זאת, רצוי להזכיר

לעצמנו מה אומרת הפח"ש הישנה על יחסנו לטבע. קאטון ודונלפ טוענים, ש"תמונת העולם המערבית השלטת" מתבססת על ארבע אמונות־יסוד, המובאות להלן.(3)

1. בני־האדם שונים באופן בסיסי משאר הייצורים על־פני כדור הארץ, שהם שולטים בהם.

2. בני־האדם שולטים בגורלם; הם מסוגלים לבחור לעצמם יעדים וללמוד את שצריך לעשות כדי להגיע אליהם.

3. העולם רחב ולכן הוא מספק לבני־האדם הזדמנויות בלתי־מוגבלות.

4. תולדות האנושות הן תולדות של התקדמות; קיים פתרון לכל בעיה; מכאן, שאין הכרח כי ההתקדמות תיפסק ביום מן הימים.

התלהבות זו של האדם ביחסו לטבע מתורגמת במישור מעשי יותר להנחות יסוד המבנה הרצוי של החברה והניהול הראוי של עניינינו הציבוריים:

א) מן הדין שתנאים כלכליים טובים - שפירושם בדרך כלל צמיחה כלכלית - יהוו יעד מרכזי למדיניות הציבורית.

ב) יש לכבד ולקדם את המדע והטכנולוגיה, משום שאפשר להשתמש בהם כדי לשלוט בטבע ולצבור עושר חומרי.

ג) קידומן של טכנולוגיות ויוזמות חדשות, למען הפקת תועלת נוספת מן הטבע וצבירת עושר נוסף, כרוך בסיכונים פיזיים וחברתיים, שעל החברה לעודד את קבלתם, כדי להגיע למקסימליזציה של העושר.

ד) החברה פועלת במיטבה, אם בני־אדם יזכו לתמורות שונות עבור מיומנויות, יוזמה והישגים שונים, שכן כך תושג פרודוקטיביות מירבית. תמורה שווה פוגעת בפרודוקטיביות ובעושר.

ה) שיתופם של אנשים רבים בקבלת החלטות אינו יעיל, משום שזה תהליך איטי ומונע התקדמות מהירה.

ו) המנגנון הטוב ביותר לוויסות יחסינו הכלכליים הוא שוק ההיצע והביקוש; לכן טוב לצמצם מיסים ופיקוחים עד למינימום. טובת הציבור יוצאת מרוויחה אם בני־אדם משתמשים במשאביהם שלהם לצורך התחרות בשוק. הואיל והשוק פועל באורח משביע־רצון לטובת הציבור, לא רצוי שמוסדות ציבוריים ישתמשו בתצפיות ובתכנון.

ז) המערכת החברתית־כלכלית פועלת במיטבה, כאשר היא מכוונת לגידול מירבי של מי שחי עכשיו; אין צורך לדאוג לדורות הבאים, שכן בבוא הזמן ימצא השוק ממילא את הפתרון המבוקש. משמיעים טענה זו למרות העובדה, שאין לשוק כל מנגנון שיוכל לרשום את הצרכים של בני המין האנושי בעתיד.

השקפות אלו שכיחות לפי שעה ועדיין שולטות בכיפה. אלא שבמרוצת העשורים האחרונים חלה תזוזה כלשהי: מספר אנשים הולך וגדל בחברה התעשייתית המתקדמת הבינו, שאין ההשקפות הללו מועילות עוד כהנחות־יסוד לחברה שאנו חיים בה.

אתגר אידיאולוגי לאמונות הקיימות

שורה של יחמות חברתיות חופפות קוראות תגר על תקפותה של הפח"ש בחברה התעשייתית המודרנית: התנועה לשימור הסביבה, תנועת השלום, התנועה הפמיניסטית, התנועה למען שוויון. להלן אחדים מן השיקולים המובאים על־ידי מי שמתנגדים בתוקף לאורח פעולתה של החברה המודרנית:

1. חברה הפועלת בהתאם לפח"ש הישנה יוצרת הבדלים גדולים בעושר ובהזדמנויות; הבדלים אלה כה גדולים, עד שאנשים רבים רואים בהם אי־צדק.

2. הפעילות התעשייתית הבלתי־מרוסנת הולידה זהום מסוכן וגרמה נזקים לטבע, שעלולים להיות בלתי־ניתנים לתיקון.

3. בני־אדם רבים סוכנו על לא עוול בכפם כתוצאה מפעולות חפוזות של אנשים אחרים ושל חברות עסקיות, שבעצם רק פעלו על־פי הנורמות של הפח"ש הישנה למען המקסימליזציה של עושרם.

4. המשאבים הטבעיים הולכים ומתדלדלים במהירות, עד כדי מחסור רציני,

אינפלציה גבוהה וסכנה לעתיד ילדינו, שברמת הצריכה הנוכחית לא יהיו להם עוד משאבים מספיקים, והם יאלצו לחיות ברמה חומרית נמוכה יותר.

5. **בעזרת הנשק הגרעיני יש עתה לבני־אדם היכולת למחוק מעל פני הארץ את כל המין האנושי ואת רוב המינים האחרים החיים בביוספירה שלנו. די בתקלה אחת בפיקוח החברתי כדי שעוצמה אימתנית זו תצא לחופשי.**

6. **מחקרים על איכות החיים הראו, שיכולתו של הפרט לשלוט בגורלו הנו מרכיב חשוב במימוש איכות החיים. בעבר, כאשר החברה היתה מסובכת פחות ולא כל־כך צפופה, יכלו רוב בני־האדם להגיע לרמה סבירה של שליטה בגורלם האישי, במסגרת מערכת השוק. אולם עתה גורמים כוחות השוק רעות חולות לפרט הממוצע: אינפלציה, אבטלה, זיהום ואי־וודאות מתפשטת. את הפיקוח על כוחות אלה אפשר לממש רק תוך תיאום עם אחרים למען טובת הציבור כולו.**

מליוני בני־אדם בחברה התעשיירתית המודרנית מכירים במגרעות אלו וחשים אי־נוחות גוברת ביחס לדרך פעולתה הנוכחית ולסיכויי העתיד של החברה. אלא שמרביתם אינם יודעים מה יש לשנות כדי לשפר את המצב. רבים בקרב בעלי־המחשבה הגיעו למסקנה, שיש לנטוש את הפח"ש הקיימת; שיש למצוא פאראדיגמה מועילה יותר, שבני־אדם יוכלו לחיות על־פיה ברווחה סבירה, תוך מערכת יחסים עם הטבע שאפשר יהיה לקיימה לטווח ארוך. שווה של מלומדים חקרה את שאלת הפאראדיגמה הסביבתית החדשה(4), והנושא זוכה לדיון רחב ויסודי. (– – –)

המלצות לחוקרי דעת הקהל

• אל תניח שאתה יודע את הפח"ש של אוכלוסייתך. האמונות הבסיסיות על פעולתו של העולם ניידות כדי כך בחברה המודרנית, עד שיתכן מאד כי מתחת לפני השטח מתרחשות תמורות משמעותיות שתוחמצנה כליל על־ידי שאלות סקר שטחיות. על מנתחי דעת הקהל להתחיל בחיפוש שיטתי אחר מבני האמונות שבתשתית; עליהם לגלות אילו פריטים בסקר יעילים ביותר בזיהוי ובתיחום מבני האמונות. אם פריטים אלה יעילים בזיהוי קבוצות אנשים בעלי מבנה אמונות דומה, אפשר יהיה להשתמש בהן כמו בקטגוריות דמוגרפיות ללימוד ולתיאור התפלגות דעת הקהל.

• היזהר בניסוח השאלות; עליך להימנע מלהניח מראש שהנשאל מחזיק בפאראדיגמת אמונות מסויימת, שאולי איננה כלל קיימת אצלו. במקום זאת, נסח את שאלותיך כך שמנתח הסקר יוכל לגלות קבוצות של אמונות. לאחר מכן אפשר יהיה להשתמש בקבוצות כדי לפרש את משמעותן של שאלות סקר שטחיות יותר.

• התייחס בספק לסקרים המניחים, בלי לשאול שאלות רבות, שקיים מבנה אמונות שליט. ככל שגוברת רגישותנו להקשר של האמונות המצמיח את הדעות המובעות, נגלה שסקרים רבים שוגים בהתבססם על הפח"ש הישנה. חובתם של פרשנים ערניים לקרוא תגר על סקרים כאלה ולהטיל ספק בתקפותם.

• אל תצפה לקונסנזוס בדעת הקהל. החברה שלנו נמצאת במעבר בין הפאראדיגמה הישנה לחדשה. אנו צפויים לחילוקי דעות עזים ביחס לאמרנות חברתיות־כלכליות ופוליטיות במשך עשרות שנים. מנתח סקרים נבון יחפש קבוצות של אמונות פאראדיגמטיות; הוא יתחקה על היקפן היחסי, על משמעות המבנים האלה לגבי פירוש דעת הקהל, ועל השתנותם במרוצת הזמן.

• אל תצפה לקשר הדוק בין השקפה להתנהגות. התנהגות פוליטית משמעותית מותנית בקיומו של מיכניזם חברתי־מבני המאפשר לפרט לפעול בהתאם להשקפתו. מבנה המפלגות הפרליטיות על־פי מושגי השמאל והימין הישנים אינו תואם עוד את מערכות האמונה הרווחות בחברה המודרנית.

מפלגות אלו מודרכות על־ידי הפח"ש הישנה, ואין להן מה להציע לחלק ניכר מהאזרחים הפועלים במסגרת פאראדיגמה חברתית שונה.

- היזהר במיוחד מלהסיק מהשקפות על התנהגות ומהתנהגות על השקפות. בגלל אי־ההתאמה המבנית בין אמונות והזדמנויות להתנהגות, חשוב מאד למדוד גם אמונות וגם התנהגות; חשוב להתחקות על היחס ביניהן, אך אין לחזות את האחת על־פי השניה.

- אל תניח, שאדישות או העדר פעילות מצביעים בהכרח על חוסר ענין. שוחריה של פאראדיגמה סביבתית חדשה עשויים לנתק מגע עם הפוליטיקה כולה, משום שהמבנה הפרליטי הנוכחי - המעוגן בפח"ש הישנה - נראה להם מתסכל ובלתי־רלוונטי. העדר פעילות יכול לפעמים להצביע על שביעות־רצון מניהול החיים הפוליטיים, אולם לעתים קרובות משמעותו שבני־אדם חשים עצמם המומים, אבודים בתוך המערכת, וחסרי־אונים להביא לשינוי, ולכן הם בוחרים לא לעשות דבר.

מסקנה

ההקשר שבו נשאלות השאלות ושבו מפרשים את התשובות הוא חשוב תמיד. הוא הופך להיות מכריע אם הקונסנזוס הסוציאלי בחברה כלשהי מתפורר. לכל חברה יש מבנה אמונות שליט, שעל־פיו האנשים תופשים ומפרשים את תפקוד העולם הסובב. ציבור הולך וגדל של אנשים באזורים מסויימים התחיל לפקפק בתקפותה של הפאראדיגמה הקיימת. שעה שהם חותרים לפאראדיגמה חדשה, הולמת יותר, אנו אומרים שבאותה חברה מתרחשת תזוזת פאראדיגמות.

ארה"ב כמו חברות תעשייתיות מודרניות אחרות, שרויה עתה בתהליך מעין זה, במיוחד בכל הנוגע לאמונות על מערכת היחסים ההולמת בין האדם לטבע. רוב הציבור איננו מודע למידת התקדמותה של תזוזה זו. סוקרי דעת הקהל המנסחים שאלות ומפרשים את משמעות התשובות מקיימים ומטפחים מיתוס. לרוב אין הם מסוגלים לאמוד את המרכיב המיתולוגי בפירושיהם, משום שלא ידעו לשאול את השאלות המתאימות: שאלות שיש בהן כדי לחשוף מתחת לדעות המובעות את הפאראדיגמות השונות, המתקיימות זו לצד זו בחברה המודרנית.

חשוב שנעבור במהירות ככל האפשר מן המיתולוגיה להצגה הולמת של המציאות. בני־האדם זקוקים להבנה יסודית והולמת של נקודת־המוצא של הזולת. פוליטיקאים זקוקים לאסטרטגיה טובה יותר, כדי שתהיה משמעות למאבקיהם בעיני התומכים הפוטנציאליים. אמצעי התקשורת, בתור מפרשים של עצמנו לעצמנו, נושאים באחריות כבדה במיוחד; תוך שהם מפרשים את דעת הקהל ואת התנהגות הציבור, חובתם להבין הבנה מדוייקת את מערכות האמונה העמוקות יותר.

הערות

1. Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed. (Chicago: University of Chicago Press, 1970).
2. Peter Schwartz and James Ogilvy, *The Emergent Paradigm: Changing Patterns of Thought and Belief*, VALS Report No. 7 (Menlo Park, CA: Stanford Research Institute International, 1979).
3. William R. Catton, Jr., and Riley E. Dunlap, "A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology," *The American Behavioral Scientist*, 24:15–47 (Sept.–Oct. 1980).
4. Stephen F. Cotgrove, *Catastrophe or Cornucopia: The Environment, Politics and the Future* (New York: John Wiley, 1982); Riley E. Dunlap and Kent Van Liere, "The New Environmental Paradigm," *Journal of Environmental Education*, 9(4):10–19 (Summer 1978); and Daniel Yankelovich and Bernard Lefkowitz, "National Growth: The Question of the 80's." Public Opinion, 3:44–57 (Dec.–Jan. 1980).

Le Monde

תיארי מליניאק

הסוציאליסטים הספרדיים והבעיה הבסקית

היום, כמו תמיד, מסוכן לצאת בתחזית ברורה לגבי כל הנוגע לחבל הבסקים בספרד. נכון אמנם, שהתנועה הבסקית השואפת להיפרדות מספרד, אט"א, מעולם לא היתה כה קרובה לתבוסה צבאית כמו עכשיו; אך נכון באותה מידה, שהיחסים בין השלטון המרכזי במדריד לבין המינהל בחבל לא היו כה מתוחים מאז החזרת המשטר הדמוקרטי בספרד כמו בימים אלה.

שתי תופעות מקבילות אלו מצביעות על עובדה, שנוטים לשכוח אותה במדריד: הענין הבסקי אינו מצטמצם לבעיה של אלימות וטרור. הלאומנים הבסקים בבילבאו מדגישים עובדה זו הדגשה יתרה דווקא עכשיו, כאשר נראה שהמפלגה הסוציאליסטית הספרדית הצליחה לסגור על אט"א מכל העברים.

הסוציאליסטים רואים בכך הוכחה לדו־ערכיותם של המתונים במפלגה הלאומית הבסקית (בעלת רוב בכל החבל). הם סבורים, שהבסקים חוששים מהיעלמותה של אט"א – וכתוצאה, מהפחתת כושר המיקוח שלהם במדריד. ואולם אם ישנה כאן דו־ערכיות, האם בחשבון אחרון אין היא שייכת לעם הבסקי כולו – העם שנתן בבחירות האזוריות האחרונות 64% למפלגות

מתוך Le Monde, פאריס, 22.8.1984.

הלאומניות (פי שלוש מהקולות שניתנו לסוציאליסטים)? מפלגות אלו, כולן כאחת, מוקיעות כיום את מדיניותה של המפלגה הסוציאליסטית הספרדית.

דומה, כי המפלגה הסוציאליסטית משוכנעת לחלוטין, שבעית אט"א תמצא את פתרונה על־ידי תבוסת הארגון הצבאי שלה ולא על־ידי ניהול מו"מ איתו – שבעיניהם אינו אלא אשליה. אין זה ענין של שיקול מוסרי – דחיית כל דיון עם קבוצת מיעוט שבחרה בדרך האלימות – אלא זו תוצאה מכשלון הנסיונות בעבר לנהל איתה מו"מ. אכן, אם המפלגה הסוציאליסטית מסרבת עתה לנהל מו"מ, בוודאי שאין זאת משום שלא ניסתה לעשות כן בעבר.

באוקטובר 1982, שעה שהסוציאליסטים ניצחו בבחירות הכלליות, לא שקלו בחבל הבסקים כל אפשרות אחרת זולת מו"מ. מנהיגי הקואוליציה הרדיקלית "הרי באטאסונה", (שהיתה קרובה לאגף הצבאי של אט"א) הצהירו פומבית, שהם שוקלים "לבקש הפסקת־אש מהארגון החמוש", כדי להקל על פתיחת מו"מ עם המפלגה הסוציאליסטית הספרדית. אלא שדבר זה לא מנע מאט"א "להרים את תרומתה" לדו־שיח על־ידי התנקשות בחייו של גנראל ויקטור לאגו, מפקד חטיבת שריון

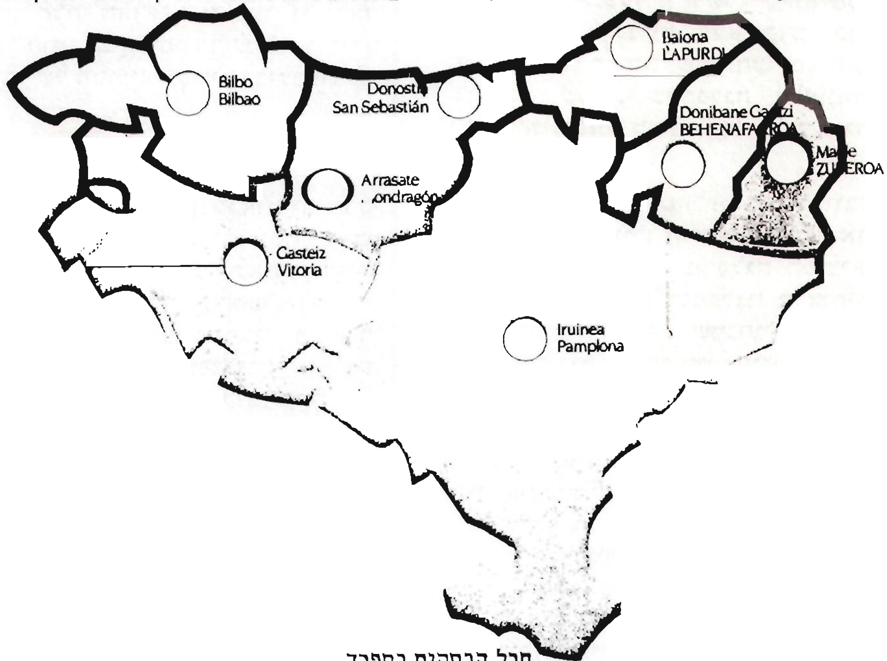
נודעת ורבת־עוצמה. אף על פי כן, ניסו הסוציאליסטים גם לאחר מכן ליצור מגע עם מנהיגי המחתרת הבסקים, באמצעות אישים בעלי משקל בממשלת צרפת. ובשלב מסויים היה נראה, כי מהלך זה עשוי להצליח.

נסיון נוסף נעשה בינואר 1983, הפעם על־ידי המפלגה הלאומית הבס־קית, שחששה פן יתעלמו ממנה במו"מ עתידי. קארלוס גאראיקואטקסקאה, ראש הממשלה של חבל הבסקים, ניהל מגעים שקטים עם הצדדים הנוגעים בדבר והציע לפתוח "בדיונים למען שלום" – אלא שיוזמה זו דעכה במהרה. "הרי באטאסונה", שנקטה תחילה עמדה פייסנית, הציגה לאחר מכן תביעות חדשות שנועדו לערב את אט"א באורח ישיר ובפומבי בשיחות. נוסף לכך ביצעה אט"א באותה עת התקפת טרור רצחנית במיוחד (פצצה שהוטמנה בבנק בבילבאו התפוצצה בשעות העבו־דה), ששמה קץ ליוזמת המפלגה הלאו־מית הבסקית.

אירועים אלה אישרו את הדעה שרווחה בקרב אותם חברי המפלגה הסוציאליסטית שטענו, כי אין טעם לנסות ולנהל מו"מ עם אט"א, הואיל ומעמדם של הניצים בארגון הבדלני מאפשר להם לכפות את דעתם על השאר. האגף הצבאי של אט"א הרג 39 בני־אדם נוספים ב־1983.

מאזן העוצמה בקרב הסוציאליס־טים הבסקים השתנה אף הוא. המזכ"ל, חוזה־מריה בנגאס, שדגל במשך זמן ממושך במו"מ, נדחק הצידה על־ידי נשיא מחוז ויסקאיה, ריקארדו גארסיה דמבורינאה. האחרון – נואם חוצב להבות – תמך בעימות גלוי עם המפלגה הלאומית הבסקית, מתונים כרדיקלים.

רעיונותיו הפשטניים והארס האנטי־לאומי שבפיו התחילו בהדרגה להשפיע על מנהיגי הסוציאליסטים במדריד, שרצו עד מאד ליישב את בעית חבל הבסקים בטרם תסכן זו את משטרם בספרד כולה. גארסיה דמבורינאה הוא שהנהיג את המפלגה הסוציאליסטית הבסקית במערכת הבחירות של חבל הבסקים בפברואר 1984. המפלגה הסו־ציאליסטית הספרדית קיוותה לגרוף את

חבל הבסקים בספרד
(שמות הערים מצויינים בשתי שפות: למעלה – בסקית, למטה – ספרדית)

הקולות של מתנגדי המפלגה הלאומית הבסקית מימין ומשמאל על־ידי ריכוז הביקורת נגדה. כאשר נרצח הסנאטור הסוציאליסטי, אנריקה קאזאס, ב־23 בפברואר, שלושה ימים לפני הבחירות (קאזאס היה קרוב בעמדותיו דווקא לחוזה מריה בנגאס המתון), ראו בכך בעלי הקו הקשוח בקרב הסוציאליסטים חיזוק נוסף להשקפתם.

כל הסימנים מעידים, שהסוציא־ליסטים הספרדיים החליטו הפעם לצאת במתקפה כוללת ומכרעת נגד המאבק המזויין של אט"א; כנראה שהיו מוכנים להסתכן אפילו באפשרות של "טעות" משטרתית פה ושם – כפי שאירעה במארס בעיר פזאחס, שבה נהרגו בשל כל ארבעה מחברי הקומנדו האנטי־קפיטליסטי האוטונומי.

עדיין יש להמתין ולראות אם המפלגה הסוציאליסטית הספרדית מסו־גלת ליישם פתרון כזה ללא קונסנסוס ברור. האם מפלגה, שפחות מאחד מכל ארבעה בוחרים תומכים בה, יכולה לכפות לבדה פתרון על אזור, שבמידה גוברת והולכת חש כי אין מבינים אותו בשאר חלקי הארץ? צעד מעין זה נראה טעון חומר נפץ, במיוחד לנוכח בידודם הגובר של הסוציאליסטים בבילבאו.

העדר ההבנה בין הלאומיות הבס־קית והסוציאליזם הספרדי מקורו בעבר הרחוק. תוך נאמנות לאידיאולוגיה השוויונית שלה נרתעה המפלגה הסוצי־אליסטית הספרדית מלהכיר בהתייח־סות המיוחדת, המתחייבת מאופיה הייחודי של בעית הבסקים. רתיעה זו קיבלה חיזוק נוסף משום שחבל הבס־קים נחשב לחלק עשיר ומפותח של ספרד – בכל אופן, עשיר מאנדלוסיה החקלאית והעניה, שממנה באים רבים ממנהיגיה הנוכחיים של המפלגה הסוצי־אליסטית הספרדית. אין לתמוה, איפוא, שמאז שעלו הסוציאליסטים לשלטון במדריד נפסק לחלוטין תהליך העברת הסמכויות לממשלתו האזורית של חבל הבסקים. (ואגב, גם היחסים בין המפל־גה הסוציאליסטית לבין הממשלות האזוריות בקטלוניה ובאנדלוסיה נמצ־אים עתה בנקודת שפל).

הסוציאליסטים, מצידם, מאשימים את המפלגה הלאומית הבסקית בהעדר סולידריות כלל־ספרדית. לדידם, דאגו הלאומנים הבסקים מאז ומתמיד יותר לאוטונומיה של החבל מאשר לחיזוק הדמוקרטיה במדריד. מקורו של ויכוח זה מעוגן עוד בימים הרחוקים של מלחמת האזרחים. "החזית העממית" ניאותה להעניק אוטונומיה לחבל הבס־קים רק באוקטובר 1936 – כמעט שלושה חודשים אחרי התקוממותו של פרנקו, כאשר הבינו שזה תנאי מוקדם כדי לזכות בתמיכה הצבאית של החבל.

המפלגה הבסקית הלאומית לחמה ביעילות בכוחות פרנקו, אך שמרה מרחק ממפלגות השמאל. היא כוננה מיליציה משלה, שלחמה כפעם בפעם באנארכיסטים ובקומוניסטים. הסוציא־ליסטים לא שכחו, שבספטמבר 1936 מסרה המיליציה הבסקית את סן־סבסטיאן, ותשעה חודשים לאחר־מכן את בילבאו, כמעט ללא קרב, כדי למנוע את הריסת שתי הערים. והם גם לא שכחו, שהמפלגה הלאומית הבסקית ניסתה לחתום על שלום נפרד עם פרנקו.

עתה, לאחר שחלפו כמעט יובל שנים, נראה כאילו חוזרים ומציגים את הקלקולים הישנים; המפלגה הסוציא־ליסטית הספרדית והמפלגה הלאומית הבסקית נזכרות שוב, שמניעיהן לברית הטקטית נגד פרנקו היו שונים זה מזה אצל כל אחת מהן. אין ספק שיש בסיס לטענת הסוציאליסטים הספרדיים, שללא דמוקרטיה במדריד לא תהיה גם אוטונומיה לחבל הבסקים. אולם המפלגה הלאומית הבסקית צודקת כאשר היא מדגישה, שבלי אוטונומיה רחבה לאזורים לא תיתכן דמוקרטיה יציבה בספרד. ברור, שהפעולות שנעשו עד עתה בכיוון זה אינן משביעות את רצונה של בילבאו.

Political Science Quarterly

פדרו ראמט

"ליברלים" נגד "הקו הנוקשה" ביוגוסלוויה

אחד המאפיינים הבולטים של משטרים קומוניסטיים היא התדירות שבה "משפצים" נוהלים ומוסדות הפוליטיים. כמעט כל ארץ קומוניסטית כבר קיבלה שתי חוקות; באחדות (כגון ברה"מ) כבר היו שלוש, ויוגוסלוויה חיה עתה על־פי החוקה הרביעית מאז עליית הקומוניסטים לשלטון. בדרך כלל, מסבירים שינויים אלה כשלבים בתהליך "בנין הקומוניזם" - תהליך שעל־פי הגדרתו חייב, כנראה, לכלול התאמות מוסדיות חוזרות. אלא שבמציאות אין כמעט ולא כלום בין שינויים אלה לבין בניה מכל סוג שהיא; הם משקפים את אי־היציבות המתמדת של משטרים מונוקרטיים. בהיעדר אלטרנטיבות שיש בהן כדי לשמש זירה להתחרות פוליטית, זו עוברת מדרך הטבע אל תוך המפלגה השלטת היחידה, והיא מתבטאת בחלקה במאבק סביב צורות ארגון שונות.

ההנחה, שהשאלה המכרעת במאבקי ירושה קומוניסטיים היא "מי יהיה המנהיג", אינה אלא טעות נפרצה. אדרבא, התעצמות המאבק על צורות ארגון שונות חשובה הרבה יותר. השאלה המרכזית איננה "מי ישלוט" - אלא בעיקר "מה צורה ילבש אותו שלטון?". עובדה זו מבליטה את משמעותה של אי־היציבות הארגונית ואת החתירה ל"רפורמות" ביוגוסלוויה. מכאן, שיש להבין את הויכוח על ה"דמוקרטיזציה" שלאחר טיטו כביטוי מחודש של נושא קבוע בפוליטיקה היוגוסלווית - ולא כסטיה משמעותית מהתנהגות פוליטית בעבר.

מתוך Political Science Quarterly**, מוצא לאור על־ידי האקדמיה למדעי המדינה, ניו־יורק, קיץ 1984, כרך 99, מס. 2.**

הכותב הוא פרופסור בבית־הספר ע"ש ג'קסון ללימודים בינלאומיים באוניברסיטת וושינגטון. הוא מחבר הספר: סאדאת והקרמלין, וספר נוסף שעומד להופיע: נציונליזם ופדרליזם ביוגוסלוויה.

הדינמיקה המפלגתית

כמו בוויכוחים ארגוניים קודמים ביוגוסלוויה (החשובים שביניהם התנהלו ב־67-1963 וב־74-1969), הוויכוח הנוכחי מתנהל בו־זמנית ברמת ההשקפות הרחבות וברמה של מה שנראה כעיסוק בפרטים קטנים. ההיבט האחרון גורם לא פעם למשקיפים לזלזל בשינויים מסויימים ולראותם כ"שגרתיים" או "בלתי־משמעותיים", או - בניסוח אחר - בתור השתקפות התהליך של "בנין הקומוניזם". אולם זו טעות אופטית, כפי שמתברר מדוגמה פעוטה, אך ברורה בהחלט: כאשר הוצע ב־1981 להאריך את כהונתו של יו"ר המפלגה משנה אחת לשנתיים, לא פעל כאן הגיון היעילות, אלא הרצון לחזק את השלטון הפדרלי על חשבון היחידות המרכיבות את הפדרציה.

הדיון הנוכחי על ארגון־מחדש של מוסדות השלטון דומה מאד לדיונים קודמים מסוג זה; הנושאים מוצגים, בדרך כלל, במונחים של ריכוז לעומת ביזור, וקו נוקשה לעומת ליברליזם. עם זאת, ראוי לציין שני הבדלים חשר

בים לעומת העבר. ראשית, בעוד שהוויכוח הנוכחי מוגבל למפלגה ולהי־ררכיה הממשלתית, הרי בעבר שותפה בדיונים אלה גם "הברית הסוציאליס־טית של העם העובד" (SAWPY), הכול־לת אנשים שאינם חברי מפלגה. ההצעות לחזק את תפקיד "הברית" זוהו עם סטפן וראצ'ר, דטנה קוצ'יץ' ואפילו קרסטה סרוונקובסקי; בשלב מאוחר יותר טענו שנעשה נסיון להפוך את "הברית" למפלגה פוליטית נפרדת, כארגון מתחרה ל"ליגה הקומוניסטית של יוגוסלוויה" (LCY). הבדל נוסף מתבטא ברקע הפוליטי השונה של הדיון. אסתכן במידה של פשטנות יתרה ואומר, שההבדל בין יוגוסלוויה של 1984 לבין זו של 1964, ואפילו של 1974, הוא בכך, שהכוחות המחזקים את המרכז (טיטו, ניהול עצמי, משטרה חשאית, המיתוס הפוליטי) נחלשו, ולכן נראים כוחות אנטי־ריכוזיים כמסו־כנים יותר. לפיכך, כל וויכוח על ארגון־מחדש של המפלגה במצב הנוכחי מתווספות לו מיד שאלות נוספות – למשל, רמז ל"אטטיזם", שהוא סוג של לאומנות בדלנית במהותה, וכן ל"גישה מנהיגותית".

התיאור היוגוסלווי הרשמי מציין את חודש יולי 1966 כתאריך נצחונה של הרפורמה "הליברלית" על הריכו־זיות הקשוחה, ואת דצמבר 1971 כנצחון "המתינות" על הליברליזם "המפרק". יוצרים את הרושם שמי שכונו "הליברלים" לא היו נאמנים די הצורך לסוציאליזם היוגוסלווי, ושה־מצע שלהם עלול היה אפילו להרוס את הפדרציה של יוגוסלוויה. למעשה היו אותם "ליברלים" שוחרי רפורמה מתונים, שהעניקו פירוש מילולי יותר לערובות כתובות, שניתנו בזמנו לאזר־חים וליחידות שונות בתוך הפדרציה. בוועידת המפלגה התשיעית (מארס 1969) ניצח אותו זרם של רפורמה "ליברלית": תקנון המפלגה המתוקן הרשה לחברים להחזיק בדעות מנוג־דות לדעת הרוב, אפילו לאחר קבלת החלטה – אף כי אסור היה להם להתנגד למדיניות שכבר אומצה על־ידי המפלגה. והקואליציה "הליברלית" זכתה בנצחון גדול, כאשר הוועד המרכזי של "הליגה" בוטל והוחלף בנשיאות, שחבריה נבחרו בוועידות המפלגות ברפובליקות הבוד־דות.(1) אמנם, הוועד המרכזי הוקם מחדש בוועידה העשירית (1974), אך המפלגות ברפובליקות שמרו על זכותן לבחור נציגים משלהן לוועד המרכזי, ואלה בחרו לאחר מכן את נשיאות הוועד.

עוד לפני הוועידה התשיעית נשמעו אזהרות, שמוסדות מפלגה ברפובליקות ואפילו מוסדות מקומיים, התנגדו בגלוי להוראות של המרכז. מסמך־מפתח שהר כן לפני הוועידה קובע, כי,

> **"ועדות וארגונים מקומיים במפל־גה הגיבו בתקיפות רבה מאד, כאשר ועדות ביקורת ביטלו את החלטותיהם. הם מתקשים לקבל את נימוקי ועדות הביקורת; הם סבורים תמיד, שהם צודקים, וכי השיטות שלהם הן האוב־ייקטיביות ביותר. היו מקרים יוצאי־דופן, שמוסדות מסויימים סרבו לקבל החלטות של ועדות הביקורת".**

הצנטרליסטים נעשו פסימיים עוד יותר לאחר הוועידה; אחד מפעילי המפלגה בסרביה טען במרירות, כי יש סכנה ש"הליגה הקומוניסטית של יוגוסלוויה" תהפוך ל"ליגה של ליגות קומוניסטיות", הואיל והארגונים ברפובליקות אוגרים יותר מדי עוצמה.

בעוד שהתקנון, שהתקבל בוועידה התשיעית, הרחיב את חופש הפעולה ואת העוצמה של מנגנוני המפלגה ברפובליקות, חזר התקנון של הוועידה העשירית וצמצם חופש פעולה זה, לטובת חידוש "הצנטרליזם הדמוקר־טי"; הוא התיר לחברים הגשת שאלות לדיון בגופים מפלגתיים ארציים בלבד – ולא עוד בוועידות ובכינוסים. חוד החנית בהחלטות 1974 היה בנטישת תכנית הפדרליזציה של המפלגה (הקמ־תו מחדש של ועד מרכזי בעל 166 חברים היה אחד הסימפטומים לכך), בהידוק המשמעת המפלגתית ובהגדלת

ייצוגו של הצבא בדרג המפלגתי הגבוה.(2)

ועידת המפלגה ה־11 (יוני 1978) לא הביאה לשינויים משמעותיים, למ־רות התגובות הדרמטיות שהושמעו בה ביחס לספרו של אדוארד קרדלי על **חוקי התפתחות המשטר הפוליטי של הניהול העצמי הסוציאליסטי**, אשר פורסם ערב פתיחתה.(3) למעשה ניסתה הוועידה להקפיא את המצב הקיים ולהצדיק את הנחות היסוד העיקריות שלו. אף כי דוברי המפלגה הפגינו בטחון עצמי, חזרו והופיעו סימנים לבעיות בשליטתת המפלגה שבחלקן נבע ממורשת הביזור של שנות ה־60 וה־70 המוקדמות, ובחלקן היו תוצאה בלתי־צפויה של הביזור. הבדלים ארגו־ניים בין המפלגות ברפובליקות, המסג־רות המפלגתיות במחוזות ומנגנון "הליגה" עצמה, גרמו מידה מסויימת של בלבול; בדו"ח לוועידה נאמר, כי הבדלים אלה "הפריעו לתיאום בין מנהיגות המפלגות ברפובליקות ובמחו־זות האוטונומיים לבין מוסדות "הלי־גה", ביחס לביצוע המשימות העומדות על הפרק". אחרים התריעו, כי תוכנה ושיטותיה של ההכשרה הרעיונית לקו בחסר. אפילו בתחום קביעת המדיניות צרינו חולשות. למשל, הוועד המרכזי של "הליגה" טען בסתיו 1981, שנשי־אות המפלגה אינה פעילה דיה ונעדרת נחישות ומרץ; אחרים מחברי הוועד המרכזי נזפו בנשיאות במיוחד על שלא גיבשה מדיניות כלכלית ברורה.

"הליגה" ניצבת, איפוא, בפני שתי בעיות נפרדות אך קשורות זו לזו: המ־אבק על רפורמות, המתבטא ברצון לחזק את האוטונומיה של מנגנוני המפלגות ברפובליקות, ובוויכוחים על המשמעת המפלגתית ותפקידה של "הברית"; וכן הדאגה המתמשכת בגלל הטענות על אי־יעילות המפלגה. שתי הבעיות קשורות, שכן אם מוצאים "הוכחות" לאי־יעילות, יועיל הדבר למי שמבקשים לשנות את מאזן הכוחות בתוך המפלגה – וביניהם בולטים אלה המעונינים לבטל את ביזור הסמכויות ולהדק את השליטה המפלגתית מן המרכז. דומה, שלמאבק על החזרת הריכחיות למפלגה יש תמיכה בדרגים העליונים של המנגנון שלה והוא אגר תאוצה מסויי־מת, אבל יש גם דוברים מפלגתיים רמי־מעלה הממשיכים להתנגד למהלך כזה.(4)

ברית קדושה של בירוקרטיות לאומיות?

החסידים של ריכחיות מחודשת מצאו שלל רב במהומות האלימות באא־ביב 1981 בקוסובו, המחוז האוטונומי שרוב אוכלוסייתו אלבנית, ושפרצו על רקע שאיפות לאומניות להיפרדות מן הפדרציה היוגוסלווית. המפלגה במחוז האוטונומי נהנתה קודם לכן מהביזור ולא העבירה למרכז מידע על בעיותיה הפנימיות. עתה אפשר היה להצביע על קוסובו כהוכחה, שביזור "מוגזם" כרוך ב"מהפכת נגד". במשך הקיץ של אותה שנה חזרו פעילים מסרביה ומבוסניה והתקיפו "את המגמות לפדר־ליזציה, או אפילו קונפדרליזציה של המפלגה, שאין לקבלן בשום אופן". תיאורטיקן המפלגה הסרבית, דרגומיר דראסקוביץ', תבע כי היא תחזור בה מהדרך לקראת "ברית קדושה של ביורוקרטיות לאומיות".(5)

שוחרי "הריכוזיות המחודשת" חות־רים לשלושה יעדים במיוחד: ראשית, צמצום האוטונומיה של מנגנוני המפל־גות במחוזות האוטונומיים וויבודינה וקוסובו; שנית, רמת תיאום גבוהה יותר בין הרפובליקות בתחומים כגון חינוך, תובלה, מדיניות מחירים וסדרי־אספקה – וכן הגדלת סמכותם של הגופים הפדרליים שיפקחו על התיאום. שלישית, הידוק המשמעת המפלגתית וחידוש הפיקוח המפלגתי על העיתו־נות ההולכת ו"פורקת עול". (אחד הסימפטומים למתח הגובר בין המשטר לעיתונות היה מעצרם שת כמה עיתו־נאים, שניסו לדווח ממקור ראשון על

המהומות בקוסובו במארס 1982). כדי להשיג את מטרותיהם פתחו תומכי הקו הנוקשה במסע לבלבול הנושאים, תוך נסיון להעביר את חובת ההוכחה מעצמם אל "הליברלים החדשים". מיריאנה טראיקוביץ', מתומכי הריכחיות, קבעה, כי "לאחרונה שכחו כנראה ש"הליגה" היא ארגון מאוחד, שכל חלקיו, ללא יוצא מן הכלל, חייבים ליישם את הקו הפוליטי שלו, שהוחלט עליו בדרכים דמוקרטיות".(6) אחרים חזרו ועוררו פחדים ישנים, בהזהירם שמאז מותו של טיטו שוב מנסים גורמים מסויימים (שלא נקבו בשמם) לראות ב"ברית" את ראשיתה של מפלגת אופוזיציה. המשפטן הבוסני פואד מוהיץ' טען, כי

"על־פי כוונותיהם, "הברית" אמורה להקל על התרת הרצועה לכל מיני כיוונים רעיוניים וכך להגיע לסוג כלשהו של "פלורליזם רעיוני"... כדי להשאיר את "הליגה" בהדרגה מאחור, בתור מפלגה של "בולשוויקים ותיקים"... סיום התהליך יתבטא בלגליזציה של משטר רב־מפלגתי."

הוויכוח על תפקידי "הברית" נפתח ברצינות ב־1966: סלאווקו מילר־סאוולבסקי קרא להעניק לארגונים כגון "הברית" את הסמכות לקבל החלטות משלהם ואפילו לחלוק על דעת המפלגה בסוגיות של מדיניות.(7) סטיוון וראצ'ר תמך בהצעה זו, והציע מצידו להפוך את "הברית" למפלגה שניה וכך ליצור משטר דו־מפלגתי ביוגוסלוויה.(8) ב־1968 הצטרף למקהלה פרופסור אנדריא גאמס, שעמד על הצורך להרשות את הקמתה של "אופוזיציה פוליטית מאורגנת".(9) אולם כל ההצעות הללו לא נשאו פרי; מרכז המפלגה המשיך להוקיע כל תכנית שמטרתה להפוך את "הברית" ל"ארגון מתחרה". אך אי־שביעות הרצון לא נעלמה, כפי שמתברר מתלונתו של יובן מריאנוביץ', בשלהי 1981: "היום דוחקים את "הברית" באורח בלתי־חוקי לשולי הדיונים הנוגעים למוסדות המפלגה".(10)

הרעיון להחזיר ליוגוסלוויה משטר רב־מפלגתי מוסיף להציג למחברים יוגוסלוויים. שני מדענים צעירים מבלגרד טוענים, בפרסום שהופיע ב־1983, כי אין שום קשר הכרחי בין סוציאליזם לבין משטר חד־מפלגתי; לדעתם, אין מכשולים מעשיים, רעיוניים או אפילו משפטיים, שימנעו את הנהגתו של פלורליזם פוליטי ביוגוסלוויה.(11)

חזונו של ציבור הליברלים החדש רחוק מן הקריקטורה שבעלי הקו הנוקשה מפיצים אותה, כשם שהוא רחוק ממצע הקו הנוקשה עצמו. אלא שחולשתם של הליברלים טמונה בהיעדר מצע ליברלי אחיד, מנוסח בבירור, שניתן להציגו כנגד שוחרי הקו הנוקשה; יש רק מגוון של יוזמות נפרדות, שביחד משקפות חזון מתחרה על תפקידה של "הליגה הקומוניסטית" בחברה היוגוסלווית. חזון מתחרה זו הובע באורח הברור ביותר על־ידי העיתונאי הקרואטי אנטון ז'וואן, בפברואר 1981; לדידו, אבד הכלח על עקרון הצנטרליזם הדמוקרטי (המחייב את החברים להימנע מוויכוח על מדיניות המפלגה לאחר שזו נקבעה). לדעתו, משטר מפלגתי פחות הדוק, שאפשר לתארו במונח "אחדות דמוקרטית", מתאים יותר לחברה היוגוסלווית. למחלוקת זו מתלווה גם פראדוקס: בעוד שחברי מפלגה חייבים להגן על החלטותיה במוסדות השונים של הניהול העצמי, הרי שותפיהם לאותם המוסדות, שאינם חברי מפלגה, רשאים להביע כל דעה הנראית בעיניהם. מבקרים ליברלים טוענים עתה, שכתוצאה ממצב זה יש לקומוניסטים היוגוסלוויים פחות זכויות ממה שיש ללא־קומוניסטים.

באשר לארגון המחודש של המפלגה התמקדו הליברלים בארבע סוגיות: למנוע את החזרת הסמכויות המבוזרות למוסדות הפדרציה; קיום בחירות חשאיות לגופים המבצעים של המפלגה ולוועד המרכזי של "הליגה"; אישור הזכות לבחור בין מועמדים שונים בבחירות למשרות מפלגתיות; חיוב

חברי הוועד המרכזי להיות אחראים בפני מוסדות המפלגה ברפובליקה שהם מייצגים (על־פי התקנון הקיים, הם אחראים בפני הוועד עצמו – הווה אומר, הוועד המרכזי הוא השופט העיקרי של פעולתו הוא).

הליברלים הפסידו לפחות קרב אחד במאבק להעברת העוצמה מן הנשיאות לוועד המרכזי. היה מוסכם על כל המגזרים במפלגה, כי בוועידה ה־12 יש להסיר את תפקיד נשיא הליגה הקומר ניסטית של יוגוסלוויה (תפקידו הישן של טיטו) מתקנון המפלגה. המחלוקת פרצה סביב השאלה במה להחליף אותו. הליברלים הציעו לכונן משרה של נשיא הוועד המרכזי. אחרים תמכו בבחירת יו״ר לנשיאות הוועד המרכזי. לבסוף התקבלה ההצעה השנייה – ללא ספק, לרעת המגמה הליברלית.

אך מבחינות מסויימות, סוגיית ההצבעה החשאית היא הנשארת אחת המחלוקות הארסיות ביותר, בעיקר משום שחיציה מכוונים הישר נגד שליטת המפלגה במינויים החשובים, וגם משום שדרישה זו כשלעצמה מציבה סימן שאלה על חוקיותן של בחירות גלויות ולכן, ברמז, גם על חוקיותם של מוסדות פוליטיים המבוס־סים על הצבעה גלויה. שר החוץ לשעבר, מילוש מיניץ׳, שרק לאחרונה עבר אל המחנה הליברלי, הציג את הטיעון למען הצבעה חשאית באורח ברור ותמציתי. יוזמתו הוקעה בתקיפות על־ידי מילוטין באלטיץ׳ – סרבי מקרואטיה, המשמש בתפקיד מזכיר הנשיאות הקרואטית, וממנהיגי הקו הנוקשה; אך נמצאו לה תמוכים במקום בלתי צפוי: ביומון ״פוליטיקה״ היוצא לאור בבלגרד: דז׳וקיץ׳, אחד העורכים הפוליטיים של העיתון, כתב, ש״אם ההצבעה איננה חשאית, הכל הופך להפגנה פוליטית, ורק מאשר את אשר הוחלט קודם לכן״. הוא הביע גם תמיכה בקביעת מספר מועמדים גדול מזה שעומד לבחירה. הוא ציין, שהמפ־לגה מעוניינת כנראה לשמור על כך, שהכל יהיה צפוי מראש ומבוקר. הוא המשיך:

כאשר מנסים להסביר מדוע נהגו כך, טוענים בדרך כלל שהמהות היתה חשובה, ולא הצורה. אומרים, שלאחר התיעצויות נרחבות אנו בוחרים באנשים הטובים ביותר. מטעם זה, טוענים, תהיה זו הפגנת אי־כבוד בפני רצונם האמיתי של חברי המפלגה, אם יוצעו יותר מועמדים ממספר התפקידים העומ־דים לבחירה. אם כן, יש להשיב על השאלה, לשם מה אנו זקוקים לבחירות בכלל. (12)

הקושי העומד בפני המשטר ביוגוסלוויה נובע בחלקו ממימדיה העצומים של המפלגה. אחרי שמספר חבריה צומצם בראשית שנות ה־70, קיבלה המפלגה 600,000 חברים חדשים בין הוועידה התשיעית לוועידה ה־11; ביוני 1980 היא מנתה 1,950,000 חברים – כמעט פי שניים מגודלה ב־1972. עד ראשית 1981 עלה המספר ל־2,042,272 – שהם 9% מאוכלוסיית יוגוסלוויה – מספר שיא מאז יסוד המפלגה ב־1920. מובן שאין להמנע מן השאלה, אם מפלגה בסדר־גודל כזה יכולה לתפקד כמו בתקופה שבה מספר חבריה הגיע לרבע או אף למחצית ממספרם הנוכחי. מירקו גאליץ׳ כתב בשבועון ״ווס״ (שבינתיים חדל להופיע), שהליגה איננה עוד מפלגת קאדרים, גם אם אין היא מפלגת המונים ״במובן המדויק״ של המילה. הרמז הוא ברור: צריך להגמיש את קני־המידה לחברות ולמשמעת המפלגתית. בתשובה, שהתפרסמה בביטאון המפלגה ״סוציאליזם״, דחה גויקו סטאניץ׳ את עמדתו של גאליץ׳ מכל וכל; לדידו, כמוה כנטישת זיהוי ״הליגה״ עם מעמד הפועלים; אין הוא רואה סיבה לשינוי הקריטריונים הנהוגים לגבי החברות במפלגה.

ארגון־מחדש – חזית לוויכוח פוליטי

כאשר מועד כינוסה של הוועידה ה־12 התקרב (26–29 ביוני 1982),

היה ברור לכל, שמאזן הכוחות הפדרלי, שגובש ב־1974, נשאר בלתי יציב; הארגון מחדש הפך להיות חזית פולי־טית בזכות עצמו, שבה ייקבעו הפאר־מטרים הבסיסיים של קביעת המדיניות ביוגוסלוויה. הליברלים, שרצו לשמור לעצמם חופש פעולה בארגונים המפלג־תיים שלהם עצמם – ברפובליקות ובמ־חוזות האוטונומיים – הציעו לשמור אמנם על עקרון הצנטרליזם הדמוקרטי בארגונים המפלגתיים האזוריים, אך לנטוש אותו ברמת המנגנון המפלגתי המרכזי.(13) היה זה ללא ספק חידוש הנסיון הקודם להביא לפדרליזציה של המפלגה.

חוסר התוחלת שבמאמץ זה הופגן על־ידי אי־יכולתם של הליברלים להת־מודד עם מבול המאמרים נגדם בעית־נות היוגוסלווית. למשל, דרגתאורץ', מתומכי הקו הנוקשה, הוקיע כל "גמגום" בנושא אחדות המפלגה; הוא הדגיש, כי "שום יסודות של פדרליזם אינם יכולים להתקיים בליגה הקומו־ניסטית; שום קומוניסטים באזור, ברפוב־ליקה, במחוז או במגזר כלשהו, אינם רשאים לראות את עצמם – על בסיס של אזור או של מגזר – כשווים במעמדם למכלול, הווה אומר לליגה הקומוניס־טית של יוגוסלוויה".(14) העמדה הרי־כזית בוטאה באורח הקיצוני ביותר על־ידי קצמנוביץ' שטען, כי המצע הליברלי, פירושו הרס אחדות המפלגה ועימות מוטעה בין דמוקרטיה וצנטרליזם. מסקנתו היתה, שהחלשת הצנטרליזם הדמוקרטי תביא לניוון המפלגה. לאחר מכן הגישו תומכי הריכוזיות שורה של הצעות משלהם, שנועדו להחליש את המפלגות האזוריות ולחזק את המרכז. תחילה ביקשו לקיים בעתיד את ועידות "הליגה" לפני ועידות הארגונים המפ־לגתיים באזורים; שינוי כזה היה הופך על־פיה רפורמה משלהי שנות ה־60, שבזמנה הרבו לשבחה, והיה מוריד את הוועידות האזוריות לדרגת חותמת גומי של מדיניות "הליגה". צעד שני, שהוצע עוד בנובמבר 1981 על־ידי הוועד המרכזי של המפלגה במונטנגרו, היה אמור ליטול מהמפלגות ברפוב־ליקות את הסמכות לבחור חברים לוועד המרכזי של "הליגה". במקום זאת היה על הארגונים ברפובליקות למנות מועמדים, שיוכלו אחר־כך להיב־חר בוועידות "הליגה" הרגילות. שלי־שית, הוצע לבטל את תקנוני המפלגה באזורים ולהכפיפן לתקנון "הליגה" בלבד. הצעה נוספת באה מצד מיעוט קטן, בהנהגת נציג סרבי, רדה קונצ'אר:

המועצה האנטי־פאשיסטית לשחרור לאומי של יוגוסלוויה, בעת מלחמת העולם השניה, נובמבר 1943

הוא ניסה לשכנע את הוועידה להחליף את הארגון הטריטוריאלי של המפלגה (שהוא בסיס המבנה הפדרלי־לכאורה של ״הליגה״) בארגון על־פי ענפי ייצור. הכול הבינו שהצעה זו נועדה לחתור תחת האוטונומיה של המפלגות האזוריות, וקונצ׳אר עצמו גם הודה בכך.

הליברלים זכו בוועידה ה־12 להצלחות חשובות. הם הביסו את כל ההצעות שהזכרנו; אורך כהונתו של יו״ר נשיאות הוועד המרכזי נשאר שנה (במקום שנתיים, כפי שהוצע על־ידי מי שרצו לחזק את המרכז); הושגה הסכמה בדבר הצבעה חשאית בבחירת חברים למוסדות המבצעים של ״הליגה״. לעומת זאת, נדחתה הצעה להרשות לצירים בוועידה הימנעות מהצבעה בנושאים מסויימים. ״הליברלים החדשים״ ניצחו גם בעוד שתי סוגיות לפחות: התקבל המצע הכלכלי שהוכן על־ידי ועדה בראשותו של סרגיי קראיגר, ולא ננקטו שום צעדים לשינוי מדיניות הפנים הפחות ריכוזית, שהיתה נהוגה מאז מותו של טיטו. אין להתפלא, איפוא, שהליברלים מיהרו להכריז על הוועידה ה־12 כעל ״ועידה שלהם״.(15)

לא הכול היו שבעי רצון באותה המידה. נאידן פאשיץ׳, אב בית־הדין החוקתי בסרביה, רטן בפומבי, שהמערכת הפוליטית מעוותת ואינה מתפקדת כראוי. ציר אחר בוועידה טען, שמקור העיוותים הוא בחולשות במפלגה עצמה וקרא לכינוס ועידה ״שלא מן המנין״ תוך שנה. נראה שבמרוצת הקיץ של 1982 זכה הרעיון לתמיכה בקרב שוחרי הריכוזיות, עד ש״בורבה״ נאלץ לפרסם מאמר מערכת נגד סנגורי הוועידה שלא־מן־המנין.

העובדה, שועידת המפלגה ה־12 היתה ועידה ראשונה של ״הליגה״ מאז מותו של טיטו, עודדה ללא ספק ציפיות ש״תפתור״ בעיות ראשיות ותלבן ותאשר שינויי מדיניות. ציפיות כאלו לא היו במקום משני טעמים יסודיים: ראשית, המונח ״פתרון״ רומז, שניתן להתגבר על אי־היציבות הרגעית ולשוב למצב של הרמוניה. לאמיתו של דבר, המאבק על דרכי הארגון הוא תכונה קבועה בפוליטיקה היוגוסלווית; הוא משקף את אי־יכולתה של הליגה הקומוניסטית לגבש נוסחה שתבטיח יציבות פוליטית. שנית, ועידות המפלגה היוגוסלווית היוו אך לעתים רחוקות פרשות מים - בעיקר משום שבדרך כלל שימשו תיעוד לסטאטוס־קוו של קונפליקטים פוליטיים שהתנהלו בצומת היסטורי מסויים.

האליטות האזוריות ביוגוסלוויה הגיעו לראשונה למודעות פוליטית בשנות ה־60 המוקדמות. מאז משתקף הוויכוח בין הרפובליקות על מאזן העוצמה הפדרלי (שהוא עצמו משקף עימותים בין קבוצות אתניות) בוויכוחים על צורות ארגון מוסדיות. בהיעדר מפלגות אלטרנטיביות מתנהלת ההתמודדות בין אופציות פוליטיות במסגרת המפלגה השלטת. תחומי האופציות מתבטאים בתכניות ארגוניות שונות, שכל אחת מהן מקדמת את האינטרסים של אחד הצדדים בהתמודדות: המנגנון המרכזי או היחידות הפדרליות, אינטרסים של הנהלת או של ענפי־ייצור. לגבי חלק מתכניות הארגון־מחדש אין מסתירים את יעדיהן האמיתיים; במקרים אלה מוקע הסטאטוס־קוו הפוליטי כמצב של ניוון או קיפאון, או מתואר כנתון בסכנה בגלל פעילותם של כוחות מפרקים או ״אוניטריסטיים״. תכניות אחרות מתפרסמות כתרופה לחוסר יעילות, יחס סביל, אדישות, שחיתות וחוליים אחרים.

כתוצאה מהעברת היריבות הפוליטית מן המערכת הכוללת אל תוך המפלגה, לא ניתן כלל להגיע לאותה האחדות שהמפלגה מתעקשת עליה. לפיכך, המפלגה מאבדת במרוצת הזמן את תחושת הכיוון המשמעותי; ההסכמה שהיא מסוגלת להגיע אליה מצטמצמת בניסוחים ״טקטיים״ מעורפלים

וביסודות ההכרחיים ביותר של המערכ־
כת: ניהול עצמי (אף כי גם בו התחילו לאחרונה להטיל ספק), שמירת שלמותה הטריטוריאלית של יוגוסלוויה, וכמובן, המונופול הפוליטי של המפלגה.(16) בהיעדר כיוון לפעילותה, המפלגה הופכת להיות האפוטרופוס של סטאטוס־קוו בלתי־יציב. כך אירע, שביוגוסלוויה ערער המונופול המפלגתי את המאפיין העיקרי שתפיסת השלטון הלניניסטית אמורה להבטיחו: פעולה "מהפכנית", המתבצעת על־ידי מפלגת חלוץ מאוחדת. המפלגה טוענת לצנטרליזם דמוקרטי, אך אינה מסוגלת ליישם את העיקרון ברוח הלניניזם.

אין תימה, שמשקיפים זרים מתעיי־פים מהשינויים הארגוניים־מוסדיים האין־סופיים, הנהוגים בארצות קומר ניסטיות. אף כי לא פעם מריעים להם כשלבים מתקדמים בתהליך "בנין הסר ציאליזם", הרי הם מופיעים במסווה התם של התאמה לנסיבות, גם כאשר הם משקפים תזוזות משמעותיות בחלו־קת העוצמה. אולם המאבק על צורות ארגוניות־מוסדיות בארצות קומוניס־טיות אינו רק תפאורת רקע למאבקים יסודיים יותר על קווי מדיניות – הוא בהחלט נושא מרכזי, שמאבקים על קווי־מדיניות משמשים לו לא פעם תפאורת רקע.

הערות

1. Paul Shoup, "Problems Facing the Party" (Paper presented at a conference, "Yugoslavia: Accomplishments and problems," Wilson Center, Washington, D.C., 16 October 1977), 9.

2. Slobodan Stankovic, "Jugoslawien—ein Jahr nach dem X. Parteitag," *Osteuropa* 25 (1975): 493—95.

3. Edvard Kardelj, *Democracy and Socialism*, Margot and Boško Milosavljević, trans., (London: Summerfield Press, 1978).

4. Pedro Ramet, "Yugoslavia's Debate over Democratization," in *Survey* 25 (1980): 43—48.

5. Quoted in Slobodan Standović, "Yugoslavia: One or Eight Communist Parties?" *Radio Free Europe Research*, 21 August 1981, 4.

6. Radio Belgrade, 8 November 1981, translated in FBIS, *Daily Report* (EasternEurope), 13 November 1981.

7. April Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia: the Changing Role of the Party* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1982), 97—98.

8. "Jugoslawischer Theoretiker für Zweiparteiensystem," in *Osteuropäische Rundschau 13* (December 1967): 19—21.

9. *Politika*, 18 May 1968.

10. *Politika*, November 7 1981.

11. "Vojislav Koštunica and Kosta Cavoški, in Zdenko Antić, "Yugoslav Authors Plead for Socialist Multiparty System," *Radio Free Europe Research*, 17 November 1983, 1, 4.

12. *Politika*, 10 January 1982, quoted in Stanković, "Precongress Struggle," 3.

13. *Borba*, 20 October 1981, translated in FBIS, *Daily Report* (Eastern Europe), 2 November 1981.

14. Tanjug, 8 April 1982, translated in FBIS, *Daily Report* (Eastern Europe), 9 April 1982.

15. ראיונות בעילום־שם, שנוהלו על־ידי המחבר בבלגרד, יוגוסלוויה, ביולי 1982.

16. Pedro Ramet, "Jugoslawien nach Tito—zerbrechliches Gleichgewicht and Drang nach Legitimation," *Osteuropa*, 32 (1982): 292—302.

17. Kardelj, *Democracy and Socialism*, 69.

Zukunft

ברונו אייגנר

אוסטריה-
לקראת שנת 2000

"היחידים הצועדים בחדווה לקראת שנת 2000 – הם הטכנוקרטים". (הנס מגנוס ארצנברגר, ב"פירורים של פוליטיקה").

"אני מקבל על עצמי את המשימה לחזור ולכונן בסוציאל־דמוקרטיה זאת את הקשר בין הרעיון למעשה. בענין זה איננו יכולים להסתמך על המרשמים מימי המאבק, ולהסתפק בטיפוח המצבות ובנוסטלגיה הכרוכה בכך". (יו"ר המפלגה הסוציאל־דמוקרטית האוסטרית, פרד סינובאץ, בהופעתו לפני המועצה המורחבת של וינה, ינואר 1984).

מאז אבדן הרוב המוחלט באפריל 1983, המפלגה הסוציאליסטית באוסטריה המומה. עוסקים בניתוח בחירות שטחי. את סיבות המפלה מחפשים בתחום "מדיניות המכירות". אולם ניתוח ההפסדים חייב לחשוף את השורשים. ביקורת רדיקלית איננה בבחינת "זיהום הקן", אלא חובה חברית. רק הביקורת עשויה להניע את התאוששותה של המפלגה החולה.

לא די במדיניות של "קידום מכירות"

מה שמכונה "שכבות הביניים החדשות", במיוחד הבוחרים הצעירים שביניהם, הולכים ונמשכים אל "מפלגת העם", או ביתר דיוק – אל איגוד הפקידים והפועלים שלה. במונחים סוציולוגיים יש לקבוצה זו עתיד לקראת שנת 2000 – עתיד שייקבע

מתוך Zukunft ("עתיד"), כתב־עת סוציאליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, אוסטריה, מאי 1984. אנו מביאים כאן רק אותם החלקים של המאמר, שיש להם משמעות אוניברסלית, מעבר לרקע האוסטרי הספציפי.

במידה גוברת על־ידי המיקרו־אלקטרוניקה.

בתחילת שנות ה־70 פעלו הבריחה מן הכפר ועבודת החוץ של האיכרים לטובת הסוציאל־דמוקרטים; התפתחות זו נעצרה מראשית המשבר הכלכלי העולמי. במקום זאת מטפחת המהפכה התעשייתית השלישית – האלקטרונית – טיפוס בוחרים חדש, הנוהגים לעתים קרובות לברוח מן המציאות, תוך נסיגה אל תחום הפרט והסכמה חסרת־אבחנה לעיקרון שמרני של הישגיות.

נוסף לכך, גם אינטלקטואלים ואנשי־רוח רבים מסתלקים מהמפלגה – וזאת משני טעמים: ראשית אבד להם ברונו קרייסקי, ששימש להם מגנט ו"כותל מזרחי"; ושנית, בתקופת שלטונה הבלעדי הידלדלה המפלגה מבחינה אידיאית: קרייסקי חשב בשביל כולם. עכשיו אין עוד אוויר בגלגלים. ההנהגה מסתבכת בדאגות היום־יום; אין מפעילים את 70,000 הפעילים והפעילות בסניפים, ואין מציגים לפניהם יעדים לפעילות.

זאת ועוד: הפרצות העמוקות לא

נבעו אצל הבוחרים השוליים, אלא ב"גרעין הקשה": פועלי התעשיה, הנמצאים מנקודת ראות סוציולוגית על העקומה היורדת ואשר עוברים במספרים הולכים וגדלים ל"מפלגת העם".

המפלגה הסוציאליסטית הפכה בשנים האחרונות למעין "מפלגה־מפלצת", שאינה מקרינה חום על סביבתה. כך חשים במיוחד אנשים צעירים, בוחרים בפועל או לעתיד לבוא. מי שצפה בתכנית הטלוויזיה על העריקים הפוליטיים, ראה "פאנקיסטית" מציגה בחכמה ובאורח ספונטני את השקפת החיים שלה, את אכזבתה, את הקור השורר בחברתנו; בוודאי התברר לו, שעולם שלם מפריד בינה לבין מה שאומרת לה ההנהגה הרוחנית של המפלגה. מבחינת הופעתה החיצונית שייכת אותה אישה בוודאי למיעוט שבמיעוט. אך חשיבתה, ניסוחה, יאושה ואכזבתה נותנים ביטוי לתחושת חיים נפוצה עד מאד, ולמשבר המשמעות הפושה בחברתנו.

על כן, אין עוד די במדיניות של "קידום מכירות"; המוצר ששמו המפלגה הסוציאליסטית חייב לקבל איכות חדשה.

לעבור למלחמת תנועה

השלטון המוחלט בשנות ה־70 הביא בעקבותיו סחף בתוכן האידיאולוגי והמוסרי. לראשונה בתולדותיה נתקלה המפלגה בחזית רחבה של שחיתות. היא עצמה נעשתה פגיעה למחלות הבורגנות. תוך כדי התקפותיה על מבצרי הבורגנות היא נתקעה בביצה שסובבת אותם.

סיבה נוספת למשבר הזהות הנוכחי של המפלגה נעוצה בקואליציה עם המפלגה הליברלית: עד כה, היא לא הצליחה לגבש לעצמה קווי תיחום ופרצוף משלה. אי־אפשר כמעט להבדיל בין המפלגה הסוציאליסטית כמפלגה לבין היותה סיעה בממשלה. מרכז המפלגה משמש עד עתה כסוכנות ארגון ומכירות בלבד. לסיעה הפרלמנטרית אין, לפי שעה, פרופיל עצמאי, ו"האינטליגנטים" שבין הפעילים המרכזיים וחברי הממשלה טובעים בים של ניירת. אין למפלגה אמון בעצמה – לא במצעה ולא בצוות המוביל. היא מתגוננת.

באמצע שנות ה־80 חייבת המפלגה לצאת מן החפירות ולעבור למלחמת תנועה. עליה לגבש אסטרטגיה של התקדמות והסתערות; עליה להתמודד עם בעיות חדשות בעוד מועד, ולעבד הצעות לפתרונן; אסור לה לטמון את הראש בחול.

התנאים להסתערות מחודשת של המפלגה אינם מזהירים בימינו. אם בשנות ה־70 היא נדחפה על־ידי הרוח והשקפת החיים שפיעמו במחאה של 1968 – הרי היום רוח הזמן נושבת נגדה. "הפילוסופים החדשים", הנסיגה אל תחום הפרט באמנות בכלל ובספרות במיוחד, אין בהם גיבוי לתנועת פועלים – לא באסטריה ולא בעולם.

הוסף לכך עולם חמוש מכף רגל עד ראש ב"מוצרים מתוחכמים", המסוגלים לשים קץ לציוויליזציה שלנו; את האגראיזם המתגבר בתחום הכלכלי; את האיזון העדין בין מזרח למערב הנתון בסכנה; ואת מלחמת המעמדות הכלל־עולמית בין הצפון העשיר לדרום העני. אכן, החזיתות נעשו קשוחות. קרייסקי והמפלגה שימשו מניע למדיניות נייטרליסטית, מנוסחת באופן דינאמי, ומוכרת בזירה הבינלאומית. חובת המפלגה היום להמשיך במדיניות זו – הבעיות הבינלאומיות הן גם בעיותיה של אוסטריה.

יתר על כן, המפלגה צריכה עתה לגבש תכנית חברתית המכוונת לעבר שנת 2000 והמתחשבת בתמורות המכרעות הצפויות לנו. המיקרו־אלקטרוניקה צועדת קדימה בביטחה. השינויים החותכים ביותר יחולו בחיי העבודה. השבבים

(מיקרו־צ'יפס) יעלו את פריון הייצור, אך יחסלו מקומות עבודה. אם לא נתמודד עם התפתחות זו על־ידי קיצור זמן העבודה ושינויים מבניים במשק שלנו – בכיוון למיקרו־אלקטרוניקה ולייצור חומרה ותוכנה לתעשיית המידע – יתארכו גם אצלנו התורים שלפני לשכות העבודה.

האוטומציה בתחום הייצור והשרותים תפגע בעיקר ב"חיל המילואים" (הנשים) ותגביר את הפיצול בקרב השכירים – בין עובדים בעלי כישורים גבוהים לבין הבלתי־מקצועיים; זאת, אם לא נפתח מדיניות מנוגדת.

המפלגה והאיגודים המקצועיים חייבים לדעת, שנוכח התפתחות המיקרו־אלקטרוניקה אין תכלית ב"שבירת מכונות". זאת תמורה בדרך – והיא תגיע, אם נרצה בה ואם לאו. הברירה האחרת היא, שאוסטריה תהפוך למדינה תת־מפותחת. וכאת הנקודה המכרעת: התפתחות זאת צריכה להתנהל באורח דמוקרטי, ולכל אדם צריכים להיות סיכויים שווים. לביזור יש להעניק עדיפות ראשונה; והחיים האישיים, תחום הפרט, זכאים למלוא ההגנה.

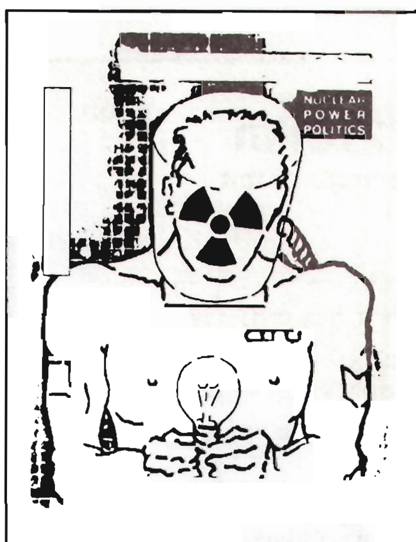
בצורת העבודה ובמקום העבודה עצמו תחול מהפכה. באופק מאיים סוג חדש של ניכור ותחושת זכות. מערכת המיסוי תצטרך להתאים את עצמה להתפתחות הסוערת ולשינויים שיחולו בכוחות הייצור וביחסי הייצור המתחייבים מהם.

המוקדים של "פרוייקט לשנות ה־90"

לקראת שנת 2000 ילכו ויתבהרו התפתחויות, המסתמנות היום רק כצללית באופק: ייצור חילופי, משק מעורב ציבורי/פרטי, ייצור לפי שיקולי צריכה – יחד עם ניהול עצמי. עקרון הרווח שולט בצורות ייצור אלו רק במעט או בכלל לא, וכמעט שאינן מודרכות על־ידי מגמות זרות לייצור עצמו.

יתכן שבעשורים הקרובים תעלה גם השאלה, אם לא כדאי לתת שכר יסוד שווה לכול, שישמש נקודת מוצא לפרט: אם לעבר מקצוע הישגי בתעשיה, במקצועות החפשיים או בשרותים, ואם לעבר ייצור שאינו כרוך בניכור אך מבטיח רמה גבוהה של מימוש עצמי.

שאלת הצדק הסוציאלי בתחום ההכנסה וחלוקתה תשמש אף היא מוקד ל"פרוייקט לשנות ה־90" של המפלגה. הבסיס צריך להיות העיקרון המעוגן במצע המפלגה, שהשכר ייקבע על־פי התפוקה. פירוש הדבר, שלא יהיו עוד תשלומים כפולים ומשולשים, או הכנסה אחרת ללא עבודה. גם ב"קומות המנהלים" של מפעלים ובנקים מולאמים, בביטוח הסוציאלי ובלשכות למיניהן, יצטרכו להסתפק בהכנסה טובה, אך תלויה בתפוקה; משכורת כזאת יוכלו המנהלים גם להסביר לפועלים ולפקידים שלהם בלי להסמיק. בעתיד יש להתחשב הרבה יותר בשאלת הצדק בחלוקת ההכנסה גם בכל הצעדים הכלכליים והסוציאליים של הממשלה ובשיטות המיסוי.

לקראת שנת 2000

אם המפלגה רוצה להחזיר לעצמה את החזון לקראת העתיד, יהיה עליה לעסוק הרבה יותר במכת הביורוקרטיה בכל תחומי החברה. זה כולל את המסגרות הארגוניות שלה עצמה, שיש להפכן לאנושיות יותר. אפשר להגיע למטרה זו באמצעות רמת ביזור גבוהה ושיתוף החברים בקבלת החלטות.

חייבים גם להגמיש את המסגרות המאובנות והסמכותיות של הביורוקרטיה הממלכתית כולה. זה כולל, בין השאר, את מימוש זכויות האדם בתחום שליטתה של הרשות המבצעת, שעדיין רומסת אותן בגסות. למשל, 48 השעות הראשונות למעצרו של אדם על־ידי המשטרה אינן יכולות עוד להישאר בתחום ״הערפל המשפטי״, בעוד שהאזרח נותר ערום וללא זכויות כמו בימי הביניים החשוכים ביותר.

יש לפתור את בעיית הביורוקרטיה במידה גוברת בדרך של ביזור ושיתוף בקבלת החלטות – ובהקשר זה במיוחד גם שיתוף בקבלת החלטות בתחום הכלכלי.

בעיות מהותיות נוספות, שעל המפלגה להתמודד איתן לקראת שנת 2000, הן איכות החיים והצמיחה הכלכלית המבוקרת, האיכותית, המשמרת את הסביבה הטבעית. יש להבין, ששימור הסביבה – והטכנולוגיה הכרוכה בו – יוצרים גם מקומות עבודה. באוסטריה, התלויה כל־כך בתיירות כגורם כלכלי, יש לתת עדיפות ראשונה לשימור הסביבה.

בהנהגתו של ברונו קרייסקי הגיעה המפלגה להישגים רבים בשנות ה־70. רפורמות רבות הביאו לחריש עמוק בנוף הפוליטי והחברתי של אוסטריה. אך יש גם רפורמות, שאמנם התקבלו כחוקים, אך טרם הפיחו בהן רוח חיים. יהיה זה, איפוא, תפקידה של המפלגה להחיות רפורמות אלו ולהציע חדשות – אפילו בתקופת המשבר הנוכחית. רוב הרפורמות הדרושות אינן זקוקות לשר אוצר נדיב, אלא לאומץ־לב ולרצון הפוליטי לסמוך על עצמך ועל פתיחותם של בני־האדם.

ומעל לכל, המפלגה צריכה להוכיח אומץ, רגישות, מנהיגות ונחישות. אפשר להגיע למטרה זו רק אם היא תוכיח בעתיד שלצד יכולת החשיבה, היא גם מסוגלת לחוש במצוקות אנושיות. לצד התבונה, גם הזעם, החמלה וההתרגשות צריכים להיות קטגוריות פוליטיות. כדי שהמפלגה תגיע לשנת 2000, היא זקוקה לחזון.

בגליון זה:

• ווילי ברנדט - סוציאליזם ושלום, הרצאה במפלגה הקומוניסטית בסין
• ראיון עם אנדרה גורז - לך לשלום, פרולטריון
• צורות חדשות של קואופרציה - פורטוגל, נורווגיה, פולין
• מזרח ומערב: בעיית הבסקים, ״ליברלים״ ויוגוסלוויה, אוסטריה
• השמאל מול משברי הקפיטליזם, מדינת הרווחה , תיעוש מחדש
• היבטים שונים בסוגיית דמוקרטיה וסוציאליזם

יד טבנקין
מס. 4, ינואר 1985, טבת תשמ״ה

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך